ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ – 1941

Друкарня ч. 1 Поліграфтресту м. Львова, Львів, Розвадовського 20.

ДАВНЯ ДОБА

1. Дорогою століть

Література як міра культури народу. Мірою того, як високо піднявся народ у своєму культурному розвитку, які здобув собі права до повного самостійного національного життя та творчої праці в складі культурних народів світу, — є його *література*. Коли вживаємо слово література, то розуміємо під ним не тільки збір усіх писаних пам'яток народу, в яких він виявив своє духове життя, поривання до висот, свої радощі, смутки, страждання, надії, почування, свій гін до краси, але також усі неписані вислови його уяви, почування й думки, що їх розсипав у казках, перекази, піснях, приказках і прислів'ях, зберіг у пам'яті та передав живим словом із покоління в покоління. Отже, література нації складається з двох окремих галузей творчости: письменства й усної народної творчости. Обидві вони розвиваються рівнобіжно. Стежки їх розвитку часом наближаються, часом сходяться, сплітаються, то знов розходяться, в міру того, як сходяться чи розбігаються життєві умови й потреби найширших кіл громадянства.

Для історика, що стежить за розвитком культури нації впродовж її історичного життя, обидві вони мають велике значення. Різно дивляться люди на завдання, які в житті народу має виконувати література, різні ставлять до неї вимоги. В давніших часах усі писані пам'ятники будьякого народу, без уваги на їх зміст, п і д п а д а л и під поняття літератури. Тепер відноситься цей термін тільки до таких творів, що зворушують почування читача, хвилюють його уяву, іншими словами до таких писань, що в першу чергу мають служити красі й розбуджувати естетичні враження. Очевидно, ця краса може проявлятися і її можна знайти в різних видах і різних відмінах: може вона бути в гарних, сміливих порівняннях, у високих ідеях, у глибоких почуттях, у незвичайних образах. Може вона проявлятися не тільки в самому змісті твору, але й у його формі: в красі мови, музиці слова, образності вислову. Все це надає якомусь творові прикмет гарного твору, все не є також мірою духової культури поодиноких письменників та цілої нації, до якої вони належать.

На розвиток письменства кожного народу, подібно, як і на інші ділянки його духового життя, великий вплив має і геогра-

фічне положення його країни й історичні події, які довелося йому переживати впродовж століть. Географічне положення України на границі двох окремих світів: заходу й сходу не тільки з давен-давна виставляло її на тяжкі історичні переживання й трагічні зворушення, даючи поетові виправдану причину порівняти її долю з долею тієї чайки, »що вивела діток при битій дорозі«, але й відбилося тривким слідом у розвитку української усної і писаної творчости. При цьому »битому шляху« зустрічалися різні культурні впливи, перехрещувалися, спліталися й перемішувалися, так що в усних і писаних пам'ятках українського народу, які постали в найдавніших часах, можна простежити впливи сходу й заходу, півночі й півдня: поруч східних і візантійських також західноєвропейські і скандинавські. Все це український народ перетопив у вогні свого почування, вирізьбив силою своєї уяви, витворюючи окремі дорогоцінні клейноти. Також історичні події, що їх довелося українському народові переживати від часів перед уведенням християнської віри починаючи, впродовж часів Першої Держави, впродовж татарського лихоліття, козацьких зривів, Гетьманщини, впродовж великої руїни, аж визвольною війною, пожежами революції й кривавим, жахливим танцем азіятського сходу кінчаючи, знайшло відбиток в усній і писаній українській творчості. Високу ідейну й поетичну вартість української усної словесности, чи за науковим терміном, англійського походження — фольклору, визнають чужі дослідники; високий рівень письменницької творчости засвідчує в давніх часах »Слово о полку Ігореве«, в новіших — у першу чергу творчість Шевченка, Франка, Лесі Українки.

Усна народна творчість. Усна народна творчість, або так звана усна словесність, у всіх народів розвинулася раніш ніж письменство. Твори усної творчости постають так: якась талановита одиниця з широкої громади дає в пісні вислів тим думкам та настроям, що хвилюють широкі народні кола. Народ підхоплює пісню і вона стає загально-народним добром. Про автора забувають, його пізніше ніхто не знає, тільки його пісня переходить із уст в уста, з роду в рід. Так в основному постають усі фольклорні твори. Первісний, початковий їх вигляд з часом змінюється, очевидно, менше у віршових творах, закріплених метричною й ритмічною будовою (»з пісні слова не викинеш«), більше в прозових творах (напр. казках, переказах). Бувають також події в житті народу, які так потрясають народну уяву, що вона повністю звертається до них. В таких хвилинах історичного життя забуваються й затрачуються нераз пісні, чи інші народні твори, що досі були улюбленим добром народу і уступають місце новим творам народного таланту й народного духа, що їх викликали нові історичні події. Прикладом на це можуть служити нам у житті українського народу т. зв. *»билини«*, історичні пісні з князівської доби, які за своїм змістом відбивають головним чином боротьбу давніх українців із навалою степових кочовиків: печенігів, торків, половців. У хвилину, коли почалися в народі важкі переживання, зв'язані з татарським лихоліттям, з повстанням та боротьбою козацтва,

»билини« на Україні забулися, а на їх місце постали нові пісні, відомі під назвою *»думи«*. Подібно перетворювалися, змінювалися, доповнювалися інші роди народної творчости від обрядових пісень починаючи, казками і приповідками кінчаючи.

Українська усна народна творчість є дуже давня, дуже багата й тому має першорядне значення для історика культури. Давнину українських народних пісень засвідчують з одного боку живі до сьогодні пісні, в яких збереглися сліди дуже давнього побуту, з другого боку маємо про них згадки в давніх писаних творах тих християнських духівників, що виступали проти давнього поганства, добачуючи його сліди в народних піснях. Для історика народної культури, що хоче збагнути народне життя в цілій його глибині й у різних його проявах, усна народна творчість має велике значення. Вистачить кілька прикладів. Коли історик української культури затримається на обрядових піснях: колядках, щедрівках, веснянках, русальних, купальних, — знайде в них багато цінного матеріялу для пізнання народного світогляду в ті часи, коли світло християнської віри не дійшло ще до нашої землі, коли український народ віддавав почесті силам природи і ці сили уосіблював у постаттях Дажбога, Перуна, Лади та співав пісні в честь сонця, весни, води, русалок. Коли знов історик культури ввійде в коло українських народних пісень родинного характеру (колискових, весільних, похоронних), то не тяжко йому збагнути, яке місце в житті народу займала родина, та яка глибина різних родинних почувань крилася в його душі на протязі всього його історичного життя.

З історичних пісень дізнається історик культури, як відчував та як дивився народ на важні історичні події; з приповідок простежить, яку силу добув народ життєвого досвіду, з казок, як дивився на добро і зло, на правду й кривду, а з усіх творів — як глибоко розумів і як повно відчував красу світу та красу життя. Крім того, твори української усної творчости криють у собі таку силу уяви невідомих творців, таке багатство їх гарячих почувань, що стали джерелом поетичного натхнення поетів-митців. Українська усна словесність давала і дає письменникам теми й поетичний матеріял для їх літературних писань.

Обрядова поезія. До передхристиянських часів, тобто часів, поки український народ прийняв християнську віру та поки ще розпочав свою письменницьку творчість, відносяться своїм постанням деякі з пісень т. зв. обрядового циклу. Названо їх так тому, що походження їх стояло і стоїть у зв'язку з святами й обрядами. Колись пов'язувалися ці пісні із святами в честь сонця, весни, нового року та з весільними й похоронними обрядами.

Велика частина цих пісень тісно пов'язана з порами року. До обрядових пісень, що зв'язані з порами року, точніше з наступом зими й літа, чи то з боротьбою темних і ясних сил, належать: колядки, щедрівки, веснянки (гаївки або гагілки), купальні і русальні. До обрядових пісень, що не стоять у зв'язку з порами року, слід зарахувати весільні й похоронні. У деяких обрядових піснях, зокрема в колядках, дослідники вбачають звеличування

давніх богів та поклін силам природи*). В інших, знов обрядових піснях, бачимо звеличування господаря та його рідні в повній вірі, що таке звеличування має силу заворожити щастя й багатство. Тому то в колядках і щедрівках господар гарний, пишний та багатий. На його дворі калинові та золоті мости. В його хаті застелені столи. На столах солодкі меди, зелені вина в золотих чарках, калачі з ярої пшениці. На ньому сорочка, »як біль біленька, як лист тоненька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі«... По його світлиці ходить господиня, пишная пані. На її ногах скриплять жовті чобітки. При поясі в неї подзвонюють срібні ключі. »По двору ходить, як місяць сходить«, як засміється »сад-виноград в'ється«. Подібними словами славлять колядки рідню та челядь господаря.

Поруч хліборобських мотивів зустрічаємо в колядках мотиви воєнні, мисливські, любовні, фантастичні й біблійні. Наскільки величальні колядки й щедрівки мали передусім на меті накликати щастя на двір господаря, настільки пісні й ігри, що пов'язані з весною, а саме *веснянки* або гаївки мали колись на меті заворожити весну, тепло, врожай. Поруч із цим у веснянках, що їх співає народ у супроводі весняних хороводів, помітно висувається мотив кохання (напр. »Розлилися води на чотири броди«...).

Окремим, своєрідним, поетичним чаром визначаються обряди й пісні *русальні* та *купальні*. Була віра, що в *русальну* неділю (сьогодні неділя Зелених свят) русалки виходять із рік з розпущеним волоссям, плавають на поверхні води, бігають по полях, гойдаються на вітях дерев, принаджують прохожих та їх залоскочують. У їх честь співали колись пісні в роді:

Сиділа русалочка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки:
»Дівочки, сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не біленької,
Аби тоненької«.

*) Звеличання сил природи знайдемо хочби в такій колядці:
Та вже ж до тебе в рік Біг приходить;
В рік Біг приходить три товариші.
Первий товариш **ясне сонінько,**
Другий товариш та **білий місяць,**
Третій товариш та **дробен дощик.**
А що ж нам рече первий товариш?
Первий товариш ясне сонінько:
»Ой, як я зійду разом з зорями,
Та врадується весь мир на землі«.
А що ж нам рече другий товариш?
Другий товариш та білий місяць:
»Ой, як я зійду темної ночі,
Та врадується весь мир на землі«.
А що ж нам рече третій товариш?
Третій товариш та дрібен дощик:
»Ой, як я зійду разом з зорями,
Та врадується жито, пшениця,
Жито пшениця, всяка пашниця,
А як я зійду місяця мая,
Та врадується весь мир на землі«.

Купальні обряди відбувалися в свято Купала, коли літнє сонце слало найсильніше проміння з 23 на 24 червня. В час цього свята в ночі розкладали хлопці над рікою вогонь і скакали через нього. Купальні вогні мали магічне значення: з одного боку, ними хотіли забезпечити себе від хвороби, смерти, відьом, шкідливих явищ і духів, з другого боку ці вогні мали накликати врожай. Дівчата заводили танки, пускали вінки на воду, заворожували долю й співали пісні.

З приходом християнства на Україну багато з усіх цих пісень пов'язано з християнськими святами. Так пісні, що в них славлено різдво сонця, початок нового року, перенеслися на Різдво Христове, Йордан; пісні в честь весни, пробудження весняної природи — на Христове Воскресіння, купальні — на свято Івана Хрестителя. Багато слідів давнини затримали також ті обрядові пісні, що не були зв'язані з порами року: *весільні* й *похоронні*. Зокрема обряд весілля, дуже багатий і різнорідний, творить неначе своєрідну драму, яка розпадається на поодинокі дії: сватання, заручини, приготування короваю, приїзд молодого. Весілля розпочинається обрядом сватання, в якому заховалося багато слідів давнини. Дальшим актом у весільній драмі є обряд заручин, супроводжуваних піснями, в яких відчуваються нотки тривоги перед невідомою майбутністю. Важливим моментом у розвитку весільного обряду — готування короваю, що символізує добробут нової сім'ї. В коровай застромлюють вишневу вітку (»гільце«) — символ дівочої вроди. Найважливішою хвилиною весільного обряду є приїзд молодого за молодою, в якому сильним відгомоном відбилися обряди колишнього дружинного побуту (»князь«, »дружина«, »бояри«). Серед весільних пісень та обрядів багато є таких, що нагадують часи, коли наречену жених здобував силою, або купував. Сьогодні це тільки поетичний обрядовий спогад про колишню дійсність.

»Биліни«. Поруч обрядових пісень існували на Україні здавна також пісні лицарського, героїчного характеру, що їх названо *»билінами«*. На Україні вони забулися, а збереглися далеко на півночі, в Олонецькій та Архангельській областях. Хоч на Україні їх нема, але творцем їх був український народ. Про південне, українське походження говорять образи українських краєвидів, назви міст: Києва й Чернігова, часті згадки про Дніпро та велична постать Володимира Великого, якого »биліни« звуть »красним сонечком«. У постатях поодиноких богатирів: Вольги Святославича, Святогора, Добрині, Іллі Муромця, Дюка Степановича, що борються з різними страховищами і завершують предивні діла, звеличали творці »билін« криваві змагання українського народу з дикими степовиками. Коли народився Вольга — оповідають »биліни« — задрижала земля, риби пішли в морську глибінь, птиці злетіли високо під небо, тури за гори пішли. Цей образ сили Вольги — це образ тієї живучої сили українського народу, що дозволила йому цілі століття відкидати вперту навалу степових орд. Близько до »билін« стоїть своїм характером переказ, що зберігся на Україні, про М и-

хайлика й Золоті ворота. Подаємо його так, як він затримався в устах народу:

»Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин і ото вже на Вишгород б'е, а далі вже й під Київ підступає. А тут Михайлик лицар був, та як зійшов на башту, та пустив із лука стрілу, то стріла і впала у миску тому татаринові. Той скоро сів коло скам'ї обідати, тільки що поблагословився обід їсти, аж та стріла так і встромилась у печеню. »Е! — каже, — це ж тут є сильний лицар! Подайте, каже, того Михайлика, то я одступлю«! От кияни — шу-шу; і радяться. »А що ж — оддаймо«! А Михайлик каже: »Як оддасте ви мене, то востанній раз будете бачити Золоті Ворота«. Та, сівши на коня, обернувся до їх, та й промовив:

»Ой кияни, кияни, панове громада,
Погана ваша рада:
Якби ви Михайлика не оддавали,
Поки світ-сонця, вороги б Києва не достали!«

Та взяв на ратище ворота, так як от сніп святого жита візьмеш, та й поїхав у Царгород, через татарське військо. А лицар Михайлик і досі живе у Царгороді, перед ним стоїть стаканчик води і проскурка лежить, більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Царіграді. І буде, кажуть, колись таке, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місце. І як, ідучи хто мимо, скаже: »О Золоті Ворота. Стоять вам ізнов там, де стояли«, — то золото так і засяє. А як же не скаже, або подумає: »Ні, вже не буть вам у Києві!« — то золото так померкне.

Казки. Крім пісень обрядового й пісень героїчного характеру, сліди давньої давнини носять також інші твори усної словесности, що не мають строгої пісенної форми, зокрема казки, приказки, замовлювання й загадки. В першу чергу казка — це уламок дуже давньої старовини. Без сумніву, є казки пізнішого, навіть книжного походження. Одначе є також казки з мітичною основою, в яких відбився слід дуже давнього побуту й де залишилися останки давніх вірувань. Коли в різних казках ми зустрічаємося з вірою в чарівну силу води, з вірою в силу заклять, в магічну міць слова, в пророче його значення, коли поодиноким предметам у казках приписується чародійну таємницю, то все це є відгомін колишньої віри в дійсну можливість усіх таких явищ. Безсумнівні сліди давнини мають ті казки, в яких сили природи, як Вихор, Мороз, уособнені в окремих постатях. Є думка, що також такі казкові мотиви, як звільнення дівчини-красуні спід влади змія — є образом звільнення ясних, світлих сил спід володіння темних сил. Із часів, коли людина стояла дуже близько до природи, коли її головним зайняттям було мисливство, походять казки із звіриними темами. Їх джерела треба шукати далеко на сході, в індійських та єгипетських казках. Взагалі можна прослідити, що казки різних народів, нераз дуже далеко від себе віддалених, змістом дуже подібні. З цього висновок, що нераз поставали вони подібним способом, як вислів подібних поглядів, зацікавлень, переживань та мрій (напр. про опанування сил природи, простору) народів, що стояли більш-менш на такому самому ступені духового розвитку. Коли в світі стали ширитися апокрифічні перекази, багато народних казок прийняло від них свою основу, чи подробиці та налети. Окремий відділ народних казок

творять казки, в яких народ виявляє свої погляди на добро й зло, правду й неправду. Це казки з етично-моральною основою. Нев'язана, свобідна мова казок дозволяла на різні в них зміни, на вплетення нових мотивів, нових образів, нових вигадок, на ступеневу далекосяглу модернізацію, наслідком чого теперішній їх вигляд відійшов далеко від колишнього, первісного. Сила віри українського народу в кінцеву перемогу правди знайшла гарний вислів у *казці про правду й неправду.*

Правда й Неправда. (Зміст казки). Зустрілись раз Правда з Неправдою й рішили йти однією дорогою. В дорозі Неправда весь час живилася тим, що мала з собою Правда. Коли в Правди нестало вже харчів, просила вона в Неправди, щоб та дала їй щонебудь з'їсти. »О, — ні — сказала Неправда: Цього не буде: Я не люблю по правді робить, і ти дурна, що по правді робиш«. Гірко Правді стало. Терпіла, поки сил було, а потім знов попросила Неправду, щоб дала їй шматок хліба. Неправда тільки тоді згодилася, коли Правда дозволила їй за шматок хліба викоїоти око: спочатку одно, потім друге. Тоді Неправда покинула Правду. Наступила ніч. Правда зайшла в ліс і мусила ночувати на дереві. Під дерево зійшлися парубки й дівчата та стали розмовляти. З їх розмови дізналася Правда, що на дереві є цілюща роса. Коли нею протерти сліпому очі, почне бачити. Ранком Правда протерла росою очі й повернувся їй зір. Подякувала Богові й пішла в дорогу. Другої ночі довелося їй знов ночувати на дереві. Знов довідалася вона з розмови хлопців і дівчат, які прийшли під дерево, що на дереві є цілюща роса та що коли б нею ро вмити очі сліпій царівні в далекому царстві, царівна побачила б світ. Пішла Правда з цілющою росою в далеке царство й вилічила царівну. На царському дворі зустріла Неправду. Цар дізнався, що Неправда заподіяла Правді, звелів Неправду схопити, прив'язати коневі до хвоста й пустити, щоб розніс її.

»От так пройшла Неправда світ, назад не вернулася«.

Казка про Кожем'яку. В устах українського народу багато є казок і зміст їх різнородний. Найчастіше зустрічаються казки про сонце, місяць, мороз, град, про лісовика Оха, водяного діда, про недолю, злидні, про героїв, наділених незвичайною силою (Покотигорошок, Вернигора, Вирвидуб), про героїчного коня, чудодійну дудку. Зокрема багато є казок, у яких виступає змій у різних ролях. Ось одна:

Колись був у Киеві якийсь князь і був коло Киева змій, і кожного року посилали йому дань: давали або молодого парубка або дівчину. Ото прийшла черга вже і до дочки самого князя. Нічого робить! Коли давали горожани, то треба і йому дати. Послав князь свою дочку в дань зміеві. А дочка та була така хороша, що й сказати не можна, — то змій її й полюбив. От вона до його прилестилася, та раз і питається: »Чи є, каже, такий на світі чоловік, щоб тебе подужав?« — »Є, каже, такий у Киеві, живе над Дніпром. Як затопить хату, то дим аж під небеса стелиться, а як вийде на Дніпро мочити кожі, — бо він кожем'яка, — то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюсь за них, чи то він витягне їх? А йому й байдуже: як почупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. От того тільки мені й страшно!«

Князівна взяла собі те на думку й міркує: Як би їй вісточку додому подати і на волю до отця дістатись? А при ній не було ні душі, тільки один голубок. Вона вигодувала його за щасливої години, ще як у Киеві була. Думала-думала, а далі й написала до панотця: »От так і так, каже, у вас, панотче, есть у Киеві чоловік, на прізвище Кожем'яка. Благайте Ви його, через старих людей, чи не захоче він із зміем побиться, чи не

визволить мене, бідну, з неволі? Благайте його, паноченьку, і словами, і подарунками, щоб не обидився він за незвичайне якесь слово. Я за його і за Вас буду до віку Богу молитися«. Написала так, прив'язала під крильцем голубові, та й випустила його в вікно. Голубок звився під небо, тай прилетів додому, на подвір'я до князя. А діти бігали по подвір'ї та й побачили голубка. »Татусю, татусю, кажуть, чи бач — голубок від сестриці прилетів!«

Князь перше зрадів, а далі подумав, подумав, та й засмутився: »Це ж уже проклятий Ірод згубив, видно, мою дитину!« А далі приманив до себе голубка, дивиться, аж під крильцем карточка. Він за карточку. Читає, аж дочка пише — так і так. От зараз покликав до себе всю старшину: »Чи є такий чоловік, що прозивається Кирилом Кожем'якою?« — »Є князю; живе над Дніпром«. — »Як же б до його приступити, щоб не обидився та послухав?«

От сяк-так порадились, та й послали до нього самих старих людей. Приходять вони до його хати, одчинили помалу двері зо страхом, та й злякалися: дивляться, аж сидить Кожем'яка долі, до їх спиною, і мне руками дванадцять кож, тільки видно, як хитає отакою білою бородою. От один з тих посланців: »Кахи!« Кожем'яка жахнувся, а дванадцять кож тільки: трісь, трісь!

Обернувся до їх, а вони йому в пояс: »От так і так, прислав до тебе князь з проханням«. А він і не дивиться, і не слухає: розсердився, що через їх дванадцять кож порвав!...

Коли нарешті його ублагали, обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що може й пудів десять, та й пішов до змія. А змій йому й каже: »А що, Кирило? Прийшов биться, чи миритьсяся?« — »Де вже миритьсяся? Биться з тобою, з Іродом проклятим!«

От і почали вони битися. Аж земля гуде. Що розбіжиться змій, та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве. Що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопель і вирве! А він його здоровенною булавою як улупить, то так і вжене в землю! А змій, як вогонь, горить, так йому жарко, і поки збігає до Дніпра, щоб напитись, та вскочить у воду, щоб прохолодиться трохи, то Кожем'яка вже й обмотався коноплями й смолою обсмолився. От-от вискакує з води проклятий Ірод, і що розженеться проти Кожем'яки, то він його булавою тільки — луп! Що розженеться, то він знай — його булавою тільки луп та луп, аж луна йде!... А тут дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть, як неживий, зціпивши руки, жде, що то буде!...

Коли ж змюка: бу-бух, аж земля затряслася! Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками: Слава Тобі, Господи! Ото Кирило, вбивши змія, визволив князівну і віддав князю. Князь уже не знає, чим його і дякувать, чим його і награждати. Та вже з того часу й почало зватися же те урочище, де він жив — Кожем'яками.

Значення усної словесности. Пісні обрядового й історичного характеру та народні казки найбільше споміж усіх творів усної словесности зберегли останки давнини. З інших творів у глибоку старовину сягають своїм корінням та своїм характером деякі замовлювання й деякі народні приказки — (»не все це русалка, що в воду поринає«) та загадки. У замовлюваннях криється слід давньої віри людей в магічну силу слова та в таку ж силу руху. Вірили, що коли виконувати відповідні рухи, коли наслідувати поодинокі явища, коли знайти потрібні слова, можна »накликати«, чи заворожити те, чого бажаєш. У приказках замкнув народ довголітній досвід і свою життєву мудрість. Поставали вони двома способами. Деякі з них подають у замкненій, стислій формі думку якогось оповідання, цілої нераз казки, нпр., »правдою ввесь світ перейдеш і назад вернешся«. В інших узагальнюється якесь відокремлене явище й надається йому глибшого алегоричного значення, нпр., »і на жалку кропиву мороз буває«. Є приказки, які утворив сам народ, є такі, які перейняв в інших народів, або запозичив із книжок.

Вартість усіх цих творів усної народної творчости в тому, що з одного боку вони засвідчують ступінь духового розвитку народу, є виразом творчої сили його уяви та глибоко вкоріненої туги за красою, з другого, що вони були тією скарбницею, в якій збереглись скарби народної мови, отим джерелом, з якого українські письменники в різних часах черпали теми, образи, задуми для своїх творів. До яких прецікавих висновків доходять дослідники, розглядаючи пам'ятники української усної словесности, доказом може служити перший том Історії української літератури Михайла Грушевського, в якому цей дослідник писав: »Коли у фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай, як ріку рік, котрої ім'я — це ріка, вода взагалі; — про море, кораблі й бурі; про чорноморські степові краєвиди, з розкиненими деревами, зі степовими стогами, завершеними соколом, що »далеко видить«, чисте поле і синє море, розкішно цвітучі виногради, де родиться зелене вино, — все це дає нам погляд про те барвисте, яскраве коло вражінь і спомин[illegible], що було принесено з півдня«. Яким знов сильним впливом ві[illegible]лася усна народна творчість у творах письменників, прикладом можуть бути твори Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Олекси Стороженка, Івана Франка та багатьох інших.

Без сумніву, коли вилучити пісні обрядового характеру з виразними слідами та останками давньої давнини та епічні пісні лицарсько-героїчного характеру, про які була мова, або ті, що ввійшли в склад староукраїнських літописів, то на сьогодні тяжко встановити, які саме інші пісні походять із давніх, передхристиянських часів. Одно є певне: поки український народ розпочав розвивати своє письменство, мав він уже багату скарбницю пісень, казок, переказів, приказок, замовлювань, загадок, з яких деякі перейшли довгу дорогу століть і ще сьогодні причаровують блиском дорогих самоцвітів.

2. Взаємини з Візантією

Візантійська культура. В такому духовому світі жив український народ у часах, поки прийняв християнську релігію. Тісний зв'язок із буйною природою: непроглядними лісами, широкими степами, що розтяглись під чистою блакиттю неба, велів йому клонитися перед могутністю й красою тієї природи, величати її таємні сили, її незбагнутий чар. Цей буйний світ української природи, серед якої жили давні українці, займаючись рільництвом, полюючи на звірів по лісах та степах, ловлячи рибу по ріках, вплинув на їх уяву, породив багатий світ вірувань, витворив окремий їх світогляд. Тільки дуже помалу уступав цей давній світогляд і тільки дуже повільною ходою змінялася ця давня передхристиянська

культура під натиском нового світогляду й нової культури, що прийшли разом із християнською вірою.

Християнство принесло з собою на Україну нову культуру, звану візантійською, яка розпочала боротьбу з давньою, передхристиянською. Разом із священиками, ченцями, церковними малярами, співаками, що після офіційного заведення християнства з'явились на Україні, пішов також похід візантійської науки та візантійського мистецтва. Вплив Візантії захопив найперше верхи громадянства і тільки згодом, дуже звільна втискався в життя і світогляд широкого громадянства. Разом із іншими здобутками візантійської культури прийшли на Україну книги, прийшло письмо, і це дало початок для розвитку українського письменства.

Візантійською названо культуру тієї доби в розвитку цілої грецької культури, яка тривала від приходу на престол імператора Костянтина в 324 р. аж до опанування Царгороду турками в 1453 р. Цей протяг часу зветься візантійським, бо осередком політичного й культурного життя була Візантія, яку пізніше звали Константинополем, слов'яни ж — Царгородом. Є в культурних надбаннях тих часів деякі характерні ознаки й риси, що відбилися впливом також у культурному житті України. Безсумнівною заслугою візантійської культури вважають згідно ту обставину, що вона зберегла в пошанівку пам'ятники давньої старогрецької й староримської культури й передала їх у свій час усьому західноєвропейському світові. Ця хвилина наступила тоді, коли західноєвропейський літературний та науковий світ дозрів духово настільки, що міг зацікавитися здобутками класичної культури, прийняти їх, на свій лад розвинути та на них сперти дальший хід людської культури. Поруч із цим у візантійській добі розвинулися деякі окремі галузі науки й літератури і в своєму розвитку вибуяли високо вгору. Передусім розвинулася теологія, ясніючи іменами таких християнських богословів, як Василій Великий, Григорій Богослов, Іван Хризостом (Золотоустий), Іван Дамаскин. Поруч із теологією розвинулася філософія й історіографія. В ділянці літератури багатий відділ становить релігійна поезія, що дала в VII віці знаменитого поета, творця тропарів, кондаків — Романоса (Роман Солодкопівець). Буйного розвитку набула також народна поезія, висловом якої є поема про Дігенеса Акрита. Улюбленими творами були проповіді, повчання, життєписи святих, апокрифи й релігійні збірники. Були також спроби наукового письменства, хоч не всі відомості, подавані в них були згідні з правдою.

Пам'ятки візантійської культури йшли на Україну двома дорогами. Перша дорога вела з Царгороду Дніпром до Києва, друга через південно-слов'янські країни, Сербію та Болгарію. Першою безпосередньою прийшли книги в грецькій мові, другою, посередньою — в церковнослов'янській мові.

Кирило та Методій. Церковнослов'янську мову ввели в літературне життя деяких слов'янських народів два великі вчені й апостоли слов'ян св. Кирило й Методій. Були братами, синами вельможі Лева, що жив у Солуні в Македонії, де було грецьке й болгарське населення. В молодих літах обидва одержали дуже старанну освіту; спочатку дома, потім у Царгороді. Старший, Методій, служив у війську. Після десятилітньої військової служби постригся в ченці. Молодший із них, Костянтин (пізніше монаше ім'я — Кирило), учень знаменитого вченого, Фотія, був бібліотекарем при церкві св. Софії і вчителем філософії у школі в Царгороді. Була це людина слабого здоров'я. В 860 р. св. Кирило виїхав в апостольській місії до країни хозарів, які займали простори між гирлами Волги й Дону і взяв із собою брата, Методія, що жив у манастирі. Проповідуючи серед хозарів, обидва брати перебували якийсь час на пограниччі України — в Криму. В 863. р. на домагання моравського князя Ростислава, що звернувся до візантійського цісаря Михайла з проханням прислати йому слов'янських місіонерів, виїхали до Моравії. »Незабаром по приході до Моравії — говорить оповідання про життя братів — переклав Костянтин цілу літургію й навчав раннього і вечірнього богослужіння та Служби Божої. Крім цього, переклав обряд хрестин і обряди інших святих тайн«... »І отворилися вуха глухим і почули слова Письма, і Бог із того тішився, а чорт смутився«... В Моравії й Пановії вже перед тим, поки св. Кирило й Методій розвинули свою діяльність, проповідували християнську віру німецькі і італійські місіонери. Але відправляли богослужіння в латинській мові, якої слов'яни не розуміли. Це й спонукало князя Ростислава, що з політичних причин схилявся скоріше до східного християнства, оглянутися за слов'янськими вчителями. І справді — вони стали проповідувати в слов'янській мові, саме в тій, яку вивчили, живучи в рідних сторонах серед македонських болгарів. Цю мову розуміли також інші слов'яни. Святий Кирило забажав також подати слов'янам церковне богослужіння в зрозумілій для них мові. З цією метою склав азбуку — на думку одних учених *кирилицю*, на думку інших *глаголицю*, за якою брати переклали Святе Письмо і книги, що були потрібні при богослужінні, на тодішню болгарську мову. Одначе німецькі та італійські священики, що затривожилися успіхами праці солунських братів й боялися за свої впливи, внесли скаргу на св. Кирила й Методія в Римі, немов вони ширять єресь, бо вживають у богослужінні слов'янську мову. Інша мова в богослужінні — це була новина. Досі це виняткове становище мови релігійних книг мали тільки мови єврейська, грецька та латинська. Папа прикликав апостолів до Риму, щоб вони обидва виправдалися. В часі, коли брати були в дорозі, вмер папа Микола I. Його наступник, Адріян, прийняв їх із почестями, дуже ласкаво. У Римі Костянтин вступив до манастиря й помер 869 р. Перед смертю казав Методієві: — »Орали ми, брате, один загін. Тепер я відходжу. Знаю, що любиш манастир на Олімпі. Все таки не кидай своєї праці!« — Методій не кинув. У сані архієпископа вернувся до Моравії і продовжував діяльність серед дуже несприятливих обставин. Кілька років довелося йому навіть просидіти в в'язниці. Все ж таки дожив хвилини своєї моральної перемоги. З почуттям сумлінно сповненого обов'язку помер у 885. р.

Є ряд свідоцтв і доказів про те, що праця св. Кирила й Методія була великою, ідейною і в високій мірі жертвенною працею. Коли після трьохрічного перебування виїздили слов'янські вчителі з держави князя Ростислава, давав він їм в нагороду срібло й золото. Але вони не хотіли цього брати. Взяли тільки невільників, яких зараз наділили свободою. І не пройшли їх зусилля безслідно. Правда, зараз після смерти Методія його учні мусили покинути Моравію й перенестися до Сербії й Болгарії. Але прийшов час, коли заслуги Кирила й Методія заясніли в повному блеску. Мова, яку ввели вони в письменство, стала літературною мовою в деяких слов'янських народів. В Болгарії дала вона основу для розвитку болгарської літератури, що за часів царя Симеона, на переломі IX. і X. вв. досягає »золотого віку« свого розвитку. Церковнослов'янська мова стає також літературною мовою на Україні й на тому становищі втримується довгі віки, аж до появи »Енеїди«.

Церковнослов'янська мова. Церковнослов'янська мова сьогодні є мертвою мовою, як давня грецька, чи латинська. Вживають її у церковному богослужінні деякі слов'янські народи — звідси й її назва: церковнослов'янська мова. Колись говорили тією мовою предки нинішніх болгарів, тому зветься вона також **староболгарською** мовою. Характерною прикметою цієї мови були носові голосівки: Ѧ, Ѩ, Ѫ, Ѭ (»юси«). В часи, коли український народ прийняв християнську віру, існувала вже в Болгарії багата література, що розвинулася під візантійським впливом саме в церковнослов'янській мові. Звідси ця мова прийшла на Україну й на Україні стала мовою книг, літературною мовою. Для української літератури прийняття церковнослов'янської мови, як літературної, мало спочатку ту вагу, що полегшувало літературну працю, бо досить було переписати готові вже на слов'янському ґрунті книжки, щоб поширити їх серед свого громадянства. Але з часом виявило це і свої від'ємні сторони. Довгі часи ніхто не відчував потреби ввести в життя живу народну мову, бо була готова літературна мова, що мало різнилася від тодішньої живої української мови, для всіх доступна і всім зрозуміла. Інакше було в тих країнах, де мовою письменства була латинська мова. Там скоріше люди догадалися ввести в літературу свою рідну мову. На Україні тієї пекучої потреби не було, і тому церковнослов'янська мова такий довгий час стримувала до літератури доступ живої народної мови. Правда, під пером українського переписувача, чи автора церковнослов'янська мова нагиналася, в більшій чи в меншій мірі, під склад живої народної мови, — все ж таки не уступала місця. Але прийшов час, що живе слово перемогло. Перемогло, бо такий уже закон природи.

Початки літературної праці. Українське письменство в найдавніших часах свого розвитку має виразний церковно-релігійний, християнський характер. І нема нічого дивного. Воно постало як безпосередній наслідок прийняття християнської релігії і цій релігії мало служити для її поширення й закріплення.

Між книжками, що прийшли разом із учителями християнської релігії на Україну, на першому місці були книги св. Письма і книги,

потрібні для церковного богослужіння. Їх у нас переписували й перекладали. Переписували книжки, що прийшли із Сербії і Болгарії в церковнослов'янській мові, перекладали ті, що прийшли з Греції в грецькій мові. За цю роботу бралися найперше південні слов'яни: серби й болгари, що приходили на Україну поширювати християнство. Від них переймали згодом знання церковнослов'янської мови й слов'янської азбуки українці і за їх прикладом бралися до літературної праці.

Писання книг у давніх часах не було легкою працею. Труднощі робив матеріял, на якому писали, і письмо, яким писали. Писано на шкірі, пергаменті, не таким скорописом, який вживаємо сьогодні, а простолінійними буквами, або »уставом«. Деякі рукописи виявляють сліди великої старанности й естетичних нахилів укладчиків. Початкові букви часто прикрашені різними орнаментами: то звіринним, то геометричним, то рослинним. Крім таких мистецьких початкових букв, чи »ініціялів« зустрічаємо у давніх рукописах окремі рисунки (»мініятюри«) та заставки. Це все вимагало багато часу, терпеливости й витривалости. За те з подивом і признанням дивилися сучасники на людей, що виконували цю працю. Літописці не щадять їм слів похвали, і тих, що писали книжки, величають словами: »премудр«, »учен«, »філософ велій«.

Переписування книг було в очах громади не тільки ознакою вищої освіти, начитаности, але також з уваги на християнсько-релігійний їх характер, виявом християнсько-релігійної побожности. Це й було причиною, що за цю муравлину працю бралися не тільки священики, ченці, єпископи, але й князі й княгині. До якої міри була це тяжка праця, свідчать дописки на рукописах у роді: »Яко же радується жених о невісті, тако же радується писец, видя послідний лист«, або дописка в іншій дотепній формі: »Рад заяць, як утече з тенет, — так і писець, коли скінчив останній рядок«.

Переклади св. Письма і писань отців церкви. Завдяки такій упертій, повній посвяти праці духівників, що нераз довгі роки витрачали на переписування однієї книги, постала на Україні багата література перекладів. Можна в ній визначити ось які роди: книги св. Письма, писання отців церкви, збірники, твори наукового змісту, апокрифи, повісті.

Із них св. Письма-євангелії існували двох типів: т. зв. »Апракос« (тобто такі, в яких читання розкладається по неділях з увагою на церковне богослужіння) і четвероєвангелії з розкладом матеріялу по євангелистах. Найдавнішим списком євангелії на українській землі є *Остромирова євангелія* з 1056 і 1057. рр. Назву має ця євангелія від новгородського посадника, Остромира, для якого її написано. Але постала вона в Києві, тому й зараховуємо її до українських пам'яток. Євангелії з поясненнями отців церкви звалися »учительними«, тексти апостольських листів і псалтирів з поясненнями — звалися »толковими« апостолами, чи »толковими« псалтирями. Зокрема улюбленими книжками були *псалтирі*. Їх залюбки читали давні українці, виучували напам'ять і користувалися ними в різних життєвих хвилинах (вживали поодинокі вислови, як

приказки, проганяли при допомозі їх недуги, ворожили долю). І в пізніших часах псалтирі були улюбленою літературою. Доказом цього є ряд перекладів старозавітних псальмів на живу мову та поетичні переробки таких поетів, як Конiський, Куліш, Шашкевич (»псальми Русланові«), Шевченко.

Поруч з св. Письмом в обсяг літературних перекладів входили *писання святих отців церкви.* Зокрема твори Івана Золотоустого, Єфрема Сирина й Івана Дамаскина були широко популярні. Є підстава думати, що твори І в а н а З о л о т о у с т о г о тому робили враження й тому подобалися, що цей письменник сильним поетичним словом проголошував ідеї, які для людей, що досі жили в поганстві, мали весь чар новини. Високо підніс він прапор християнської любови ближнього, закликав до неї, проповідував ідею альтруїзму. Існували окремі збірники повчань Івана Золотоустого, як »Мартарит«, »Златоструй«, »Златоуст«. Наскільки писання Івана Золотоустого захоплювали проповіддю любови ближнього, настільки Є ф р е м С и р и н жахливим образом смерти, пошести, приходу антихриста впливав на уяву, наповняв людські серця тривогою, закликав до каяття та схиляв до того, щоб відрікалися світу, світових приман та розкошів і віддавалися аскетизмові. Цей письменник-песиміст, що не бачив ніякої принади в цьому світі, дуже вороже ставився до жіноцтва, вважаючи його причиною всякого лиха й нещастя.

Збірники. Улюбленою літературою на українських землях з давен-давна були »збірники«. Цих збірників було багато і вони мали різний характер. Були збірники релігійного змісту і збірники мішаного — релігійного і світського характеру. Збірниками релігійного характеру були, (крім двох збірників князя Святослава, »Здатая ціп« (»Золотий ланцюг«), »Ізмарагд«, мінеї, прологи й патерики.

Збірники кн. Святослава прийшли з Болгарії. На Україні переписано їх для чернігівського князя Святослава Ярославича — звідси і їх назва. Один із них вийшов у 1073. р., другий у 1076 р. Заповнюють їх уривки із св. Письма, творів отців церкви, деякі історичні відомості і показчик »ложних« та »правдивих« книг. У другому збірнику є також повчання дітям Ксенофонта і Теодори, що послужили згодом зразком Володимирові Мономахові.

У збірнику з 1076. р. цікава є стаття **про читання книжок.**

Автор радить читати книжки помалу »и тришьды обращтаяся о единой главизнѣ«. Тільки тоді приносить книжка користь. Щоб довести користь від читання книжок, автор користується ось якими порівняннями й образами: Узда є кермою і стримом для коня, для праведника — книги. Не збудується корабель без цьвяхів, ні праведник без читання книжок. Як людина в полоні лине думкою до батьків, так думки праведника линуть до читання книжок. Прикрасою для жовніра є зброя, для корабля вітрила, для праведника — читання книжок.

Подібне заохочування до читання книжок знаходимо також у збірнику **»Ізмарагд«**, де в одному місці порівняно книжки з морською глибиною. »Книгы бо глубины морья подобни, въ нюже поныряюще бисерь износять драгій«... Цю думку передав Франко в збірці »Мій ізмарагд« такими словами:

»Книги — морська глибина,
»Хто в них пірне аж до дна,
»Той, хоч труду мав досить,
»Дивнії перли виносить«.

Релігійними збірниками були також *мінеї, прологи* і *патерики.* Всі вони подавали життєписи святих, тільки уклад цих життєписів скрізь був інший: у мінеях за місяцями на цілий рік, у патериках по окремих краях, у прологах в скороченні. Оскільки мінеї роблять враження романів про святих, переплетених різними легендами, настільки прологи завдяки своєму лаконізму нагадують збірку надмогильних написів.

З патериків на Україні відомі були: Синайський (інакше »Лімонар«, або »Луг духовний«), Скитський і Єрусалимський. Вони послужили джерелом та зразком при укладі українського Печерського Патерика.

Збірниками історичного характеру були *хроніки, хронографи* й *палеї.* Автори хронік подавали історичні факти по роках, так, як вони відбувалися, не дбаючи про те, щоб зв'язати їх в одну цілість. Розпочинали коротким переглядом подій від початку світу, по чім ближче й докладніше затримувалися на новіших часах. На Україні відомі були в перекладі на церковнослов'янську мову хроніка Івана Малали, письменника з VI і VII в. по Хр., що доводив історичні події до 563 р., Хроніка Юрія Гамартола (Грішника), в якого перегляд історичних подій скінчився 842 роком, та Костянтина Манассії, що доводив історію до 1087. р. Палеї подавали перегляд старозавітної біблійної історії, переплітаючи оповідання апокрифічними переказами.

Інший характер мали *»Пчели«.* Були це збірники золотих думок, коротких висловів, що мали загальне значення. Поруч висловів, вийнятих із Святого Письма та писань отців церкви, були там також думки античних грецьких та римських письменників. Завдяки своєму різнорідному змісту, дотепним помічанням про людську мудрість і глупоту, багатство і вбогість, про гордість і страждання — »Пчели« подобалися. Їх залюбки люди читали й деякі думки засвоювали.

Ось якого роду й характеру були золоті думки, що їх читаємо в »Пчелах«.

Золотоустий сказав: Птицям дав Бог пір'я і крила, тому в повітрі літають і від людських сітей тікають; людям дав Бог уміння писати й читати книжки, щоб на них найшов Господній страх, мудрість і розум і так вони оминули діяволських сітей.

В іншому місці: Іван Золотоустий сказав: Як сад-виноград не може видати доброго плоду, коли його не очистимо від сухого хворосту, так і горда людина не може спастися й розумною бути. Або: Мудрий Сирах сказав: Чоловіче, якщо мідяного перстеня не вмієш на руці носити, то золотого ніколи на руку не клади. Так само якщо нужди й біди не приймеш, то й у добрі не можеш жити. В іншому місці: Мудрий Аристотель каже: Як роса сохне від сонця, так і розумний чоловік гине від злої жінки. Або: Мудрий Аристотель каже: Чоловіче, чи ти старий, чи молодий, а хочеш увяти собі дружину, то не гляди ні її скарбу, ні краси її лиця, але найперше питай про її розум, бо розумна жінка всьому добру в своєму домі початком і навіки вірним приятелем для свого чоловіка і сторожем від усякого лиха.

3. У світі уяви

Апокрифи. Дуже багатий, своїм змістом дуже знаменний і своїм впливом дуже важний відділ перекладного письменства становлять апокрифи. Були це перекази на біблійні теми, що поставали й поширювалися там, де приймалася християнська віра. Служили вони доповненням і поширенням святого письма та біблійних книг. Люди, що приймали християнську релігію, власною уявою, і власною вигадкою бажали доповнити прогалини, які вони знаходили в біблійних книгах. Так постали різні перекази про створення світу, ангелів, про Адама і Еву, їх гріх, про старозавітні біблійні постаті, про позагробове життя. Спочатку ці перекази поширювалися в усній формі, згодом їх списувано, нераз навіть разом із біблійними книгами, так, що тяжко приходилося потім їх відокремити. Були вони без сумніву доказом зацікавлення християн релігійними справами, засвідчували їх побожність, тому церква не ставляла перепон щодо їх поширення. Тільки з бігом часу, коли вороги церкви почали апокрифами користуватися для своїх власних, ворожих церкві цілей, — церква заборонила використання їх, і вони появилися на списках зборонених книг. Але саме ця обставина сприяла їх поширенню, розбуджуючи ще більшу до них цікавість. Апокрифи поширилися в усьому християнському світі й залишили тривкий слід у літературі, мистецтві, усній народній творчості. На основі апокрифічних переказів описав Данте пекло в »Божественній Комедії«.

Апокрифи за їх змістом можна поділити на старозавітні, новозавітні, апокрифи про святих та апокрифи про позагробне життя (есхатологічні). У відділ старозавітних апокрифів входять апокрифи про створення світу і людей, про Адама й Еву, про упадок ангелів (»книга Еноха«), апокриф про Хресне дерево, Завіти дванадцятьох патріярхів, про суди царя Соломона. До подій нового завіту відносяться апокрифічні євангелії Якова, Томи, Нікодима, оповідання про Христа (»як плугом орав«), ходіння Богородиці по муках, Виявління ап. Павла. Були теж апокрифи, що займалися життям святих, напр. Тирона, Юрія, Никити, Ірини та позагробовим життям (Питання Івана Богослова на Таворській горі та Виявління Методія Потарського).

Що цікавило людей у цих апокрифічних оповіданнях?

Відповідь легка. Насамперед апокрифічні перекази й оповідання своїм змістом торкалися питань, які дуже захоплювали людей, що недавно прийняли християнську віру. Їх цікавість туди була направлена і там находила задоволення. Крім того автори апокрифічних переказів виявляли нераз гостроту й сміливість думки, багатство інвенції, багатство уяви. Ось як напр. вияснює апокриф »Про початок світу« постання людини: Коли Бог покликав до життя чоловіка, тіло його створив із землі, кості з каменя, кров із моря, очі — з сонця, думки — з хмар, зір — із світла, віддих — із вітру, тепло — з вогню. Без сумніву, такі помисли припадали до вподоби і вказували на працю людської уяви.

Або Соломонські суди. Скільки було тут поля до дотепу, до власних помислів. В одному з таких оповідань розказується, як один чоловік усе майно записав найстаршому синові. Інші його сини були невдоволені й прийшли на суд до Соломона. Соломон наказав їм принести руку помершого батька. Брати пішли на могилу. Соломон велів своїм слугам стежити за ними. Коли брати стали розкопувати могилу, найстарший просив, щоб не робили цього, обіцяючи поділитись з ними маєтком. Коли Соломон про це почув, признав увесь маєток найстаршому.

Апокрифічна література поширювалася на українських землях у багатьох редакціях і відписах та залишила тривкі сліди в письменстві, в усній народній творчості і в мистецтві. Не згадуючи про це, скільки слідів залишили апокрифічні перекази в народних піснях, казках, чи писаннях пізніших письменників, напр. в писаннях Галятовського, Радивилівського, чи Руданського — спинимося для показання розміру цього впливу хочби на народних віруваннях, що в'яжуться з різними деревами й рослинами. Сосна — вірить наш народ декуди ще сьогодні — завжди зелена тому, бо показалася нездатною на цвяхи при страсній муці Христа; осика — проклята Богом, бо не поклонилася св. Трійці; береза — побіліла із страху, бо Юда хотів на ній повіситися; бузина — проклята, бо Юда на ній повісився, кукіль — чортове зілля, чорт його посіяв. Навіть назви деяких рослин, як »божа ручка«, »божа благодать«, »ручка Матері Божої«, »Петрів батіг«, »Чортів горіх« та інші — взяли початок з апокрифічних оповідань.

Мандрівка Богородиці. Багатством яскравих образів, які є витвором дуже буйної уяви, заповнений апокриф *»Мандрівка Богородиці по мукам«*. Пресвята Богородиця просить Сина, щоб дозволив їй поглянути на муки грішників. Христос не відмовляє Матері. Архангел Михаїл у товаристві чотирьохсот ангелів показує Пресвятій Богородиці пекло. При цій нагоді подані описи різних мук, у деяких редакціях із характерними рисами українського національного життя. В одному місці почула Пресвята Богородиця плач і страшний крик та спитала, що це за люди кричать. Святий Михаїл відповів: »Це ті, що не вірили в Святу Трійцю, тільки поклонялися сонцю, місяцю, землі, воді, Троянові, Хорсові, Велесові й Перунові«. В іншому місці побачила Пресвята Богородиця дебру, велику глибину; з обох боків ледяні стіни, зверху люто заціпило морозом, яких триста сажнів мороз. Там зима, якої не зогріє темрява, якої не освітити й там скрегочуть грішники зубами. Сказала Пресвята Богородиця: »Ох, яке страшне це місце і лютий мороз!« Сказав Михаїл: »Свята Богородице! Ця вельми холодна мука нечесним людям, що творять на землі чари, омани, ворожби та нахваляються своїми нечистими силами«. Побачила Свята Богородиця там під льодом велику силу чоловіків і жінок, що задубіли від морозу, наче лід, що нагі сиділи на дні. Від них виходили морозні іскри й невпинний крик: »Горе, горе нам!« Спитала Свята Богородиця Михаїла: »Чим згрішили оці?« Михаїл сказав: »Це є грішники, немилосердні багачі, що відпихали вбогих від своїх воріт; мерзли сироти під їх ворітьми. Тому так мучать-

ся«... У дальшій своїй мандрівці бачила Пресвята Богородиця муки злодіїв, розбишак, п'яниць, чародіїв, чарівників, ворожок, грішних дяків, ченців, священиків, мельників, багачів, грошолюбів, лихварів, наклепників, обмовників, тих, що борозну переорюють, що насіння крадуть, молотників, ковалів, ткачів, кравців, шевців, лимарів, тих, що сіль крадуть... Заплакала й просила Сина, щоб змилувався над ними. Сказав Христос: »Ради милосердя мого Отця, ради молитов Матері, ради Михаїла й багатьох мучеників, даю вам, грішники, звільнення від мук на час від Великого Четверга до Зелених Свят«...

Повісті. — Варлаам і Йоасаф. Подібно, як апокрифи, витвором буйної уяви є також *повісті*. Деякі з повістей, що прийшли до нас із Візантії, мають первісне своє джерело на далекому сході, в арабських та індійських казках. В Індії має своє джерело й *повість про Варлаама і Йоасафа*. Це є переробка життепису індійського царевича Сідарти, відомого під ім'ям Будди, в дусі християнських ідей. З Індії до Єрусалиму привіз її монах манастиря св. Сави. Звідси розійшлася вона по всьому християнському світі. Завдяки дуже гарячій обороні християнського світогляду здобула собі широку популярність. Її авторство приписували навіть одному з найбільших світочів християнства — Іванові Дамаскинові.

В повісті розповідається про індійського царя Авеніра, що був завзятим ворогом християнської віри. В Авеніра довго не було дітей. Коли в нього народився син Йоасаф, ворожбити сказали, що царевич буде славний, але його слава буде не з цього світу, бо він стане християнином. Зажурився цар Авенір і рішив запобігти цьому. Наказав побудувати окрему палату, де у відокремленні від світу, під опікою й охороною певних людей, ріс і виховувався молодий царевич. Ніхто чужий не мав туди доступу. Але раз забажав царевич поглянути на місто. Цар дозволив. В час поїздки по місту царевич побачив перший раз немічних, старих, недужих людей і довідався, що на світі є недуги, є старість, є смерть. У його голові розбудилися нові думки: думки про марність життя. Саме тоді жив у пустелі пустинник Варлаам. Божий голос велів йому зайнятися царевичем. Варлаам прийшов до палати. Але слуги не хотіли допустити його до царевича. Тоді Варлаам сказав, що він приніс царевичеві дорогий камінь, який має силу лікувати недужих, глухим давати слух. Слуги його пустили. Тоді Варлаам розпочав із царевичем розмову й пояснив йому правди християнської релігії, користуючись різними оповіданнями й притчами. Розказав також Йоасафові *»притчу про однорога«*, що стала згодом славна й відома через переклади і переробки у різних літературах. Ішов, — говорив Варлаам, — чоловік пустелею. Несподівано побачив однорога й почав утікати. Утікаючи, провалився в безодню. На щастя, в бічній стіні безодні росла берізка, і чоловік ухопив її руками. Так повис над безоднею. По хвилині спер ноги на твердій опорі і став роздивлятися, де він і що з ним. І ось що побачив. Над ним стояв одноріг, а на дні провалля розложилася страшна змієюка. Глянув чоловік на єдину свою надію, на берізку, і побачив, що її коріння невпинно підгризають дві миші: біла

й чорна. І похололо на серці в чоловіка. Аж ось побачив він на вітті берізки краплини меду. Про все забув і став їх досягати.

У цій притчі хотів Варлаам дати царевичеві образ людського життя. Різні небезпеки є в ньому. Дві миші, що підгризають берізку, — це день і ніч, що невпинно вкорочують людський вік; одноріг — смерть; змія — вічна загибель, що жде неправедних. Все ж таки про всі небезпеки чоловік забуває в погоні за тимчасовими розкошами, принадами й радощами життя.

Проповідь Варлаама справила сильне враження. Царевич став християнином. Коли довідався про це цар Авенір, різними засобами пробував відвести сина від християнства. Але царевич силою волі переміг усі спокуси. Після смерти батька завів у своєму царстві християнську віру, потім пішов у пустелю до Варлаама й там жив іще 30 років.

Поетичний переспів притчі про однорога дав в українській літературі Іван Франко в »Притчі про життя«. Тільки, коли у Варлаамовій притчі провідною думкою є марність людського життя, Франко у своїй притчі призадумується, де людина має шукати медових краплин? Радить вбачати їх у високих ідеях та змаганнях, тоді й життя буде мати свою вартість, свою ціль, красу і принаду:

»... Та одно лиш нам
Лишилось те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може:
Це чиста розкіш братньої любови,
Це той чудовий мед, якого крапля
Розширює життя людське в безмір,
Підносить душу понад всю тривогу,
Над всю турботу ізва діл минувших
В простори повні світла і свободи.
Хапайте сквапно каплі ті, брати!
Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У розкоші любові та бажанні
Братерства, у надії, у змаганні
До вищих, чистих сфер лежить ваш рай«.

Троянська війна. — Александрія. Авторство *повісті про Троянську війну* приписували вигаданим сучасникам троянської війни, Диктисові й Даресові.

Гекубі, дружині троянського короля Пріяма, снився сон, що її син стане причиною загибелі Трої. Коли прийшов на світ Паріс, його відвезли в гірські провалля. Але пастухи врятували його і він ріс між ними. Одного дня прийшли до нього богині Юнона, Мінерва й Венера з дорученням Зевса, щоб він розсудив, яка з них найкраща. Паріс вирішив спір богинь на користь Венери, за що вона пообіцяла йому в дарунок найкращу жінку, дружину короля Менелая, Гелену. Викрадення Гелени стало причиною троянської війни.

Александрія — це повість про Александра Македонського, постать якого старовинний світ оповив світлою славою, про нього складав перекази, співав пісні.

У повісті він — син єгипетського царя-ворожбита Нектанеба. Під час своїх походів на схід бачить дивні дива. Бачить людей на два лікті, інших на два сажні, песиголовців, людей із пташиними голосами і таких, що мають шість рук. Бачить жінок,

що вкриті щетиною. Переходить землі, які поблискують дорогим камінням, доходить до місця, де сонце сходить. Зустрічає нечисті народи Гога й Магога й проганяє їх за північні гори. Дерева, що говорять людською мовою, ворожать йому смерть. Умирає в Вавилоні.

Повість »Александрія« має назву »псевдокалістенової« повісти, бо авторство її приписували хибно Калістенові. Видно, що наївна казкова фантастика цієї повісти колись людям подобалася, бо залишилося багато її відписів, переробок і редакцій.

Живе озеро. (Оповідання з »Александрії«). Коли кухар Олександра забрав сухі риби й пішов полоскати їх до озера, сталося дивне диво. Як тільки намочив риби у воді, вони ожили й повтікали в глибину. Кухар Феніон злякався, побіг і розповів про це цареві. Здивувався Олександр і, не ймучи йому віри, велів знов набрати риби й пішов сам із своїми воєводами до озера. І знов, як тільки занурив риби у воду, вони ожили й поплили в глибину. Здивувалися воєводи, а Олександр сказав: »Слава Богу небесному, браття! Показав нам Господь живуче озеро«. І стояв Олександр три дні при тім живучім озері. Скупався в ньому сам і появилася в нього велика сила й молодеча міць, немов би йому було вісімнадцять літ. І велів цар усьому війську в озері скупатися...

Індійське царство. — Синагрип і Акир. Подібно, як »Александрія«, багатством фантастичних образів та описів визначається *Повість про індійське царство,* яка збереглася в тому самому рукописному збірнику, що »Пісня про похід Ігоря«. В основу цієї повісти лягло письмо легендарного царя, пресвітера Івана, до грецького цісаря Мануїла. У XII. віці скрізь у християнському світі поширювалася думка, що десь далеко на сході, в Азії, царює якийсь християнський цар, пресвітер Іван, і від нього надіялися хрестоносці допомоги у своїх змаганнях з мусульманами. В своєму письмі — оповідається в повісті — цар Іван-пресвітер написав у відповідь цареві Мануїлові, що питав його про силу та чуда індійського царства, ось що: »Якщо бажаєш довідатися про мою силу та всі чуда мого царства, продай своє грецьке царство та прийди до мене сам і послужи мені, а я зроблю тебе слугою... Я є цар над трьома тисячами царів і шістсот«. Далі цар Іван дає опис свого царства, в якому є дивні люди, дивні звірі, дивні птиці. Багато там золота, срібла й дорогого каміння; натомість нема ні гадюк, ні комарів, ні мух, — нема ні бідних, ні скупарів, ні брехунів.

Повість про Синагрипа та Акира збереглась разом із повістю про Індійське царство в тім збірнику, що й »Пісня про похід Ігоря«. Джерела повісти треба шукати в східних казках, як це показує порівняння повісти з оповіданням, що знаходиться в арабському збірнику казок: »Тисяча й одна ніч«. Розповідається в повісті про багатого й мудрого Акира. Був він дорадником царя Синагрипа, що панував в Адорській (арабській) і Наливській землі. Акир, не маючи дітей, прийняв за сина небожа Анадана. Одначе невдячний Анадан кинув наклеп на свого добродія перед царем і цар велів Акира вбити. Вірний слуга врятував його. Тим часом про мниму смерть мудрого Акира дізнався фараон і поставив Синагрипові домагання, щоб цей

послав йому такого будівничого, який збудував би палату між небом і землею та відгадав його загадки. Загрозив війною, якщо Синагрип цього не зробить. Синагрип став жалкувати за Акиром. Тоді слуга виявив йому, що Акир живе. Радий цар вислав Акира до Єгипту. Акир вийшов із тяжкого завдання так, що до крил двох орлиць велів прив'язати клітку. До клітки посадив хлопчину, який піднімався вгору і кричав до єгиптян, щоб дали йому матеріялу, бо хоче будувати город. Щасливо відгадав Акир також інші загадки. З почестями повернувся додому. Невдячного Анадана зустріла кара по заслузі.

Повість подобалася вказівками, які Акир давав молодому Анадані. Говорив він м. ін. »Ліпше горобець в руці, ніж тисяча птиць у повітрі«. »Ліпше гарна смерть, ніж погане життя«.

Стефаніт і Ихнілат. — Девгеній Акрит. В індійському збірнику казок п. н. »Панчатантра« (»П'ятикнижжя«) треба шукати джерела грецької повісти п. н. *»Стефаніт і Ихнілат«.* З названого збірника вийшли індійські (»Гітопадеза«), перські (»Каліла-Ділена«), арабські і грецькі перерібки оповідання про двох шакалів, з яких один лукавий, Ихнілат, очорнює бика перед царем левом. Каже, що бик задумує повалити лева з престолу. Однолевом. Каже, що бик задумує повалити лева з престолу. Одночасно підбурює бика проти лева. Лев карає бика смертю. Коли правда виявляється, карає й лукавого шакала. Повість має окрему форму оповідання в оповіданні. В одно оповідання вплітається друге, в це знов нове — так, що виходить цікава плетінка. Провідна думка повісти »Стефаніт і Ихнілат« збігається з думкою приказки: »Хто під ким яму требе, сам у неї попадає«.

Повість про *Девгенія Акрита* (»Девгеніево діяніе«) є перероблкою візантійської поеми про Дігенеса Акрітеса, що постала в X. віці, як відгомін боротьби з сараценами. Герой поеми Девгеній (Дігенес) звідси назву дістав, що був сином араба й гречкині (походив із двох родів).

Зміст повісти: Арабський цар, Амир, викрав грецьку дівчину, красуню з царського роду. Її брати її доганяють. Одначе Амир погоджується прийняти християнську віру. Тоді вони віддають йому сестру за жінку, тим більше, що він »і багатством багат, і славою славен, і силою силен«. У Амира й грекині є син Девгеній. Уже в молодих літах життя він убиває лева і смока.* Потім здобуває перемогу над царем Филипатом і його донькою, Максисіяною. Перемагає також Стратига і одружується з його донькою.

4. Для християнства

Зав'язки оригінальної творчости. Переклади й переробки, що були досі предметом нашого розгляду, мали велике значення в житті українського народу. Книги св. Письма, писання святих отців церкви, збірники релігійного характеру поширювали й заглибляли християнську віру, впливали на народний світогляд,

* Смок — фантастична звірюка.

на моральні й етичні погляди народу. Життєписи святих, ідеали, які вони висували, без сумніву, спричиняли витворення аскетичних уподобань, доводили до постання манастирів та до розвитку чернечого життя. Література повістей та апокрифів дала багато фантастичного матеріялу, який народ використав на свій лад у піснях і казках. Крім цього, під впливом перекладів, спираючися спершу на чужі зразки, стали й українці писати свої власні, оригінальні твори, якими поклали основу для дальшого розвитку української літератури.

Перші прояви та перші зав'язки оригінальної літературної творчости давніх українців бачимо подекуди вже в перекладах і переробках. Не все перекладано дослівно. Українські перекладчики робили часто при перекладах зміни й переробки відповідно до свого розуміння, смаку, уподобання — словом вносили вже до літератури перекладів власну оригінальну творчість. Після того лише перейшли до самостійної праці. Не треба при цьому забувати, що чим далі ми входимо в глибину століть, тим слово »література« має ширше значення. Його поняття поширюється і на такі твори, як проповідь, життєписи святих, релігійні повчання, які сьогодні є вже поза межами літератури в тісному розумінні слова, чи поза межами красного письменства.

Не всім творам староукраїнської літератури судилось дійти до наших часів. Те, що дійшло до нас, це тільки одна частина давньої творчости. Багато давніх рукописів затратилося в час татарського лихоліття, в добу першої руїни. Разом із пожежею та руїною манастирів, у яких головним чином процвітала літературна праця й де переважно схоронювалися книги, затратилося також раз на все багато творів давнього письменства. Все ж таки те, що дійшло до нас, є свідоцтвом розмаху, творчої сили та творчого таланту давніх письменників.

Цей розмах оригінальної творчої праці, що його виявили деякі письменники домонгольської доби, заслуговує на тим більший подив, коли зважити, що коло освіти, яке давали тодішні школи, не було широке. Школи були головним чином при катедральних церквах і при манастирях. Є докази, що деякі з князів дуже пильно дбали про збірну науку. Так про Володимира Великого говорить літописець, що він велів збирати дітей дружинників і давати їх до науки. Такі самі вістки маємо про Ярослава Мудрого. Одначе наука зводилася тільки до читання, писання, рахунків, деколи грецької мови. Тільки зрідка зустрічаються люди, що здобули собі вищу літературну освіту і засвоїли кращий спосіб вислову.

Письменників із прикметами вищого стилю, що дбали про красу вислову і з цією метою користувалися порівняннями, поетичними образами та багатими засобами візантійського красномовства, зараховують історики літератури до так зв. *вищої школи*. Тих, що писали просто й ясно, дбаючи про зміст, а не про форму — називають письменниками *нижчої школи*. До письменників »вищої школи« належить у першу чергу митрополит Іларіон. Крім нього треба ще сюди зарахувати Кирила Турівського і Клима Смолятича.

Митрополит Іларіон. Іларіон був священиком у Берестові близько Києва. Там відшукав собі печеру, в якій проводив час у пості, молитвах і в побожних співах. В Берестові мав свій літній двір князь Ярослав Мудрий. Великий князь звернув свою увагу на Іларіона, його набожність, чесний характер та на його освіту і вплинув на єпископів, щоб вони обрали Іларіона митрополитом у Києві в 1051 році. Це був перший випадок, що українець зайняв митрополичий престол, бо досі це місце займали греки.

Про Іларіона словами високої похвали згадує літописець. »Бѣ — каже він — мужъ благъ, книженъ и постникъ«.

Іларіон залишив твір »*Слово о законі й благодаті...*« (»О законѣ, Мойсѣемъ данѣмъ, и благодати, и истинѣ Ісусъ Христосъ бывшимъ...«). »Слово о законі і благодаті« має теологічний, догматичний характер. Автор розуміє під законом старий завіт, під благодаттю — новий, порівнює обидва завіти між собою і доводить, що старий був тільки слугою нового, його тінню. У кінцевій частині »Слова« містить *Похвалу князеві Володимирові* (»похвала кагану нашему Владимиру...«), в якій хвалить Володимира Великого за те, що просвітив Україну світлом християнської віри. Твір закінчується молитвою, в якій автор просить, щоб Бог не кидав нового стада.

У **»Похвалі«** говорить Іларіон, що кожний край хвалить того свого вчителя, що просвітив його світлом християнської віри. Хвалить Рим — Петра і Павла, Азія — Івана Богослова, Індія — Тому, Єгипет — Марка, Треба також українцям прославити великого князя української землі, Володимира Великого, що не в невідомій землі був володарем, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях землі. Потім славить автор князя Володимира, прирівнюючи його заслуги до заслуг Костянтина Великого. Хвалить також Іларіон Володимирового сина, Ярослава (Юрія), що не тільки не зменшив діла свого батька, навпаки — поширив його, будуючи церкви та прикрашуючи їх. При кінці звертається до князя Володимира з проханням, щоб устав із гробу та глянув на здобуття своєї праці: на розвиток християнства, на багатство Києва і подякував Богові. Закінчує »Похвалу« патріотичною молитвою: »Тебе взиваємо правдивого Бога, до Тебе, що живеш на небі, очі наші підносимо, до Тебе руки наші знімаємо, молимося Тобі: зглянься на нас, бо Ти добрий, чоловіколюбний, помилуй нас, взиваючи грішників до каяття і на страшному суді не відлучи нас від тих, що стоять праворуч, тільки на ділі нас щасливістю праведних... І як довго стоїть світ, не наводи на нас напасти спокус, не віддавай нас у руки чужинців, щоб не назвали Твого городу городом зайнятим, а Твоє стадо зайдами на своїй землі та щоб не сказали в чужих країнах: де є їх Бог? Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерти, огню, потопи, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблина вогню. Вкороти свій гнів, умилосердися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх: прожени ворогів, побори країни, вкороти голод, наших володарів роби пострахом для сусідніх країв, посели городи, церкву свою розбудуй, своє добро збережи, мужчин, жінок і молодців спаси. Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, в голоді і спразі і наготі — всіх помилуй, усіх потіш, усіх возрадуй, всилаючи їм радість тілесну й душевну«.

Іларіон проголосив свій твір, як догадуються, в Десятинній церкві в роковини смерти Володимира Великого. Його *»Слово«* є свідоцтвом не лише його високої освіти, його начитаности, але і його великого таланту. Іларіон знає візантійське красномовство, яке опанував якнайкраще, вміє використати його, і то використати з почуттям міри й ужити для своєї мети. Щоб довести, наскільки вище стоїть новий завіт у порівнянні з старим, вживає автор символічних образів, порівнянь, протиставлень (напр. старий завіт — місяць, новий — сонце; старий — невільниця Агар, новий — свобідна Сара; старий — озеро, що висохло, новий — живе джерело). Вміло користувався також формою реторичних питань і звертань.

Одначе найкращою прикметою твору, що свідчить про національну свідомість автора, про його щиру, гарячу *любов до батьківщини* — це та його гордість, що він — син Української землі. »Не в невідомій землі володіли вони, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях світу«.

Кирило Турівський. — Клим Смолятич. Подібно, як Іларіонове »Слово«, всі прикмети вищого стилю мають писання Кирила Турівського, якого звали »другим Золотоустим«. Кирило Турівський походив із міста Турова (род. коло 1130. р.). Замолоду вступив у манастир. Згодом став єпископом у Турові. Крім проповідей і повчань писав також молитви. У творах Турівського бачимо такі самі засоби візантійського красномовства, що й у Іларіона, тільки не було в нього того таланту й почуття міри, що в Іларіона. Твори Кирила Турівського так переповнені прикрасами — образами, порівняннями, притчами, приказками, драматичними діалогами, що вони затемнюють головну думку. Ось як починає автор свою проповідь на Провідну неділю: »Сьогодні сонце пишається, підіймається вгору й радісно огріває землю; встало бо нам із могили сонце правди — Христос і спасає всіх тих, що вірують у нього. Сьогодні місяць зійшов із вищого ступня й віддає честь більшому світилу: вже старий закон із суботами й пророками скінчився, як засвідчує св. Письмо, і віддає честь Христовому законові з неділею. Сьогодні гріховна зима скінчилася через каяття і лід невірства розтанув через пізнання Бога: і так зима служби ідолам закінчилася завдяки апостольській науці і Христовій вірі, а лід Томиного невірства розтопився через показання Христових ребер. Сьогодні весна пишається, оживляючи земні істоти: бурхливі вітри, тихо повіваючи, годують плоди, земля живить насіння та родить зелену траву. Весна — це є добра Христова віра..., бурхливі вітри — гріховні задуми, що завдяки каяттю перетворилися в чесноти«...

Образ пробудження життя в природі під впливом весняного сонця служить авторові прикладом для вияснення стану людської душі, що будиться і відроджується до нового життя під впливом євангельської науки. В писаннях Турівського часто можна знайти відгомін думок і стилістичних засобів візантійських проповідників та богословів. Найкращими його творами є молитви, в яких

простими словами висловлює свої гарячі релігійні почування. Є в них щирість, ніжність і поетичне піднесення.

До письменників вищої школи слід зарахувати також Клима Смолятича. Смолятич був другим українцем, що сидів на митрополичому престолі в Києві. Його вибір був причиною великого заколоту, бо відбувся проти волі патріярха. Літопис говорить про нього, що »був книжником і філософом, якого не було на українській землі«. Залишив Послання до смоленського священика Томи, (що походить із часів 1147—1154 рр.). Твір Смолятича цікавий тим, що в ньому знаходимо спробу оборони вищого стилю. Священик Тома робив докір Смолятичеві за те, що цей користувався у своїх листах до кн. Ростислава різними стилістичними прикрасами, що спирався на твори грецьких поетів і філософів: Гомера, Арістотеля, Платона. У своєму творі, що є відповіддю Томі, боронить Смолятич вищий стиль, кажучи, що навіть Христос користувався при голошенні своєї науки образним поясненням, а саме притчами.

Теодосій Печерський. Письменниками нижчої школи називають дослідники українського письменства тих авторів, що писали просто й ясно, не дбаючи про поетичні прикраси та вважаючи с[illegible]ю головною ціллю навчити чогось читача. Найвизначнішими поміж ними є: Теодосій Печерський, монах Яків, Нестор і Володимир Мономах.

Один із письменників цієї, так зв. нижчої школи, а саме Теодосій Печерський, у великій мірі спричинив розвиток чернечого життя на українських землях, зокрема розвиток Печерського манастиря.

Про початок цього манастиря, що в культурному житті України відіграв дуже визначну роль, розказує літописне оповідання ось що. Коли князь Ярослав Мудрий поставив Іларіона митрополитом у Києві, його печера, яку він викопав був собі над Дніпром, залишилася пустою. По кількох роках зайшов сюди чоловік із города Любича. Бог вложив у його душу думку піти на Атонську гору, де побачив різні манастирі і в одному з них просив ігумена, щоб постриг його в ченці. Ігумен сповнив його прохання і дав йому ім'я: Антоній. Потім сказав йому: »Йди знов на Україну і нехай буде з тобою благословення Святої Гори«. Антоній вернувся на Україну, побував у різних манастирях, але ні одного не злюбив. Став шукати місця, де міг би жити на самоті. Так знайшов над Дніпром Іларіонову печеру. В ній і мешкав. Їв сухий хліб, пив воду, молився, постив і поширював свою печеру. Слава про його побожне життя розходилася широко і до нього стали сходитися люди та просити благословення і молитов. Прийшов і київський князь Ізяслав разом із дружиною. Згодом став св. Антоній приймати тих, що бажали разом із ним вести монаше життя. Вони поширили печеру, поробили келії, утворили церковцю. Коли число їх збільшилося, Антоній наставив їм ігуменом Варлаама, а сам переніссся на іншу гору. »Живіте — казав братчикам — окремо, а я хочу бути сам один«...

За часів ігумена Варлаама число ченців зросло. Через св. Антонія вони одержали від князя Ізяслава гору, побудували велику церкву, прибрали її іконами, поставили манастир і дали огорожу. З того часу манастир став зватися Печерським. Коли Варлаам став ігуменом у манастирі св. Димитрія, св. Антоній на прохання братчиків наставив їм ігуменом **Теодосія.**

Теодосій родився в Василеві (тепер: Васильків) на Київщині між 1035 і 1038 р. Молоді роки провів у Курську, куди переїхали його батьки. Про нього розповідає літописець Нестор, що вже хлопцем відрізнявся від інших дітей: не любив забав, розваг, читав книжки, виявляв нахил до чернечого життя. Декілька раз тікав з дому, щоб поступити до манастиря. Нарешті прийняв його св. Антоній до себе. Як ігумен Печерського манастиря Теодосій має великі заслуги в його розвитку. Передусім зорганізував чернече життя, завів у ньому лад і ввів студитський устав, який роздобув в одного монаха, що приїхав із Греції з митрополитом Юрієм. Устав був суворий: вимагав дуже твердих постів, довгих молитов, точного розкладу й перебігу занять на кожен день. Власним прикладом старався Теодосій заохотити ченців до аскетичного життя: сам рубав дрова, носив воду, виконував тяжку фізичну працю. Виявив також відвагу, коли гострими словами докоряв князеві Святославові за те, що він прогнав свого брата Ізяслава з Києва. Крім цих заслуг, які має Теодосій у розбудові Печерського манастиря, він має іще заслуги на літературному полі. Письменником зробило його підвищення на становище ігумена. Теодосій став писати повчання »для братії«. В повчаннях простими, але теплими й ніжними словами заохочував ченців до аскетичного життя, закликав до витривалости в обітах, велів ходити до церкви, відрікатися світських приман, стерегтися лінощів. Теодосієві Печерському приписувано також деякі інші писання, але нема певних доказів, що він їх написав. Великою заслугою в його діяльності було те, що він заклав при манастирі бібліотеку. Це зробило Печерський манастир осередком літературного життя.

Яків Мних. Про монаха Якова, якого вважають автором двох життєписних творів, не маємо певних вісток. Було кілька монахів того імени. Одного з них призначив св. Теодосій своїм наслідником. Цей і мав написати »Пам'ять і похвалу князеві Володимирові« (»Како крестися Володимер і како діти своя крести«...) і життепис Бориса і Гліба (»Сказаніе і страсть«...) В першому творі хвалить автор Володимира Великого і княгиню Ольгу. Володимира порівнює з цісарем Костянтином Великим, княгиню Ольгу з царицею Оленою. У другому описує мученичу смерть Бориса й Гліба. В оповіданні є описи й образи великої драматичної сили, які роблять враження. Борис на прохання батька вирушає з Ростова проти печенігів. Але не зустрічається з ними. В час повернення довідується про смерть батька та про задуми брата Святополка. В розпуці і жалю по батькові, в тривозі й непевності про власну долю рішається здатися на Божу волю. Тим часом князь Святополк приєднує людей з допомогою дарунків і велить Путиші і вишгородським мужам убити Бориса. »Якщо — каже — ви обіцяли

покласти за мене голови, підіть, найдіть мого брата, підшукайте догідну пору й убийте його!«. Борис затримується над рікою Альтою. Його дружинники радять йому, щоб він ішов до Києва і сам захопив престол свого батька. Але Борис відкидає їх раду. »Я — говорить — не підійму руки на свого брата, що заступає мені батька«. У великому смутку й тузі він молиться, зітхає, плаче гіркими сльозами і співає побожних пісень. Чути тупіт коло шатра. Вскакують висланники Святополка і без жалю забивають його. З молитвою на устах віддає мученик душу Богові. Також і Гліб дізнається про недугу батька. Дорогою через Смоленськ вирушає до Києва. За Смоленськом доходить до його вістка від Ярослава: »Не йди до Києва; батько вмер, а Бориса вбив Святополк«. Човни Гліба зустрічаються з човнами вбивників. Злочинці перескакують до його човна. У руках держать мечі, що поблискують, наче вода. Веслярам весла випадають із рук і всі зі страху дерев'яніють. Гліб із сльозами в очах благає вбивників: »Не губіть мене, милі і дорогі браття, не губіть мене! Я не зробив вам ніякого лиха«. Але вони не слухають. Нещасний кличе батька, матір, братів, молиться. Горясир дає знак. Кухар Торчин убиває Гліба. Чиста жертва несеться до Бога.

В життєписі звертає автор більшу увагу на душевні переживання обох братів, на їх думки й почування, як на опис самих подій. Тим і відрізняється твір Якова від інших гагіотрафічних пам'ятників.

Нестор. Про життя і мученичу смерть Бориса і Гліба залишив іще твір монах **Нестор.** Він є також автором життєпису св. Теодосія. Про життя самого Нестора відомо нам, що прибув до Печерського манастиря скоро після смерти св. Теодосія (після 1074 р.), за ігумена Степана, який прийняв його і постриг у ченці. У першому творі *»Читання* (»Чтеніе«) про життя й погублення блаженних мучеників Бориса і Гліба«, що постав між 1087—1088. рр., оповідає Нестор не тільки про життя і смерть, але також про чуда обох мучеників. Кращим і цікавішим є другий його твір — життепис св. Теодосія. Хоч автор спирався в ньому на візантійських взірцях, зокрема на житті Сави Освяченого Кирила Скитопольського, все ж таки, виявив у ньому безсумнівний літературний талант. Нестор мав також скласти, чи остаточно зредагувати найдавніший український літопис.

В життєписі св. Теодосія підкреслює Нестор між прикметами його вдачі — покору. Розповідає, як одного разу Теодосій зайшов до князя Ізяслава. Була вже пізня пора, і князь по довшій розмові наказав відвезти його додому. Візник, що бачив св. Теодосія в скромнім, простім одягу, думав, що це якийсь убогий монах, тому просив його пересісти з воза на'коня. »Ти — казав — кожен день святкуєш, а я працюю. Зробімо так: я ляжу на возі, а ти сідай на коня«. Теодосій з покорою сів на коня. Коли задрімав, вліз із коня і йшов пішки. Зійшли ранні зорі. Стали їхати дорогою вельможі, бояри, пізнавали Теодосія й низько йому вклонялися. Коли це побачив візник, дуже злякався. Але Теодосій звелів йому дати їсти, наділив дарунками й відіслав додому.

З інших прикмет Теодосія цінить Нестор його с м і л и в і с т у п у, що проявилася в його докорах князеві Святославові, коли цей прогнав із Києва свого старшого брата, Ізяслава. Говорить про це, ось

як: »... Тоді отець наш Теодосій наповнився святим Духом і став докоряти, що не по правді зробив і незаконно засів, коли прогнав старшого брата. Так то він докоряв йому, раз пишучи й посилаючи листи, іншим разом переказуючи через вельмож, які до нього приходили. Після того написав до нього довгий лист із докорами в словах: »Голос крови твого брата голосить на тебе до Бога, як Авеля на Каїна«... Коли князь прочитав лист, розсердився дуже, загримів на праведного, неначе лев, і кинув лист до землі. Від тієї пори рознеслася вістка, що блаженного присуджено на заслання«...

»Поучення дітям князя Володимира Мономаха«. З багатьох причин дуже цінним пам'ятником староукраїнського письменства є *»Поучення Володимира Мономаха дітям«.* Князь Володимир Мономах — одна з найвизначніших постатей князівських часів — був сином дуже освіченого князя Всеволода, який славився знанням п'ятьох мов. Від свого батька перейняв Володимир Мономах любов до книжок і до освіти. Його матір'ю була грецька царівна, донька імператора Костянтина Мономаха. На київському престолі панував від 1113 до 1125 р. й залишив по собі світлу пам'ять, як розумний князь і добрий організатор. Написав *»Поучення дітям«*, з яким тісно в'яжеться лист до князя Олега. Мономах просить у ньому Олега відіслати йому тіло сина Ізяслава.

Зміст *»Поучення дітям«*:

В *»Поученні«* можна виділити три окремі частини: релігійні вказівки, правила, що стосуються обов'язків князя, і нарешті життепис самого автора, що має служити дітям прикладом і наукою. Спираючись на Св. Письмо та писання отців церкви, говорить Мономах у релігійному викладі про Божу любов і Божу всемогучість. Коли ми — думає автор — на кого лихі, бажаємо його крови. Натомість Бог терпить усі наші гріхи й дає можність за допомогою каяття, сліз і молитви здобути над ними перемогу й позбутися їх. Дає також докази на Божу всемогучість, якої ділом — сонце, місяць, темрява, світло, води, земля, птиці, риби й людина у всіх своїх відмінних подобах і обличчях. Закликає до каяття, поклонів, молитов. Навіть серед ночі добре є співати побожні пісні й бити поклони. Так само, сидячи на коні, коли нема іншого діла, ліпше говорити: »Господи, помилуй«, ніж думати якусь нісенітницю. У другій частині говорить автор про обов'язки до ближнього та про повинності доброго господаря. Наказує помагати бідним, брати під опіку вдовиць і сиріт. Забороняє карати смертю: »Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати«. Велить додержувати присяги, шанувати священиків, ченців, старших, викинути гордість із серця, остерігатися лінощів. Радить синам самим виконувати усі обов'язки на війні, самим за усім пильнувати, ні на кого не покладатися. Гостя треба шанувати, звідки не прийшов би, бо гість розносить славу по світу: — добру або лиху. Жінку треба любити, але не давати їй влади над собою. »Що вмієте — закінчує автор свої вказівки, — того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застає вас у постелі«... У третій частині розказує про різні пригоди й небезпеки в своєму житті, із яких вийшов цілий і здоровий. Говорить це тому, щоб довести, що нема чого людям лякатися й тривожитися, бо без Божої волі ніщо не діється. На це дає приклади з власного життя: два тури брали його на роги; лось раз топтав ногами, другий раз колов рогами; дикий кабан вирвав йому меч; ведмідь укусив його за ногу; лютий звір скочив на плече й повалив його разом із конем. Все ж таки Бог стеріг і хоронив його.

При писанні *»Поучення«* користувався Володимир Мономах Заповітами дванадцятьох патріярхів і такими статтями, як »Поучення синам Ксенофонта« та »Поучення синові Теодори«, що ввійшли у збірник князя Святослава.

У світлі порад і вказівок *»Поучення«* на ввесь зріст стає перед нами постать самого автора. Являє він собою ідеал християнського лицаря на взір тих лицарів, що в одній руці держали меч, у другій хрест. Лицарська його вдача проявляється в тих його порадах і вказівках, у яких каже своїм синам терпеливо й витривало витримувати труднощі воєнних походів, самим на війні всього допильнувати, ні на кого не покладатися, то знову й тоді, коли згадує про свої походи проти половців та пригоди на ловах. Поруч того він є прикладом доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильнішим кривдити слабших, що велить опікуватися бідними, вдовицями й сиротами, що за святий обов'язок уважає бути гостинним, що в житті кермується засадами християнської релігії. Мимохіть приходить порівняння його постатті з постаттю Карла Великого, як вона показана у старофранцузькій »Пісні про Роланда«.

Печерський Патерик. Твори письменників »нижчої школи« своїм змістом у великій частині належать до відділу пам'яток г а г і о г р а ф і ч н о г о письменства, якого головною темою є життя й подвиги святих. Такими творами є писання монахів Якова і Нестора, оповідання про життя св. Антонія, перенесення мощей св. Николая. Найвизначнішим пам'ятником цього саме роду літератури на українському грунті є П е ч е р с ь к и й П а т е р и к, що постав на взір грецьких патериків. Це є збірка оповідань про життя й чуда святих ченців, що жили в Печерському манастирі. Печерський Патерик був найпопулярнішим твором староукраїнського письменства.

В основу Патерика лягли писання Симона, Полікарпа й Слово про перших ченців Печерського манастиря, якого автором уважають Нестора. Симон був володимирсько-суздальським єпископом в 1214—1226. рр. Написав »Посланіє до Полікарпа«, в якому нагадує йому, чого прийшов у манастир, і радить позбутися сміливих мрій і честолюбних бажань. Для прикладу, яким повинно бути його життя, подає автор життєписи визначних печерських монахів. Збірку оповідань Симона доповнив монах Печерського манастиря Полікарп новими оповіданнями й надав своєму твору форму Посланія до Акиндина. Згодом поставали нові редакції Патерика, з яких найважніша »касіянівська« редакція 1465 р., зладжена з доручення крилошанина Касіяна. Сьогодні думають, що форма листів, яку бачимо в Патерику, є тільки літературною формою. Цю форму прийняли Симон і Полікарп від візантійських письменників. Їх метою було прославити Печерський манастир, підкреслити

його велике значення, як осередка давньої культури. Для пізнання духового життя в давній Україні Печерський Патерик має першорядну вартість. З нього дізнаємося, хто вступав у манастир, як жили ченці в манастирі, чим вони займалися, які були взаємини між князем та монахами, які були манастирські маєтки, хто ними завідував, які чесноти монашого життя вважалися найкращими й т. і. Друком вийшов Патерик у 1635. р. польською мовою заходами Сильвестра Коссова, в 1661. р. в церковнослов'янській мові.

На характер оповідань, що ввійшли в склад Печерського Патерика, кинуть світло два приклади:

Маляр Алимпій. Зміст. Молодого Алимпія віддали батьки в науку іконного малярства. Він помагав у роботі грецьким митцям, що малювали образи в церкві Печерського манастиря за князя Всеволода Ярославича та ігумена Нікона. В часі тієї роботи побачили всі, як ясним блиском засвітився образ Пресвятої Богородиці. І не могли дивитися на ясне сяйво й попадали ниць. І ось з уст Пресвятої Богородиці вилетів білий голуб, перелетів до уст Спасителя і там скрився. Потім знову вилетів із уст Спасителя, сідав на образах святих і зник за намісним образом Пречистої. Хотіли його зловити, але ніде не було драбини. Тим часом голуб злетів знов і заховався в уста Спасителя. І знов світло, ясніше від сонця, освітило всіх. Попадали ниць і поклонилися Господу. З ними був Алимпій, що бачив діло св. Духа.

Після того Алимпія пострижено в ченці. Вмів він прегарно малювати й прикрашувати ікони. Працював із замилуванням, з любови до Бога. Відновлював даром образи до різних церков і не відчував утоми. Днями працював, вночі молився і співав пісні. Одного разу побожний чоловік доручив йому намалювати ікону. Але Алимпій занедужав і не міг працювати. Чоловікові, що питав його про ікону, сказав: »Не приходи до мене й не докучай. Ікона в день празника стане на своєму місці«. В навечеря празника Успення знову прийшов побожний чоловік і докоряв Алимпіеві, що образ неготовий. На докори відповів Алипмій: »Чи неможливе це для Бога ікону своєї Матері словом намалювати?...« Після відходу чоловіка ввійшов у кімнату світлий молодець і почав працювати. Алимпій думав, що розгнівався на нього власник ікони і прислав іншого маляра. Але надто швидко працював молодець, надто швидко поступала робота вперед. До трьох годин образ був готовий. Коли настав вечір, не було ні молодця, ні ікони. Тим часом власник ікони цілу ніч провів без сну, у смутку, що не заслужив на ласку. Коли рано ввійшов у церкву, побачив образ на своєму місці. Злякався, побудив рідню й челядь і всі пішли до церкви. Там побачили ікону, що ясніла, як сонце. Потім пішли разом із ігуменом до преподобного Алимпія. Ігумен запитав: »Отче! Хто це намалював ікону?« Той відповів: »Ангел намалював її і ось тепер стоїть і хоче мене забрати«... По тих словах віддав дух Богу.

Григорій Чудотворець. Григорій вийшов раз до Дніпра по воду. Того самого дня прийшов сюди князь Ростислав Всеволодович. Задумав він іти походом проти половців і бажав одержати благословення Печерського манастиря. Коли княжі дружинники побачили старця, стали з нього сміятися. Але старець пророчим духом бачив їх близьку смерть і став їх взивати до каяття, бо »всі ви в воді помрете враз із вашим князем«... Князь Ростислав розгнівався, велів зв'язати старцеві руки й ноги та кинути його в воду. Старець потонув. Третього дня знайшли його в келії. Одяг його був мокрий, лице ясніло і сам був неначе живий. Князь Ростислав з усією дружиною потонув у ріці, як це передбачив св. Григорій«.

Паломник ігумена Данила. Подібно, як Печерський Патерик, улюбленим твором давніх українців був »*Паломник*« ігумена Данила. (»Житье и хожденье Данила, Руския земли игумена«). В часи, коли ширилася на українській землі християнська релігія, поширився також звичай відвідувати місця, в яких жив та проповідував свою науку Христос. Таких людей називали »паломниками«, бо привозили з Святої Землі на пам'ятку пальмові галузки. Деякі з них списували свої враження з подорожі в книжках, які названо також »паломниками«, або »странниками«, чи »хожденіями«. Найцінніший пам'ятником цієї галузі творчости є *Паломник ігумена Данила,* що відбув свою подорож за панування Святополка II. Ігумен Данило походив із чернігівської землі, або був ігуменом в якомусь манастирі на Чернігівщині, бо пирівнює ріку Йордан до ріки Снови, яка пливе в чернігівській землі. »В усім — пише — Йордан подібний до ріки Снови, і щодо ширини, і щодо глибини, та бистро тече, як ріка Снов«. У Палестині був понад два роки, з 1106—1108. р. (дехто думає, що в рр. 1112—1113), коли там королем був Бальдуїн. Опис почав Данило від хвилини, як відплив із Царгороду. Його дорога йшла через Ефес, береги Лікії, Кіпр до Яффи. З Яффи прибув до Єрусалиму й мешкав у манастирі св. Сави. Дуже докладно описав Єрусалим та його околиці. Завдяки такому точному описові його твір переложено з науковою метою у XIX. в. на мови: грецьку, німецьку й французьку. Описи місцевостей оживив Данило деякими апокрифічними переказами й легендами, як, нпр., оповіданням про вогонь, що сходить із неба й запалює світла на Господнім гробі. Дуже цінним є твір Данила завдяки ясній, виразній національній його свідомості та прив'язанню й любові до батьківщини. »Что хощеши, игумене руський?« — питає його король Бальдуїн. Данило відповідає: — »Княже мой! Господине мой! Молю ти ся Бога діля і князей діля руських, повели ми, да бих і аз поставил свое кандило на гробі святім от всея Руськия земля«. Те, що Данило ставить світло на Господнім гробі не тільки від себе, за свої гріхи, а від усієї української землі, приносить честь його імени. Із описів краєвидів замітний краєвид знад берегів ріки Йордану:

Про Йорданську ріку. (Уривок у перекладі). Йордан ріка тече швидко, а береги має з того боку Йордану вельми круті, з цього боку плоскі. А вода його мутна й солодка дуже і не можуть напитися до сита ті, що п'ють цю святу воду; а ця вода здорова для тих, що п'ють її; не болить нічого від неї. В усім Йордан похожий на ріку Снов, так само широкий і глибокий, і вельми круто та швидко тече; оболоння має, як і ріка Снов; а завглибшки чотири сажні посередині самої купелі, як я сам переконався і змірив, бо перебрів на другий бік Йордану і багато походив по тім Йорданськім березі. Завширшки Йордан є як ріка Снов при усті. А є по цім боці цієї купелі, неначе малий лісок, багато дерев на Йорданському березі превисоких, неначе верби, але це не верби; вище купелі неначе лози — багато її на березі Йордану, але це не наша лоза, а інша. І є тут тростини багато, і багато звірят живе, і свиней диких тут безліч, і багато пардів; є тут і леви по той бік Йордану, в камінних горах тут і родяться.

Інші гори є під тими горами, білі дуже, і ті є близько Йордану. І тут є місце оподалік на два постріливід Йорданської ріки, лицем до сходу, де пророк Ілія був взятий на огняній колісниці на небо. І тут є близько потік Ілії, наповнений водою, а вода холодна й солодка. Тут є і печера св. Йоана Предтечі Христового, коли жив у цій святій печері. А тут близько є ще друга печера, де жив пророк Ілля з учеником своїм Єлисеєм. І все те бачив я своїми грішними очима. І сподобив мене Бог тричі бути на Йордані і в сам празник хрещення води був я на Йордані з усією моєю дружиною, і бачили ми благодать Божу, що сходила на воду Йорданську, і ба-

гато народу приходить тоді до води з свічками і всю ніч буває чудовий спів та свічок горить безліч. Опівночі буває хрещення води, бо тоді Дух святий сходить із неба на Йорданські води, і гідні люди добре бачать, як сходить святий Дух, а всі народи того не бачать, тільки всякому чоловікові буває велика радість у серці. Коли ж священики погрузять чесний хрест і промовлять: »во Йордані крещащу ти ся, Господи« — тоді всі люди вскакують в Йордан, хрестяться в ріці, як і Христос опівночі хрестився від Йоана«.

5. Лицарський побут у письменстві

Літописи, як літературний пам'ятник. На перший погляд і Паломник ігумена Данила, що подає відомості з обсягу географії, і »Руську Правду«, що є збіркою звичаєвого права в давній Україні, і староукраїнські літописи, що подають історичні факти, можна вважати науковими творами, які виходять поза межі літератури в тісному розумінні слова. Але і Паломник ігумена Данила, і староукраїнські літописи поруч своєї наукової вартости мають ще й літературну цінність. Паломник іг. Данила завдяки вплетеним апокрифічним оповіданням і легендам, староукраїнські літописи — завдяки своєму поетичному забарвленню та останкам народних пісень і народним переказам, які ввійшли в їх склад.

Постання староукраїнських літописів — це дуже складне питання. Хоч над його виясненням довгі роки працювали визначні дослідники, висновки їх праці не скрізь однозгідні. На основі різних літописних заміток, записок, літописних оповідань поставали найперше літописні зводи. Кілька зводів, що їх сполучено разом в одну цілість, творять літописний збірник. Одним із найдавніших літописних зводів є так званий *Несторовий літопис.*

Найдавнішими збірниками, в яких зберігся Несторовий літопис, є збірник (кодекс) Лаврентіївський і Іпатський збірник. Лаврентіївський постав у 1377. р. на півночі. Склав його монах Лаврентій. Пізніший є волинський Іпатський збірник, що постав в Іпатському монастирі в Костромі з початком XV. століття. В Іпатському збірнику першу складову частину заповнює »Повість времяних літ«, у якій історичні події доведені до 1110. р. Неначе продовженням Повісти є Київський літопис, що доводить історичні події до 1201. р. і заповнює другу частину Іпатського збірника. Третю частину збірника становить Галицько-волинський літопис, у якому опис історичних подій закінчується 1292. роком.

В основу Несторового літопису ввійшли давніші літописні зводи: Теопемта з 1039. р., Никона Великого з рр. 1069—1073. і Початковий звід з 1112. р. Спираючись на них, Нестор дав новий літописний звід, якого заголовок такий: »Се повѣсти времянныхъ лѣтъ, откоудоу єсть пошла роуская земля, кто въ Киевѣ нача первѣє княжити и откоудоу роуская земля стала єсть«. В Несторовім літописі оповідання починається від історії Ноєвих синів і розселення народів після зруйнування вавилонської вежі. Йде коротка історія асірійців, вавилонян і греків. Потім дає автор опис звичаїв слов'янських племен. З 862. р. разом з оповіданням про

покликання варязьких князів починається історія Київської Держави.

Найважливішою частиною цілого літопису є хрещення України за Володимира Великого.

Питання авторства Повісти — спірне. Одні вчені приписували її Несторові, інші — Сильвестрові, ігуменові Видубицького монастиря. За авторство Нестора говорить дуже виразне свідоцтво автора Києвопечерського Патерика, монаха Полікарпа, який у життеписі Микити Затворника, між монахами, що молитвами проганяли бісів, згадує Нестора, »що написав літопис«. Вчені, що захищали противний погляд та відкидали авторство Нестора, спиралися на протиріччях, які дійсно існують між творами, що їх певно написав Нестор (життям Бориса й Гліба, життям Теодосія) і відповідними оповіданнями в літописі. Сьогодні приймаємо, що Нестор був автором одного з літописних зводів, а саме »Повісти времяних літ«. Сильвестер був тільки пізнішим її редактором.

Літописні перекази. Різні були джерела, що служили допомогою при зложенні найдавнішого українського літопису. Були між ними твори візантійського письменства: хроніки, палеї, життеписи, були державні документи, договори українських князів із греками, оповідання наочних свідків (напр., воєводи Яна Вишатича), апокрифи. Крім цього дуже важливим джерелом служили народні перекази й останки народних пісень, що оживлюють літописне оповідання й надають йому поетичне забарвлення.

Ось деякі з них у вільній передачі:

Легенда про св. Андрія. Св. Андрій, брат св. Петра, проповідував християнську віру в Синопі, на берегах Чорного моря. З Синопи прийшов до Корсуня, з Корсуня над Дніпровий лиман. Захотів піти до Риму, пішов вгору Дніпром і став на київських горах. »Чи бачите — звернувся до учеників — ці гори? На них заясніє Божа ласка, постане великий город і здвигне Бог багато церков«. Потім вийшов на гори, поблагословив їх і поставив хрест. Звідси пішов на північ, між словенів, де є Новгород. Побачив тут людей, як купаються, б'ються віниками і здивувався. Потім пішов до варягів, звідси до Риму і скрізь розповідав, що бачив у словенів, як купаються в дерев'яних лазнях, як б'ють себе віниками й ледви живі вилазять із купелі. — Легенда про св. Андрія дуже цікава. З одного боку бачимо в ній намагання прославити город Київ, як такий, що про нього проголосив уже пророцтво один із Христових апостолів. З другого боку, при всіх поплутаних вістках про мандрівку св. Андрія, видно виразну нехіть громадянина південних земель до північних племен, яких звички та поведінку він висміває.

Переказ про заснування Києва. Поляни жили родами. Були серед них три брати: Кий, Щек і Хорив, що мали сестру Либедь. Кий сидів на горі Боричеві, Щек на Щековиці, Хорив на Хоривиці. Вони заложили город і назвали його в честь найстаршого брата — Київ. І був коло городу великий ліс і бір і вони полювали на звіря. Інші, що не знають — говориться в переказі далі — кажуть, що Кий був перевізником, бо був там тоді перевіз з одного боку Дніпра на другий. Але якщо б Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. Тільки цей Кий княжив у своїм роді. До якого царя ходив, не знаємо, але те знаємо, що прийняв його цар із великою почестю. Коли вертався Кий до Дунаю, побудував малий город, в якому хотів осісти з своїм родом. Але не дали йому ті, що близько жили. Ще до сьогодні називають мешканці над Дунаєм місце Киевець. Кий прийшов у свій город Київ і тут закінчив життя. І брати його й сестра закінчили тут життя.

Хозарська данина. І знайшли їх (полян) хозари і сказали: »Платіть нам данину!« Поляни подумали й дали їм від хати меч. Понесли його хозари до свого князя й своєї старшини і сказали: »Ось найшли ми одну данину. Вони запитали: »Де?« — »В лісі на горах, над рікою Дніпром«. — »Що дали?« Вони показали меч. Тоді сказали старці: »Не добра данина, княже. Ми дійшли до зброї, що гостра тільки з одного боку, а в них зброя обосічна; вони будуть брати данину від нас і від наших країн«. Це сталося, бо не з власної волі говорили, а з Божого допусту.

Смерть Олега. Запитав раз князь Олег ворожбитів про свою долю. Один віщун ворожив йому, що його улюблений кінь стане причиною його смерти. Коли про це почув князь Олег, віддав коня слугам, а собі наказав подати іншого. По кількох літах вернувся з походу й запитав про свого коня. Слуги сказали, що кінь загинув. Тоді Олег став сміятися зі слів ворожбита. Забажав поглянути, де лежать кістки його коня, поїхав туди й наступив ногою на череп. У тій хвилині вилізла з черепа гадюка і вкусила князя в ногу. Від того Олег помер.

Всі ці перекази, які вплів літописець у своє оповідання поруч із гарними порівняннями та поетичними образами, надають давньому літопису мистецьку вартість. Крім мистецьких цінностей »Повість времяних літ« має ще й високу ідейну вартість. В автора помітно гарячу любов до батьківщини, тривогу за добро й щастя української землі. Всі події оцінює літописець із християнсько-релігійного погляду, вважаючи їх чи то наслідком Божої кари (напади ворогів, недуги, смерть), чи Божої ласки. Також на такі знаки, як затемнення сонця, місяця, землетруси, дивиться автор літопису, як на окремі знаки, що Бог посилає людям для застереження.

»Слово о полку Ігореве«. Найкращим твором староукраїнського письменства й гордощами всієї української літератури є славна *»Пісня про похід Ігоря«* (»Слово о пълку Игоревѣ«). Знайшов цей знаменитий твір при кінці XVIII. в. граф Мусін-Пушкін у Спасо-Ярославському манастирі на Московщині і в 1800. році видав друком. Одночасно знято також копію рукопису і передано його цариці Катерині II. На жаль, сам рукопис, що його знайшов Мусін-Пушкін, не зберігся до наших часів. Під час походу Наполеона в Росію в 1812. р. згорів він при пожежі Москви. Це є величезна втрата. Видання з 1800. р. не скрізь поправне; також і копія ледви чи є точна і вірна. Це й є причиною, що деякі місця у *»Слові«* до сьогодні неясні, хоч багато вчених працювало над їх виясненням.

Про автора *»Слова«* нічого певного нам невідомо. Мусив це бути князівський дружинник, сучасник описуваних подій і людина світська. Що не був духівником, можна бачити з того, що багато згадок присвятив деяким поганським богам та давній поганській вірі. Одне є певне: це був геніяльний поет, чоловік ширшого світогляду, гарячий патріот, якому присвічувала висока ідея: щастя та добро української землі.

»Слово про Ігорів похід« постало в 1187. р. В цьому році помер князь Ярослав Осмомисл, до якого звертається автор, як до живого, з покликом, щоб стріляв хана Кончака, »за рани Ігоря, за українську землю«. Крім цього згадується в поемі про рани молодого князя Володимира Глібовича, що також помер у 1187. р. Виходить, що коли похід відбувся в 1185. р., коли

в *»Слові«* описується втечу Ігоря, що тільки після річного перебування в неволі вернувся на Україну, коли згадується Ярослава Осмомисла й Володимира Глібовича, як живих, *»Слово«* постало в 1187. р.

За київським літописом цей похід представляється ось як:

В 1185. році вибрався Ігор, князь Новгороду сіверського, походом проти половців. Разом з Ігорем вирушили: його брат, курський та трубчевський князь Всеволод, син Ігоря, путивельський князь Володимир і небіж Ігоря, рильський князь Святослав. Чернігівський князь дав Ігореві в допомогу відділ наємних ковуїв під проводом боярина Ольстина Олексича. В дорозі побачили війська сонячне затемнення. Дружина здякалася. Дехто не радив князеві йти далі, але князь Ігор не послухав. Перейшли ріку Донець. У першій зустрічі з половцями над рікою Сюурлієм, у п'ятницю, українці розбили половців і набрали полонених. Тішилися і хвалилися тим, що так далеко зайшли в половецькі степи. Але на другий день удосвіта стали половці наступати з усіх боків, »як ліс«. Розпочався новий бій. Князя Ігоря ранили в ліву руку. Завзята боротьба тривала цілий день і цілу ніч. В неділю рано ковуї не вдержали поля й почали тікати. Князь Ігор намагався їх завернути і скинув шолом, щоб його пізнали. Але втримати їх було не можливо. Бій закінчився розгромом українських військ. Всі князі дісталися в полон. З усього війська тільки 15 людей вернулося до своїх домів. Настали тяжкі часи. Половці вдерлися на Україну. Тим часом Ігор жив у неволі. Поводилися з ним по-людському, бо шанували його за відвагу. Дозволили йому мати при собі священика та їздити на лови з соколом. Один половчанин, Лавор, підмовляв князя до втечі. Ігор спочатку не згоджувався, але вкінці відважився, перебрів річку Тор і сів на коня. По одинадцятьох днях був уже над Дінцем, звідки подався до Новгороду.

Зміст »Слова«. Автор розпочинає свій твір поетичним заспівом. Порівнює свою творчість з творчістю давнього співака Бояна. Каже, що буде говорити про те, що було, а не по видумкам Бояна. В Бояна була буйна уява. Коли хотів було співати комусь пісню, носився думкою по дереві, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмари. А коли згадував про незгоди давніх князів, то пускав десять соколів на лебедине стадо. Як тільки сокіл долітав до лебеді, вона співала пісню старому Ярославу, то Романові Красному, то Мстиславові, що переміг хана Редедю перед полками касогів. Але то не десять соколів пускав Боян на лебедине стадо, тільки своїми віщими пальцями торкався струн, а струни самі голосили славу князям. Згадка про Бояна дуже цікава, як доказ, що вже давніше перед автором »Слова«, були в нас співаки з буйною уявою, що вміли складати й співати пісні, як норманські скальди, в супроводі якогось інструменту.

Далі описує автор похід і зловіщі знаки, якими природа застерігала Ігоря. Ігор глянув на сонце й побачив, що воно темрявою вкрило його військо. Але Ігор не злякався того:

Лучше згинемо всі у поході,
Лучше зложимо голову в полі,
Ніж будемо каратись в неволі.
Віднімемо ж ми коні з припону
И помчимося до синього Дону,
Щоб шоломом води там зачерпн,
Або коп'е зломити й умерти.

(Переспів Богдана Лепкого).

У дальшому поході зустрівся з військами брата Буй-Тура Всеволода, який став хвалити своїх курян: »Мої куряни — казав князь Всеволод — сміливі лицарі: під трубами повиті, під шоломами виколисані, кінцем списку вигодовані; всі шляхи їм відомі, яруги їм знані, луки в них натягнені, сагайдаки відчинені; скачуть як сірі вовки в полі, щоб собі добути чести, а князеві слави«. Тим часом природа віщує нещастя. Сонце вкрилося темрявою, ніч застогнала грозою й пробудила птахів. Настав свист звірів. Див, темний дух нещастя, почав кричати на верхів'ях дерев, щоб переслати вістку половецьким землям: Волзі, Поморю (побережжя Чорного моря), Посуллю, Сурожеві (береги Азовського моря), Корсуневі й Тмуторокані, що йде українське військо. Вовки вили по яругах, орли клекотом скликали звірів на кістки, лисиці брехали на червоні щити. Замовкло щебетання солов'їв, пробудився гамір галок.

Йде опис першого бою й перемоги українського війська.

У п'ятницю рано українці розбили половців. Розсипалися стрілами по полю і забрали половецький табір із усім добром: золотом, шовками, оксамитами й половецькими дівчатами. Всякими дорогими тканинами, опанчами й кожухами стали мости мостити по болотах і по трясовинні.

Але другого дня раннім ранком криваві зорі заповідали світанок. З моря стали надходити чорні хмари й намагалися закрити чотири сонця. (Хмари — половці; чотири сонця — князі). Вітри, Стрибогові внуки, почали стрілами віяти на українську дружину. Гуділа земля, каламутно текли ріки, курява покрила поля. Половці йшли від Дону, і від моря, і з усіх сторін. Бісові діти криком поля перегородили, а українці перегородили червоними щитами.

На тлі того загального образу битви виступає хоробра постать князя Буй-Тура Всеволода:

»Всеволоде, який туре!
Перший ти в борні завзятій,
Мечеш стрілами, мов буря,
І гримиш мечем булатним
По шоломах! Де поскочиш
Хижим туром і шоломом
Золотим замерехкочеш,
Там умить лягають долом
Стяті голови ворожі;
І шоломи їх від обрів,
Ти мечами поторощив,
Всеволоде!
Що криваві значать рани?
Хто зумів забути, браття,
І життя своє, і шану,
І Чернігів свій багатий,
І престол золотоясний,
Де вичікує кохана
Глібівна його прекрасна
Із коханням-милуванням!
Бо хоробрим

(Переспів Святослава Гординського).

Цим місцем автор закінчує опис бою й лине турботною думкою в давні часи. Шукає причину того нещастя, яке ось-ось має впасти на українську землю. Бачить цю причину в розладі

на українській землі, у княжих коромолах, сварках і міжусобицях, під час яких підупала сила й слава української землі. Таким князем, що спричинив бучі й колотнечі, був Олег Гориславич (дід Ігоря). За нього »засівалися й росли незгоди та сварки, гинуло життя Дажбожого внука«.

»Мало де погейкували
Ратаї тоді у полі.
Зате часто грали круки,
Трупом ділячися живо,
А галки свій говір знали
В перелеті на поживу«.

(Переспів Василя Щурата).

Тільки після цього автор приступає до жахливої хвилини погрому.

»Гей від ранку до вечора, з вечора до ранку
Летять стріли гартовані, летять безустанку.
Гримлять шаблі об шоломи у танку вогневім,
Тріщать в полі незнаному копії сталеві.
Б'ють шаблями об шоломи сили молодецькі
В чужім полі, на роздолі — в землі половецькій.
Чорна земля поборена,
Копитами поорана,
Кістьми була посіяна,
А кровію поливана —
Зійшла в українській землі туга...
Що шумить-дзвенить в туманах
Ще до зір далеко, рано?
Ігор кличе — накликає,
Ігор військо завертає,
Бо настала зла пригода —
Жалко брата Всеволода...
Бились день один і другий,
А на третій стязі впали
І брати розстались в тузі
Тут, над берегом Каяли.
Вже вина не стало й крови,
Русичі свій пир скінчили,
Сватів своїх напоїли
І за рідний край в любові
Буйні голови зложили...
Ничить трава жалощами,
А дерево з туги до землі схилилось...

(Переспів Миколи Матієва-Мельника).

Після погрому невесела настала година. Колишню силу української землі прикрила пустеля. Між синами Дажбожого внука постала Обида. Вона сплеснула лебединими крилами на берегах синього моря і дівчиною прилинула на Троянову землю. Проминули давні походи проти поганців. Князі завели між собою колотнечу. »І це моє і то моє« — стали казати. З цього користувалися половці і з усіх боків набігали на українську землю. Заплакали українські жінки: »Вже нам наших милих лад ні мислю мислити, ні думкою думати, ні очима оглядати, а золотом і сріблом уже нам не подзвонювати«. Широко розлилося горе, великий сум плив українською землею. Не так було ще недавно, коли великий київський князь, Святослав, що був пострахом для половців, далеким походом пішов у половецькі землі, зрівняв гори й яруги, скаламутив ріки й озера, а самого половецького хана, Коб'яка, вихром, вирвав з його полків і забрав у полон. Тоді всі чужинці прославляли Святослава. Тепер вони дорікають Ігореві, що на дно половецької ріки, Каяли, насипав українського золота і сам із сідла золотого пересів у невільницьке.

Другу частину »Слова« починає: Сон князя Святослава. Тривожний сон приснився князеві Святославу. Снилося йому, що він лежав на горах на тисовому ліжку, що його вкри-

вали чорним покривалом, що черпали йому сине вино, змішане з отрутою. На груди сипали йому з порожніх сагайдаків жемчуг, а цей жемчуг складався з невірних кочовиків. У його золотоверхім теремі не стало сволока і всю ніч крякало вороння.

Бояри з'ясували Святославові сон так, що це два соколи злетіли з батьківського престолу пошукати города Тмуторокані. Але соколам підтято крила та самих їх закуто в залізні пута. Разом із двома сонцями померкли й два молоді місяці. Тоді князь Святослав промовив »з о л о т е с л о в о«. Дорікав князям Ігореві і Всеволоду, що нерозважно, на власну руку, не повідомивши інших князів, пішли походом. Не здобули собі вони слави, тільки сором нанесли його сивині. Святослав рад би сам попробувати ще сили у новому поході, але князівське лихо йому на перешкоді... Автор звертається після того до п о о д и н о к и х к н я з і в: Всеволода, що князював у Володимирі над Клязмою, до Рюрика й Давида, до Ярослава Осмомисла з закликом, щоб вони вступили в свої золоті стремена за рани Ігоря, за кривду свого часу, за українську землю.

»О князю Ярославе Осмомисле!
Ти на столі золотокутім сів
У Галичі, і сталь своїх полків
Угорські гори підпирати вислав.
Ти заступаєш королеві путь,
Замкнув ворота синього Дунаю,
Крізь хмари гаті кинувши, і в краю
Усім, аж по Дунай, ти чиниш суд.
Від грізьб твоїх тремтять краї незнані,
Ворота київські нераз ти відмикав,
Стріляєш ген, за землями в султанів —
Стріляй же і в кощея Кончака
За землю руську й Ігореві рани.

Переспів С. Гординського*.

Після заклику до інших князів згадує автор Всеслава полоцького, що міг перекидатися вовкулакою. Аж ось на стінах города Путивля розлягається голос великої жіночої туги. Це княгиня Ярославна, донька Ярослава Осмомисла, дружина Ігоря плаче за мужем: »Полечу — каже — зозулею по Дунаю, омочу бобровий рукав у Каялі, обітру криваві рани на хоробрім тілі мого лада«. Звертається з проханням до вітру: »Чому, господине, так нагально віеш, пощо кидаеш ханові стріли на військо мого мужа? Мало тобі простору віяти попід небосхилом, колихати кораблі на синьому морі. Чому мої радощі розвіяв ти по шовковій тирсі?« Потім звертається до Дніпра Словутича, що пробив собі дорогу крізь кам'яні гори в половецьку землю, що носив на своїх хвилях Святославові човни. »Принеси — молить — мого мужа до мене, щоб

* В оригіналі: Галичкы-Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдеши на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперъ горы угорскыи своими желѣзными плъки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облакы, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ: отворяеши Киеву врата; стрѣляеши съ отня злата стола салтаны за землями. Стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святославича«.

я не слала сліз на море рано«. Вкінці шле благання до сонця, що для всіх миле є й ласкаве. Їй тільки одній приносить горе, бо спекою томить українське військо, замикає лицарям жарою сагайдаки, згинає луки. Плач Ярославни, яким автор розпочинає третю частину своєї поеми, є неначе спонукою до в т е ч і І г о р я. Розказуючи про цю втечу, автор відразу вдаряє у безжурний, бадьорий тон. Вдарило море опівночі. Понеслися важкі хмари. Це неначе сам Бог указував Ігореві шлях у рідну землю. Погасли вечірні зорі. Овлур свиснув за рікою, даючи знак. Ігор пустився тікати. Продирався горностаєм в очереті, білим гоголем плив крізь воду, босим вовком біг по степу, соколом зносився під хмари, б'ючи гуси й лебеді на сніданок, обід і вечерю. Разом із ним тікав Овлур. Природа помагала князеві у втечі. У розмові з рікою Дінцем Ігор дякує йому за те, що стелив йому зелені трави на берегах, стеріг дикими птицями на водах, одягав теплими мряками. Не такою була ріка Стугна, що забрала тіло молодого князя Ростислава. Нарешті прибув Ігор на Україну, де настала велика радість.

Значення поеми. »Слово про похід Ігоря« є лицарською поемою, яка нагадує своїм характером старофранцузьку пісню про Роланда. Подібно як у давній французькій лицарській поемі виступають у »Слові« постаті сміливих лицарів, що вміють постояти за честь і славу своєї держави. Таким лицарем є князь Ігор, що не лякається ніяких зловіщих знаків і сміло прямує дорогою, на яку раз ступив. Сила волі, відвага, бажання слави — це головні риси його лицарської вдачі. Лицарем є також Буй-Тур Всеволод, гордий за свою військову дружину, смілий і відважний, як тур українських степів.

Провідною думкою цілого твору є честь і слава української держави. Ця основна ідея підказує авторові докоряти таким лицарям, як Ігор і Всеволод, за те, що у надмірній жадобі до власної слави вирушили в похід, не продумавши як слід, чи такий відокремлений похід є корисний для цілої держави. Ця сама ідея схиляє його також звертатися з гарячим закликом до князів, щоб покинули особисті свари, власні амбіції та щоб з'єднили свої сили для добра й слави української землі в боротьбі проти спільного ворога — половців.

З найбільшою силою і виразністю виступає ця провідна ідея в »Золотому слові« князя Святослава.

Поруч високих ідейних цінностей має також »Слово« велику мистецьку вартість. Мистецька ціна поеми виявляється передусім в її композиції. Автор не думає давати опису самого походу, — а хоче розбудити емоції, почуття жалю з приводу нещастя Ігоря та вияснити політичну ситуацію. З цією метою подає ряд змінливих ліричних картин і замість історичного оповідання творить палку ліро-епічну поему, даючи оцінку не тільки сучасних подій, але й минулих. Про високу мистецьку вартість поеми говорять живі описи походу, боротьби, сміливі патріотичні заклики до князів, жива участь сил природи (природа застерігає Ігоря знаками, сумує й тужить після поразки, допомагає в утечі, радіє з повороту

Ігоря), поетичні останки давнього поганського світогляду. Автор стоїть під сильним впливом народної поезії. З народної поезії бере епітети: синє море, сизий орел, чисте поле, чорний ворон, зелена трава, сірий вовк; тавтологічні вислови: »труби трублять«, »ні мислю змислити, ні думкою здумати«, порівняння і символи: битва — молочення збіжжя, в іншому сівба, то знову кривавий бенкет, половецькі війська — чорні хмари, князі — сонця і т. ін.

В українській живій мові переспівували »Слово« Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Панас Мирний, Василь Щурат, Богдан Лепкий, Святослав Гординський, Микола Матіїв-Мельник, М. Рильський.

Наслідування »Слова«. Були люди, які не хотіли просто вірити, що поема такої міри й такого характеру могла постати в XII. в., мали сумнів, чи вона автентична; думали, що це фальсифікат. Сьогодні нема вже сумніву, що цей твір постав у XII. ст. Існують пам'ятники, деякі недавно відкриті, на яких дуже помітний вплив »Слова про похід«. Помітний він у *»Слові про Мамаєве бойовище,«* в якому маємо опис перемоги князя Дмитра Донського, над ханом Мамаєм у битві на Куликовім полі в 1380. р. Іншою, окремою редакцією цього твору є *»Задонщина«.* Відгомін »Слова« можна знайти також у *»Слові о погибели руськои земли«,* де описується сумне становище української держави перед другим татарським нападом. Залишила також »Пісня про Ігорів похід« вплив на апокрифічне *»Слово про Лазарове воскресіння«.* Розказується в ньому, як праотці, що були в пеклі, на вістку про воскресіння Лазаря, благали його, щоб просив Христа їх визволити. Потім оповідається, як Христос зійшов до пекла й визволив праведників.

Слово Данила Заточника. Відгомін давнього князівського й дружинного побуту знаходимо також подекуди в *»Слові Данила Заточника«.* Твір Данила Заточника має окремий характер. Це є прохання дружинника, якого князь мав прогнати із свого двору за якусь провину, про помилування. Ця форма прохання примушували довший час вірити, що справді був якийсь Данило, якого князь заслав над озеро Лаче в Олонецькій губернії, де Данилові гірке було життя. Пізніше довели, що автор мав на меті дати збірку різних думок, афоризмів на різні питання й цій збірці надав форму прохання (»моленія«) до князя: в одній редакції Ярослава Володимировича (1182—1199. р.), в другій редакції до переяславського князя Ярослава Всеволодовича (1123—1136. р.). Цю форму знайшов автор у грецьких письменників. Слово Заточника дуже нагадує *»Пчели«.* В ньому поруч із уривками з св. Письма є також народні приказки. Автор дає низку думок про багатих і бідних, про мудрість і нерозум, про добрих і злих князівських дорадників, про добру й лиху жінку.

»Як олово гине — каже автор, — яке часто розливають, так гине чоловік, на якого часто спадають нещастя«. »Як багатий заговорить, усі замовкнуть, а слова його піднесуть попід небеса. Заговорить убогий, усі крикнуть на нього й замкнуть йому уста. Чия

одежа багата, того річ чесна«. »Кожен хитрить та мудрує в чужій біді, тільки в своїй нічого не придумає«. »Коли хто заопікується людиною в журбі, неначе холодною водою напоїть її в гарячу днину«. »Посилаєш мудрого, мало йому кажи, посилаєш нерозумного, сам не лінуйся йти за ним«. »Краще чути суперечку розумних, як науку нерозумних«. »Як у дірявий міх воду лити, так нерозумного вчити«. »Ліпше в дірявім човні на воді їздити, як лихій жінці повірити тайну«.

Завдяки довгій низці ось таких думок — Слово Заточника подобалося. Пізніше якийсь із переписувачів додав при кінці твору оповідання про те, як Данило запечатав своє прохання у віск і кинув його в озеро. Риба проковтнула письмо. Коли рибалка зловив рибу, знайшов прохання Заточника й заніс князеві. Князь дізнався таким способом про тяжке життя дружинника та повернув йому волю. Це оповідання нагадує живо відомий переказ про перстень Полікрата.

6. На переломі

Перша руїна. Українське письменство досягло в домонгольській добі високого ступеня розвитку. Від часу введення християнської віри й перших зав'язків письменности до перших татарських набігів появилися твори, в яких деякі письменники виявили не тільки серіозну творчу працю, але й силу великого поетичного таланту (»Слово про похід«). На жаль, прийшли події, що потрясли життя народу й затримали гарний, сміливий хід української творчої праці. В 1169. році суздальський князь Андрій Боголюбський завдав важкий удар Києву. »Два дні — говорить літописець — грабили його війська город. Палили будинки, вбивали мужчин і дітей; жінок та дівчат забирали з собою. Обдирали церкви та манастирі, тягли із собою книжки, ікони, ризи, дзвони. Настали в Києві туга та смуток«. Діло Андрія Боголюбського завершив у 1240. р. татарський хан Батий. Коли Батий з великою силою орди став під Києвом, »не можна було нічого почути в місті від скрипу татарських возів, реву верблюдів, іржання кінських стад«. Батий зайняв і збурив Київ. Після страшного татарського нападу Україна стала пустелею. Люди поховалися по лісах, степи поросли бур'яном та тирсою. Разом із руїною церков та манастирів затратилося багато рукописів, пропали раз назавжди цінні літературні пам'ятки.

Татарщина залишила тривкий слід в українських народних піснях. Велике народне горе знайшло тут сильний вислів у яскравих поетичних образах. В одній пісні співається:

Ой, Романе, Романочку,
Що то в полі за димове?
Чи то вірли крильми б'ються,
Чи вівчарі з турми гонять?
Ой сестричко, Оленочко,
Скажу тобі правду щиру:
Тото в полі не димове;
Ні то вірли крильми б'ються,
Ні вівчарі з турми гонять.
Лиш то турки і татари...

Або в іншій:

»Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала«...

Ще в іншій співається:

»Коли турки воювали,
Білу челядь забирали:
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли попри коні,
Попри коні, на ремені,
Другу взяли попри возі,
Попри возі, на мотузі;
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли попри коні,
Попри коні, на ремені,
То та плаче: Ой, Боже мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя розчісує,
Візник бичом розтріпує.
Що ю взяли попри возі,
Попри возі, на мотузі,
То та кричить: Ой Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькії!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці роз'їдає,
Кровця пучки заливає!«
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
Ой Боже ж мій, очка мої,
Очка мої біленькії!
Тільки орсак проходили,
А білий світ не виділи«.

Галицько-волинський літопис. Після повалення могучости Києва занепало політичне значення Київської Держави. Її місце зайняла тепер на заході України Галицько-Волинська Держава. Вона перейняла по Київській Державі її духову спадщину, її збережений духовий доробок, здобутки її культури. Літературне життя, припинене в Києві, знайшло змогу дальшого розвитку в західних областях українських земель, де виникає дуже цінний, високою поезією навіяний, історичний пам'ятник: *»Галицько-волинський літопис«*. Заповнює він третю частину Іпатського збірника. Автор Галицько-волинського літопису оповідає про історичні події на Україні від 1205. р. до 1292. р., зокрема про володіння Данила й Василька і про татарське лихоліття. Літописець оповідає так гарно й поетично, виявляє таку глибоку любов до рідного краю, що його твір читається, як якась прекрасна повість. »Другого такого літопису — каже Богдан Лепкий — ніде не знайдемо, як не знайдемо такого степу, як наш, ні такої ріки, як Дніпро«.

Казка про євшан-зілля. Якою високою поезією поблискує Галицько-волинський літопис, доказом того є хоч би прекрасна казка про степове євшан-зілля.

Так умер — оповідається в казці — великий князь Роман (мова про Романа Мстиславича, що загинув 1205. р.), вічної пам'яті самодержець всієї України, що переміг усі поганські народи мудрістю розуму, поступаючи згідно з Божими заповідями. Нападав бо він на невірних, як лев, сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, хоробрий був, як тур. Він наслідував свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмаільтян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) до обезів за залізні ворота (на Кавказ), а Сирчан, що залишився над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх землю і відігнав поганих агарян. А по

смерті Володимира лишився у Сирчана один співець Ор. І послав його до обезів зі словами: »Володимир помер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори йому мої слова, співай половецьких пісень. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, назване євшан«. А коли той не схотів вертатися, ні слухати його, дав йому зілля. І понюхавши його, заплакав і сказав: »Та краще в своїй землі лягти кістьми, ніж на чужій бути славним«. І прийшов у свою землю, а від нього родився Кончак... Змінив зміст цієї казки Микола Вороний у своєму переспіві п. н. »Євшан-зілля« так, що замість двох братів увів половецького хана та його малого сина.

Історичні події й описи, що лягли в основу всіх трьох літописів, дали теми до повістей: Ю. Опільського »Іду на вас«; Осипа Назарука »Ярослав Осмомисл«; Володимира Бирчака »Володар Ростиславич«; І. Франка »Захар Беркут«; Катрі Гриневичевої »Шестикрилець«.

Митрополит Кирило, єпископ Серапіон. Згодом, як проминули перші потрясення, також у Києві відживає літературна праця. Появляються твори церковно-релігійного характеру, в яких відбився тривожний, понурий настрій тих часів. Поодинокі письменники намагаються вияснити, що нещастя, яке спало на Україну, є Божою карою за гріхи, за двоєвір'я, за поганські пісні, вірування, ігри. У *»Слові нікоєго христолюбця і ревнителя Христової віри«* читаємо гострі докори, що люди вірять у поганських богів, »коровай їм ламають і кури їм ріжуть, вогню моляться, називаючи його Сварожичем«. На недостачі в житті духовенства, занепад побожности вказував Митрополит Кирило. Бажаючи запобігти лихові, доставив із Болгарії Номоканон, або Кормчу книгу, де були постанови, що відносилися не тільки до церковного життя, але й домашнього та родинного. Для духовенства видав митр. Кирило окреме Правило, в якому домагався совісного виконання обов'язків і суворого життя.

Другим письменником, що думав над тим, як помогти людям в горю, як піднести дух серед народу, був ігумен Печерського монастиря в Києві, пізніше володимирський єпислоп Серапіон (єпископом став 1274. р.). У його проповідях помітно живий відгомін жахливих подій із часів татарських нападів. »Спав Божий гнів на нас« — пише Серапіон в одній із своїх проповідей. »Зруйновані Божі церкви, зневажені священні посуди, потоптані святині; святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних мощі; святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних мотощі; святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних мотощі; святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних мот

що не пощадив ні молодої краси, ні немочі старців, ні молодости дітей«. Щирий, сердечний, теплий тон, живе співчування для людського горя, для народного нещастя — надають проповідям Серапіона особливої ціни.

Змагання до релігійної унії. Щоб рятувати українські землі перед руїною з боку татарської орди, задумав уже князь Данило прийняти унію з Римом. За допомогу західно-европейських держав у боротьбі з татарами, яку мав зорганізувати римський папа, Данило пообіцяв провести об'єднання української церкви з римською. Одержав, що правда, королівську корону (коронувався в Дорогичині, 1253. р.), але допомоги не діждався, тому й кинув думку про унію. Цю думку підхопив митрополит Григорій Цамвлак, що був із роду болгарином. За нього та за його попередника, митрополита Кипріяна, скріпилися південно-слов'янські впливи на Україні. В XIII. і XIV. в. в. розвинувся в Сербії й Болгарії живіший літературний рух. У Сербії припадає це оживлення на часи панування Степана Душана, в Болгарії на часи патріярха Евтимія. Ці сербські й болгарські впливи йшли головним чином через чернечу республіку на Атосі, де була багата грецька й слов'янська книгозбірня. Очевидно обидва названі митрополити, що були болгарами, подбали про закріплення тих впливів. Один із них, а саме Григорій Цамвлак, їздив на собор у Констанції та бажав привести до об'єднання українську церкву з Римом. Нову уніятську спробу зустрічаємо в змаганнях митрополита Ізидора, що в 1439. р. був у ферарсько-флорентійському соборі. Цікаве, що хоч нехіть до латинників серед українців була давно, як засвідчують це деякі перекладні й оригінальні пам'ятники, та хоч цю нехіть підсилювали грецькі впливи, думка про релігійну унію на Україні дуже часто виринала.

В 1476. році київський митрополит Мисаїл написав послання до папи Сикста IV. з проханням прийняти українців під опіку. Автор просить папу, щоб не вірив тим, що кидають наклепи на українців, запевняє його про свою прихильність до папського престолу та просить об'єднати українську церкву з римською. Своє посланіє пише вибагливим стилем, прикрашуючи його різними вишуканими зворотами. Видав цей твір пізніше Іпатій Потій на доказ, що вже перед ним були уніятські змагання на Україні.

Литовсько-руські літописи. Литовські князі розпочали в XIV в. боротьбу з татарами. Відбирали у їх одну за другою українські землі й прилучали до своєї держави. Так за Ольгерда (1341—77.) й Любарта (пом. 1384.) велика частина українських земель увійшла в склад Литви. Литовські князі »старини не рухали, новини не вводили«. Приймали вони віру українців, їхню канцелярійну мову, письмо, судили за місцевими звичаями. І склалося так, що Литва запанувала над Україною політично, Україна над Литвою культурно. Українська мова стала мовою князівського двору, уряду та мовою вищих, освічених людей. З цієї доби литовсько-української спільноти дійшли такі пам'ятки, як Судебник Казимира, Литовський Статут і *Литовсько-руські літописи.*

Є три окремі групи Литовсько-руських літописів. Збірники першої подають історію литовського народу від другої половини XIV. в. до половини XV. в. В оповіданнях про взаємини між Витовтом і Ягайлом літописець боронить становище Витовта і складає похвалу князеві Витовтові. Друга група литовсько-руських літописів подає оповідання про найдавніші часи Литви казкового характеру аж до часів Гедиміна. Потім іде оповідання про новіші часи, що закінчується короткою хронікою за 1575. р. Третю групу творить кодекс президента суду А. Биховця. Тут літописне оповідання багато живіше, має місцями повістевий виклад.

Ідейні та мистецькі цінності староукраїнського письменства. Твори українських письменників із першої доби розвитку*) української літератури виявляють високу ідейну та мистецьку цінність. Коли йде мова про ідейні обрії найдавніших українських письменників, зокрема про їх етичні та моральні погляди, які висловлюють у своїх творах, то вони в основному збігаються з християнською ідеологією. У великій частині творів з усією силою підкреслена думка про потребу переваги духового світу людини над її матеріяльним світом (життєписи, повчання). В інших пам'ятниках, у яких письменники не закликають до якогось окремого аскетичного життя та не обмежуються виключно вузькими закликами до самовідречення й самоумертвлювання, — в ясному світлі виступає одна з основних ідей християнізму — ідея активної любови ближнього (Володимир Мономах, ігумен Данило). Поруч із поширенням і закріпленням християнських чеснот, поруч із голосною проповіддю активної любови ближнього — золотою ниткою в'ється у поодиноких пам'ятниках староукраїнського письменства ідея любови до рідного краю, рідного народу, ідея посвяти особистих користей та особистих цілей для добра батьківщини, для української державности (»Слово« Іларіона, Паломник ігумена Данила, »Слово о полку«). Правда, в деяких творах аскетичного характеру звеличання таких чеснот, як покора, самовідречення доходить до надмірного насичення й це недооцінювання, а то й понижування людської гідности може робити прикре враження. Але це прикре враження затушовують і усувають приклади високого лицарства та великого героїзму, які знаходимо в »Поученні Володимира Мономаха« (хоробрість на війні, на ловах), літописах (походи Святослава, боротьба Мстислава з Редедею, героїзм хлопчини, що пробирається крізь табір печенігів, боротьба отрока з печеніжином) та в »Слові о полку« (хоробрість Ігоря, Буй-Тур Всеволод). Також із мистецького погляду стоять

*) Час усього розвитку української літератури ділять її дослідники для легшого розгляду на поодинокі доби, спираючись на різних фактах, що мали важливе значення в житті народу. Загально ділять історію українського письменства на три головні доби. Перша з них — це доба, в якій літературною мовою була мова чужа: церковнослов'янська. Закінчується вона з кінцем XV. в., коли під впливом важливих історичних подій українська література змінила свій характер. Однією з таких переважних подій було припинення впливів із Царгороду, що в 1453. р. дістався під володіння турків. Друга доба розпочинається з початком XVI. в.

твори староукраїнського письменства на високому рівні. Різнорідність літературних форм, багатство стилістичних засобів, буйна творча уява, образність вислову — все це прикмети, що свідчать про літературний хист та про високу духову культуру письменників. Прийшла широка хвиля татарщини. Пригасло та вкрилося попелом полум'я поетичного надхнення. Пригасло, але не загасло. Повіяв бурхливий козацький вітер із Великого Лугу і продув попелище. Прилинув новий подув із заходу, розбудив у пригаслій пожарині наново іскри, що зайнялися широким полум'ям відродження.

СЕРЕДНЯ ДОБА

7. Подув із заходу

Зв'язки із західною Европою. Вже в першій добі розвитку української літератури поруч із візантійськими приходили на Україну також західноєвропейські літературні та культурні впливи. Але перемога була ввесь час на боці візантійських впливів. Коли мова йде про зв'язок України з західною Европою, то він не обмежувався тільки родинно-династичними взаєминами, але захопив також торговельні, релігійні та політичні справи. Таке повніше зближення з західною Европою бачимо за часів короля Данила, за митрополита Григорія Цамвлака та за митрополита Ізидора, що після повороту з ферарсько-флорентійського собору проголосив навіть акт об'єднання з Римом. Коли московський князь засудив його на смерть, митрополит Ізидор виїхав до Царгороду, потім до Риму. Зв'язки із західною Европою скріпились у XV. і XVI. в. в. й тоді широкою течією поплили на Україну західноєвропейські культурні впливи, що довели до зміни характер української літератури.

Зміна характеру української літератури проявляється головним чином у мові. Церковнослов'янська мова, що була досі літературною мовою, зближається помітно до живої, народної мови, приймаючи не тільки звукові прикмети цієї мови, але і поодинокі слова й вислови. Крім того позначився в тогочасній літературній мові вплив білоруської мови, польської й латинської. Цю мову, що в ній розвивалася українська література від початку XVI. до кінця XVIII. віку, називають книжною, або слов'яно-українською мовою. Причиною скріплення західноєвропейських впливів, які довели до зміни літературної мови на Україні, були важливі історичні події. В 1389. р. після бою на Косовім полі Сербія підпала під владу турків. У 1393. р. втратила політичну незалежність Болгарія; в 1453. р. турки зайняли Царгород. Усе це причинилося до ослаблення взаємин України з Візантією, Сербією та Болгарією і тим самим зменшило культурні впливи, що досі йшли з тих країн. Поруч подій, що відірвали Україну від візантійських впливів, інші історичні події зблизили Україну з західною Европою. Такими подіями були: об'єднання галицької України з Польщею за Казимира Великого в 1340. році та об'єднання литовсько-українських земель із Польщею за Ягайла в 1386. р. Остаточно об'єднання всіх українських земель із Польщею в одну державу завер-

шила люблинська унія в 1569. р. Всі ці події відкрили Україні вікно на захід, звідки прилинув новий подув.

Гуманізм. — Реформація. Об'єднання України з Польщею та її зближення з західною Европою привели українців до знайомства з течіями, що нуртували тоді в західній Европі, а саме: з гуманізмом і реформацією. Гуманізм — це був напрямок у науці, що орієнтувався на давню класичну старогрецьку й староримську культуру й постав в наслідок ближчого знайомства з пам'ятками цієї культури. В мистецтві поворот до античної культури привів також до відродження в добу ренесансу. На італійській землі було багато скарбів античної культури. Давніше їх недооцінювали. Починаючи з XIV. в., пробуджувалися спогади про світлу минувшину й привели до намагань відновити давню культуру. Знайомство з класичною літературою давніх греків і римлян поширилося ще більше в зах. Европі, після упадку Царгороду. З ляку перед турецькою інвазією візантійські вчені подалися на захід, головним чином в Італію, й привезли з собою твори класичної старовини. В Італії скріпили вони замилування до тієї старовини, що привело до зміни в наукових зацікавленнях, та до зміни всього життєвого світогляду. Ясний, життєрадісний світогляд давніх греків відвернув виключну увагу людей від Божих речей, якими вони досі займалися, та повернув її на людські справи. Відкрився знов світ людських почувань, героїзму, відслонилася країна краси. Ожили думки про людську природу, розбудився інтерес до громадського ладу. Досі панувала в науці схоластика. Схоластицизм бажав довести правди християнської віри шляхом розуму. Це було завданням схоластики. Гуманізм поставив своїм гаслом свободу дослідів та свободу думки. Перші ознаки цього нового напрямку можна побачити у творах таких італійських поетів, як: Данте, Петрарка, Боккаччо. З Італії широкою хвилею рознеслася течія гуманізму по всій Европі. Українці знайомилися з гаслами гуманізму в італійських університетах, куди часто виїздили сини українських вельмож та в університетах у Празі (постав у 1348. р.) й у Кракові (постав 1364. р.). Видатним гуманістом, твори якого посередньо мали вплив на українських письменників, був Максим Грек, що працював у Московщині. Другим гуманістом був білорус Франц Скорина, який в університеті у Падуї одержав ступінь доктора медицини й філософії та прославився перекладом Біблії на білоруську мову.

Поруч із гуманізмом прийшла на Україну з заходу течія реформації. В 1517. році виступив із релігійними тезами Мартин Лютер, розбурхав ними людські уми і дав початок завзятій, затяжній релігійній боротьбі. Його виступ має не тільки велике значення на церковно-релігійному, але й на літературному полі. Мартин Лютер увів німецьку мову в літературне життя. Писав нею свої писання, перекладав на неї Св. Письмо, складав нею релігійні пісні. Слідом за Лютром пішли його прихильники і повільно, крок за кроком усували латинську мову з літератури та вводили живу, народну. Реформаційний рух у різних своїх видах та відмінах охопив не тільки західну Европу, але також Польщу, Литву

й Україну. Сильніше виступив він у Польщі і Литві, (зокрема ширився тут лютеранізм, кальвінізм і соцініянізм, чи аріянізм), слабше на українських землях, де захопив у першу чергу найвищі верстви громадянства. Значення реформації в культурному житті українського народу полягає в тому, що вона висунула потребу вищої освіти та кращого уладу шкіл. Крім того під впливом реформації виступає щораз виразніше намагання наблизити літературну мову до народної мови, зробити її доступною для найширших кіл громадянства.

Друкування книг. Великий вплив на літературне життя мав новий технічний винахід — друкування книг. Винахід Івана Гутенберга збільшив книжкову продукцію, вплинув на поширення освіти. Перші книжки в церковно-слов'янській мові, кириличним письмом надрукував Швайпольд Фіоль у Кракові в 1491. р. Були це літургічні книги. За це осудили його в прихильності до православія і покликали на суд краківського єпископа. Тоді Швайпольд Фіоль утік на Угорщину. На початку XVI. в. друкував книжки Франц Скорина у Празі, починаючи від 1517. р., і у Вільні з 1525. р. Видання Скорини, до яких він узявся з добрим наміром послужити своїй батьківщині, поширилися не тільки в Білій Русі, але й на Україні.

На Україні перший поширив друкарську справу Іван Федорів, або Федорович. Був він родом із Московщини. Разом із Петром Мстиславцем заложив був у Москві друкарню і став друкувати книги. Але московські монахи, що мали гарний заробіток із переписування книг, з ляку перед можливістю втратити прибутки, намовили народ, що друк книжок — це чари. Підбурений народ спалив друкарню і самим друкарям грозив смертю. Федорович і Мстиславець, рятуючи життя, втікли на Білорусь. Тут Федорович, за допомогою литовського гетьмана Григорія Ходкевича, заложив друкарню в Заблудові близько Білостоку. На цю ціль одержав від гетьмана Ходкевича окреме село. Мстиславець перенісся до Вільна, де заложив друкарню за допомогою багатих міщан, Мамоничів та Заріцьких. Але недовго довелося Федоровичеві перебувати в Заблудові. Гетьман Ходкевич почав недомагати здоров'ям і, маючи »болі голови«, про які говорить Федорович, не багато турбувався друкарським ділом. Тоді Федорович помандрував до Львова, де на Підзамчі заложив нову друкарню в 1573. р. Рік пізніше (1574.) надрукував Апостола з передмовою, в якій згадав про тяжкі зусилля, труди й турботи в своїх змаганнях »духовне зерно по світу розсівати«. Але й у Львові тяжко йшло діло. Федорович залишив друкарню, виїхав до Острога і там надрукував у 1581. році знамениту Острозьку Біблію. Після того вернувся до Львова і тут закінчив життя. Його друкарню купив єпископ Гедеон Балабан і вона стала основою друкарні Ставропігійського Братства, що віддало її управу Михайлові Сльозці.

Слідом за друкарнями львівською та острозькою постали продовж XVI. і XVII. в. інші друкарні не тільки в містах, напр. в Києві, Рогатині, але також по селах: в Почаєві, Евю, Стратині, Кутеїні, Крилосі, Угерцях.

Переклади св. Письма. Нові впливи й нові обставини життя, зокрема свіже зацікавлення релігійними справами та питаннями, виявилися в ряді перекладів книг св. Письма на мову, зближену до народної, чи т. зв. »посполиту«. До найцінніших перекладів належить Пересопницька Євангелія з 1556—1561 рр. Назва її походить від манастиря в Пересопниці на Волині. Переклад виконав Михайло Василевич, син сяніцького протопопа, за допомогою архімандрита Григорія та з доручення княгині Анастасії Заславської, »для лепшого виразумлення люду християнського посполитого«. Пересопницька євангелія, від якої не вагається дехто розпочинати другу, чи середню добу в розвитку українського письменства — це пам'ятник великої ціни, не тільки з погляду на мову, дуже близьку до тогочасної народної мови, але також із погляду на її мистецькі цінності у викінченні, на заставки, ініціяли, мініятюри. Шкода тільки, що оригінал затратився, а збереглися тільки відписи. Крім Пересопницької Євангелії, в якій помітні чеські впливи, були ще переклади євангелій Валентина Негалевського й білоруса Василя Тяпинського та ряд євангелій з поясненнями, або »учительних«.

Зразок мови з Пересопницької Євангелії (в сьогоднішньому правописі):
...А коли вхожали до ніякого села, стрічали єго десять мужей прокажених (трудоватих), которії то здалека стоячи, голосом великим закричавши, рекли: Ісусе учителю, змилуйся над нами. Которих то он коли уздрів, рекл ім: пойдіте а укажітеся священником. А коли они шли, сталося, іже сут очищені. Але един з них, коли узріл, іже єсть очищен, вернулся, з великим голосом хвалячи Бога, і пал на лиці своем недалеко от ног єго і дяковал єму. А то бил самарянин. Отто виділ Ісус і рекл: А чи не десять їх очистилось? А де ж єсть їх девять?

Завіщання Загоровського. Нові думки й нові гасла, що приходили на Україну із західної Европи, не відразу приймалися. Тільки повільно, з трудом усували опір давніх традицій та навичок. Дехто намагався погодити старовину з новиною, давні, вкорінені навички з новими вимогами життя. Такою людиною був волинський вельможа, брацлавський каштелян Василь Загоровський, що в 1576. р., в час нападу татарів на Волинь, став із ними до боротьби і дістався в їх полон. Коли втратив надію на визволення, написав у полоні заповіт для своїх дітей. *Заповіт* дуже цікавий. Загоровський бажав, щоб його діти не кидали своєї батьківської віри, все ж таки рад був їм дати кращу, західноевропейську освіту. В тім напрямі подав у своєму завіщанні ряд вказівок для своєї дядини, яка мала зайнятися вихованням двох його синів.

У завіщанні прохає дядину, коли його сини матимуть по сім літ, дати їм розумного й чесного дяка, щоб їх учив »рускої науки в писме светом«. Потім, »коли їм Бог милосердний дасть в своєм язику руском в писме светом науку досконалую«, велить їм дати бакаляра, що навчив би їх латинської мови. Потім радить їх віддати на службу в такі місця, де виховувалися б у чеснотах. Автор бажає, »аби не нехтували своїм українським письмом і розмовою українськими словами та звичаями чесними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для цього світу«... Каже молитись, постити, стерегтися єресі.

Вкінці, коли схотять женитися, радить їм не глядіти ні на красу суджених, ні на славу чийогось вельможного дому, ні на маєток, тільки на релігійність та характерність майбутніх жінок.

Острог, як культурний осередок. Після прилучення всіх українських земель до польсько-литовської держави за т. зв. люблинською унією 1569. р., життя на них підпало змінам. Передусім наступила корінна зміна суспільних відносин. Привілейованою верствою стала шляхта й їй одній належали всі права. Міщанство обмежено в правах, селянство віддано під повну владу панів. Наступив жахливий процес закріпачення селянства. Поруч з цим ішли й інші зміни. Православна церква мусила зійти зі свого давнього становища, уступила місце державній, католицькій релігії і стала хилитися до занепаду. На Україну повною течією поплили польські й західно-европейські культурні впливи і захопили непереможною силою верхи українського громадянства.

Зміни, що відбувалися в житті українського народу, занепад православної церкви, перехід верхів на протестантизм, або католицизм, полонізаційний рух, брак шкіл, недостача освіти — все це тривогою наповнювало серця тих людей, що прив'язані були до православної віри, до давніх традицій, до своєї народности. На захист православної церкви, її становища виступили спочатку деякі вельможі. Вони з сумом дивилися на занепад освіти й старалися запобігти цьому. В різних місцях вони кинулися до праці, закладаючи школи, підтримуючи наукових робітників, підсилюючи літературне життя. До ряду таких вельмож належав гетьман Григорій Ходкевич, що в своїй маєтності, в Заблудові, дав захист Федоровичеві і грошевими засобами підтримував його дружарню. Також князь Андрій Курбський, що втік із Московщини перед Іваном Грозним, утворив у Миляновичах на Волині центр наукового руху. Курбський поширював письма Максима Грека, займався перекладами грецьких творів, вступав у взаємини з визначними людьми на Україні й Білій Русі, листувався з ними (м. ін. з князем Костянтином Острозьким), заохочував їх триматися своєї віри, радив не захоплюватися чужою культурою. Третім таким огнищем був двір князя Юрія Слуцького в Слуцьку на Білій Русі.

З усіх українських магнатів найбільші заслуги для української культури мав князь Василь Костянтинович Острозький, син князя Костянтина Івановича Острозького, київський воєвода, власник велетенських земельних просторів, споріднений із найвизначнішими родами в Польщі. В наслідок його щирої опіки Острог став огнищем наукового й культурного життя. В 1570-их роках постала в Острозі на зразок польських академій вища школа, яку сучасники звали »тримовним ліцеєм«, бо вчили в ній трьох мов: грецької, церковнослов'янської й латинської. Звали її також »Грецькослов'янською Академією«.

При школі згуртувалися письменники й учені, що склали рід наукового товариства. Належали до нього Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Дам'ян Наливайко, Архідиякон Кипріян і чужинці: Ян Лятос, Христофор Філалет, Кирило Люкаріс, Никифор.

В острозькій школі вчився й виховувався пізніший гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Найважливішим ділом цього вченого гуртка було видання *»Острозької Біблії«*, яку видрукував Іван Федорович. Острозька Біблія — це наслідок довгої й серйозної праці. З доручення князя Острозького добули грецькі тексти й слов'янські переклади, порівнювали різні джерела й тільки на основі довгої підготовчої праці приступили до видання цього знаменитого твору. Друк закінчено в 1581. р.

Львівська братська школа. Пориви окремих вельмож до творчої праці з метою відродження рідної культури тривали недовго. Українські пани йшли туди, куди їх тягнули почесті, достоїнства, впливи, уряди та блиск західної культури у всіх її формах. Навіть рід князів Острозьких не вдержався при давній вірі й народності. Вже сини князя Острозького прийняли католицьку віру і слідом за тим перейшли в польський табір. У тій хвилині, коли український народ утратив надію на допомогу своїх верхів, взялося за працю на користь національної культури свідоме міщанство, що почало організовувати свої сили щораз доцільніше й краще. В цій організації сил міщани користувалися уладом церковних братств та цехових організацій. Братства були спочатку товариствами суспільно-релігійного характеру, що мали на меті займатися ділами християнського милосердя. Утримували приюти для вбогих, шпиталі для недужих, уладжували похорони, братські богослужіння. З часом братства поширили свою діяльність, стали займатися справами освіти й культури, закладали школи, бурси, друкарні. Таким чином поклали основи для відродження української культури.

Ініціятива щодо організації братств і їх праці вийшла із Львова, де постало найдавніше братство при церкві Успення (Волоській). Перші відомості про це братство маємо з 1463. р. В 1586. р. братство одержало від антіохійського патріярха Йоакима окремі права. Права братства закріпив і поширив царгородський патріярх Єремія. Братство дістало права ставропігії, тобто безпосередньої залежности від царгородського патріярха, право зверхности над іншими братствами, право заснування власної школи та бурси. Зовнішньою ознакою привілеїв ставропігійського братства був трираменний хрест, що його братство прибило на воротах своєї домівки.

Львівське братство заснувало школу та при допомозі єпископа Гедеона Балабана викупило друкарню, яку Федорович заставив був жидові. Львівська братська школа мала найбільшу повагу між усіма братськими школами в перших часах їх розвитку. Дала вона найкращих наукових робітників. Завдяки львівській школі та діяльності її вчителів — Львів вибився поруч Острога, як осередок наукового життя. У львівській школі вчили визначні сили: елеасонський єпископ Арсеній, що в 1591. р. видав граматику грецької мови п. н. »Адельфотес«, два брати Тустановські: Лаврентій Зизаній і Степан Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, Юрій Рогатинець та інші. Школа мала на меті релігійне та моральне піднесення громадянства. До школи ходили діти всіх

станів та займали місця відповідно до успіхів у науці, а не до суспільного чи маєткового становища батьків. Характер школи був, отже, демократичний. Вчили грецької мови, церковно-слов'янської, граматики, реторики, діялектики, частково філософії, поетики й історії. Від 1592. р. одним із головних предметів стала латинська мова. З 1630. р. стала школа занепадати.

Культурна праця в Києві. З початком XVII. в. забрав голос у справах української культури — Київ. Довгий час він тільки прислухувався до того гомону, що йшов уже по українській землі. Живіший культурний рух розбудив у Києві Єлисей Плетенецький. Походив із села Плетенич у Галичині з шляхетського роду. На сороковому році життя став архімандритом у Пинським Ліщинським манастирі. В 1599. р. вибрано його архімандритом Печерського манастиря в Києві. Було це становище одно з найвизначніших серед православних. Плетенецький займав його впродовж 25-ох літ, аж до своєї смерти в 1624. р. На становищі архімандрита Печерського манастиря поклав Плетенецький великі заслуги. Зайнявся перебудовою монашого життя і згуртував при манастирі людей з широкими науковими інтересами. В 1615. р. закупив друкарню, що її Гедеон Балабан заложив був у Стратині, й розпочав видавання книжок у великих розмірах. Для потреб друкарні заложив також фабрику паперу в Радомишлі. Гурток учених, що зібралися при Плетенецькім, розпочав плодотворчу й живу діяльність. Працювали в тому гуртку: Захарій Копистенський, пізніше наступник Плетенецького на становищі архімандрита Печерського манастиря, Памва Беринда, Тарас Земка, Лаврентій Тустановський. Так Печерський манастир знов став важливим культурним осередком.

Поруч нього постає в Києві на початку XVII. в. у другому місці на Поділі, важливий культурний осередок, завдяки щедрому запису жінки мозирського маршалка Гальшки Гулевич-Лозчини. В 1615. році »з любови й прив'язання до українського народу« записала вона свої спадкові посілості — двір і площу на Подолі православним на різні релігійні й культурні цілі. Незалежно на Подолі постало братство, що об'єдналося з фундацією Гулевичівної й розвинуло широку діяльність. До братства вписалося багато священиків, шляхтичів, міщан, вписався цілий літературний гурток. Вступив до Богоявленського братства також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний із усім запорізьким військом. Таким чином неначе брав братство під свою окрему опіку.

Значення братства зросло ще більше, коли затвердив його й поблагословив патріярх Теофан, що в 1620. р. був на Україні. При братстві постала школа раніш, ніж школа при Печерськім манастирі. Першим її ректором був Йов Борецький, пізніше київський митрополит. Вже в перших роках свого існування стала вона кріпкою остоєю православ'я, гордощами й надією православних.

Могилянська колегія. Школу при Печерськім манастирі заложив Петро Могила, який в 1627. р. став архімандритом манастиря. З цієї пори Печерський манастир ішов навзаводи з Богоявленським братством у культурній праці для свого народу.

Петро Могила був сином воєводи Симеона. Родився в 1597. р. Вчився заграницею, в Парижі. Неспокійні політичні відносини в його батьківщині примусили його кинути рідний край і удатися на двір Жовківського. В 1621. р. брав Могила участь у боротьбі з турками під Хотином. У 1625. р. поступив, як чернець, до Печерського манастиря, де через два роки вибився на становище архімандрита. Могила бачив, що православні не дорівнюють католикам освітою й рішив запобігти лиху. Задумав заснувати школу, яка була б своїм характером православною, але не уступала б з наукового погляду заграничним школам і польським колегіям, яких щораз більше поставало не тільки в Польщі, але й на українських землях. Почав з того, що вислав талановитих молодих людей на заграничні студії. В 1631. році заснував при Печерському манастирі колегію, надаючи їй характер західноевропейських шкіл і з перевагою латинської мови. Першим ректором новозаснованої школи був Ісая Трофимович Козловський. Під натиском загальної думки громадянства згодився Петро Могила об'єднати свою школу із школою Богоявленського братства на Подолі й переніс її туди в 1632. р. Керма школи залишалася в його руках. Коли в 1633. р. Могила став київським митрополитом, у його руках опинилася керма всього культурного руху в Києві. На зразок київської колегії заложив Могила також подібні латинські школи в Вінниці й Крем'янці. Час навчання в Могилянській колегії тривав сім, а то й вісім літ. Поодинокі класи звалися: інфіма, граматика, синтаксима, поетика, реторика, по чім ішли два або три роки філософії. Головними предметами навчання були латинська мова, грецька, церковнослов'янська, польська. З інших предметів учили: поетики, красномовности (реторики), мистецтва, ведення схоластичної дискусії, або діялектики та філософії. Навчання діялектики мало на меті виробити метких і справних оборонців православної віри; навчання реторики мало підготувати добрих проповідників, що могли б своїм проповідничим хистом дорівняти єзуїтам. Могилянська колегія, що в 1701. р. стала академією, розсівала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко поза їх межами: в Сербії, Волощині й Московщині. Перед смертю записав Могила на школи великий маєток. У заповіті залишив ось які знаменні слова: »Ще поки став я архімандритом Печерського манастиря, бачачи, що занепад віри й побожности серед народу походить від повної недостачі в нас освіти та школи, дав я обіт Богові ввесь мій маєток обертати почасти на відбудову зруйнованих божих храмів, від яких залишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу«.

Оборонцем латинських колегій, які завдяки Могилі постали на Україні, став один із найближчих Могилі людей, пізніший його наступник на київськім митрополичім престолі, що сміло взявся до боротьби з наступом московського уряду на права української церкви, — Сильвестер Косів. Написав він твір п. н. »Ексегезіс«, де виказував, якою конечною, необхідною життевою потребою є для українців знання латинської мови та здобуття західноевропейської освіти.

8. За Церкву і народність

Писання релігійно-морального й наукового характеру. Від другої половини XVII. в. у зв'язку із загальним національним пробудженням українського народу живіше розвивається й літературна праця. Школа й друкарні, що щораз густішою сіткою вкривали українські землі, спричинилися до кращого розвитку літератури. За змістом літературні твори, що появилися впродовж XVII. й XVIII. в., можна поділити на писання релігійно-морального й наукового характеру, полемічні, проповідні, віршові, драматичні й повістеві. Крім цього розвинулася мемуаристика та письменство історично-національної традиції (козацькі літописи).

Велику частину творів, що виходили з українських і білоруських друкарень, становили твори релігійно-морального й наукового характеру. Всі вони мали на меті затримати православних при давній вірі й давній народності, спричинитися до наукового закріплення й устійнення правд православної релігії. Появлялися нові видання богослужебних книг, нові переклади писань святих отців церкви, здебільшого сперті на західних критичних наукових виданнях. Так із доручення Петра Могили, вийшло нове видання Т р е б н и к а, що узгіднив церковні обряди й богослужіння; з його ініціятиви вийшла збірка молитов та повчань для студентів п. н.: *»Антологія«* та знаменитий катехизм — *»Православное ісповіданіе віри«* ректора київської школи Ісаї Трофимовича Козловського. Дуже помітним теологічним твором був *»Літос«*, що його зв'язують з іменем П е т р а М о г и л и. »Літос« або »Камień« — це збірна праця київських учених, що гуртувалися при Петрі Могилі. Твір вийшов під псевдонімом Евсевія Пімена в польській мові, як відповідь на твір Касіяна Саковича п. н. »Перспектива«. У *»Перспективі«* виступив Сакович після свого переходу на римокатолицизм із їдкою критикою православної віри, неполадків у церковному устрої та в житті православного духовенства. Йому у відповідь видали православні »Літос«, у якому вияснено православні богослужіння, тайни, обряди, пости й свята. Підручником теологічних наук для священиків було *»Зерцало богословія«* Кирила Транквіліона Ставровецького, що був учителем у львівській братській школі, а потім архімандритом у Чернігові. Ставровецький був також автором збірки віршів п. н. »Перло многоцінное«.

Православні берегли свою віру і церковнослов'янську мову, як таку, що була неначе зовнішньою ознакою православ'я, його найтривкішою й найпевнішою основою. З цієї причини одним із головних предметів шкільної науки по тогочасних братських школах була церковнослов'янська мова. З'явилася потреба видання граматики цієї мови. Першою була граматика, що появилася в Вильні 1586. р. В 1591. р. єпископ Арсеній склав граматику церковнослов'янської та грецької мови п. н. »Адельфотес«. Новий підручник граматики цієї мови дав Лаврентій Зизаній Тустановський в 1596. р. До граматики додав він короткий словник, у якому пояснив церковнослов'янські слова народною мовою. Одначе найкращим і найцінніщим підручником церковнослов'янської мови був підручник

Мелетія Смотрицького. *Граматика Смотрицького,* надрукована в Єв'ю 1619. р., довгі часи була основою навчання й знання церковнослов'янської мови не тільки на Україні, але також у південнослов'янських краях та Московщині. Словник церковнослов'янської мови склав на основі словника Лаврентія Зизанія Тустановського чернець Памва Беринда в 1627. р. Ним є »Лексікон славенороссків і імен толкованіє«.

Відгомін релігійних суперечок. Багатий відділ письменства цього часу заповнює полемічна література, в якій відбилися сильним відгомоном гарячі релігійні суперечки перед релігійною унією та після її прийняття. Після спроби Мисаїла нову спробу зробив київський митрополит Йосип Болгаринович 1500. р., але також без успіху. Нову акцію розпочали єзуїти, яких спроваджено до Польщі 1564. р. Спочатку завданням єзуїтів було працювати для піднесення католицької віри та поборювати протестантизм. Згодом виступили вони також в боротьбі з православ'ям. Деякі з них, як Венедикт Гербест та Петро Скарга (останній у творі »O jedności kościoła Bożego«...) вказували на неполадки в житті православної церкви та закликали до об'єднання з Римом. Своїми писаннями прокладали вони шлях Берестейській Унії. Унія в Бересті, яку деякі українські владики заключили з Римом, була наслідком невідрадних явищ у житті православної церкви, занепаду моралі серед православного духовенства й недостачі освіти. З другого боку манили також православних владик перспективи культурних користей та особистих матеріяльних вигод, всміхалася можливість приступу до тих сфер впливів, доходів і почестей, які дотепер були для них майже недоступні. Унія прийшла трохи пізно, коли багато українських визначних родів опинилося вже в католицькім таборі. Перша постанова про унію була складена в Белзі 1590. р. Підписали її ось ці владики: львівський Гедеон Балабан, дуже вражений тим, що патріярхи віддали його під владу львівського братства, — луцький Кирило Терлецький, холмський Діонісій Збіруйський і турівський Леонтій Пелчицький. Владиками, що за рік перед собором у Бересті підписали в Римі заяву приєднання до унії, були володимирський та берестейський єпископ Іпатій Потій та луцький єпископ Кирило Терлецький. До них приєднався також митрополит Михайло Рагоза, що в 1596. році скликав собор до Берестя. На соборі наради відбувалися так, що окремо радили католики й унияти, які урочисто проголосили унію з Римом, окремо православні, які разом із князем Костянтином Острозьким запротестували проти унії.

Всі ці релігійні питання і суперечки знайшли свій вислів у полемічних творах. До найцікавіших і найцінніших писань, що вийшли перед Берестейською Унією, належить твір Герасима Даниловича Смотрицького п. з. *»Ключ Царства небесного«,* що вийшов у 1587. р. Твір Г. Д. Смотрицького є дотепним, іронією навіяним протестом проти реформи календаря. Реформу провів у 1582. р. папа Григорій XII., відкидаючи давній Юліянський календар. Проти реформи, нарешті з астрономічного погляду вповні виправданої, виступили організовано протестанти, православні й навіть деякі католицькі кола. До ряду завзятих противників календарної реформи належав також краківський астроном Ян Лятос, що своєю критикою наразився корпорації краківських професорів та знайшов захист в Острозі. Поруч із справою календаря, найважливішими справами, що поділяли і роз'єднували православних і католиків та були предметом їх завзятих суперечок були догми про походження св. Духа, про верховну владу папи, чистилище та справа целібату духовенства. В 1588. р. вийшов твір Василя Суразького п. н. *»O єдиной істинной православной вірі«,* популярний під назвою »Книжица«. Після берестейської унії літературна полеміка оживилася, приймаючи частково інший, більш актуальний характер. По обох боках помітне намагання довести, що тільки наради того табору, в обороні якого з'явився твір, були законні й правосильні. Так зараз по берестейському соборі появилося з боку православних коротке звідомлення з його нарад. Після того виступив Петро Скарга з твором: »Synod brzeski i jego obrona« в 1597. р. Твір Скарги вийшов також українською мовою. У відповідь Скарзі появився *»Апокрізіс«,* твір, що викликав велике розголошення. Його автор, здається, протестант, виявив у ньому широке знання, бистрий погляд та безсумнівний літературний талант. Сховався під псевдонімом Христофора Філалета. До боротьби з ним став Іпатій Потій, видаючи в 1599. р. *»Антіррезіс«.* Іпатій Потій був головним творцем берестейської унії. Походив із сенаторської родини. Вчився в німецьких колегіях. Займав становище володимирського й берестейського єпископа. По смерті Михайла Рагози став митрополитом у Києві. З намаганням підготовити громадянство до своїх унійних змагань видав уже в 1595. р. »Унію«. Крім »Унії« участь у літературній полеміці засвідчив іще творами: *»Антіррезіс«* та *»Гармонія«.*

Мелетій Смотрицький. Споміж письменників, що брали участь у релігійній полеміці, вибився силою таланту, висловом палкого, гарячого почування на одно з перших місць Мелетій Смотрицький. Був сином діяча острозького гуртка, Герасима Даниловича Смотрицького. За молодих літ учився разом із сином вельможі, князя Соломирецького, в заграничних, німецьких університетах. У 1610. році виступив під псевдонімом Теофіля Ортолога з твором польською мовою п. н. *»Тренос«* (Θρῆνος, to jest lament jedynej apostolskiej wschodniej cerkwie). Твір постав під враженням удару, що його завдали унияти православним відібранням манастиря св. Трійці у Вільні. В сильних та поетичних словах дав Смотрицький у »Треносі« образ упадку православної церкви, якої плач потряс до глибини серця православних, схвилював їх думки й почування. З приводу переходу православних у католицький табір — голосить православна церква ладом похоронних голосінь: »Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невинними тягарами! Руки мої в окові, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь невгасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування! Колись гарна й багата — я зогиджена і вбога! Колись була

королевою, люблено всім світом, тепер усі гордять мною і знущаються. Все, що живе, — народи і всі люди землі, приступіть і послухайте голосу мого! Довідайтесь, чим була я давніше, і дивуйтеся!... Родила я дітей і виховала, а вони відмовилися від мене та приложили руку до мого упадку. Чому сиджу тепер, як одна з вдів, що ридають, — колись володарка сходу й заходу, півдня і північних країн? Удень і вночі плачу і сльози, як річні потоки, котяться по моїм обличчі й нема кому потішити мене — всі повтікали від мене«.

Завдяки ось таким повним розжаленого почування, розпучливої скарги, гірких докорів, сильним словам та образам уважали православні »Тренос« своєю улюбленою книжкою, залишали дітям, як дорогу спадщину, веліли класти з собою в могилу. Схвилював також »Тренос« і католицький табір. З відповіддю виступив Петро Скарга. Після видання »Треносу« Смотрицький постригся в ченці і став єпископом у Полоцьку. Після вбивства Йосафата Кунцевича виїхав Смотрицький у далеку подорож, в час якої прийняв у Римі унію. В обороні унії після повороту на Україну пише »Апологію« в 1628. р. польською мовою. »Апологія« викликала нові полемічні писання з боку православних, а саме »Аполею« Йова Борецького та »Антідотум« Антона Мужиловського. Хоч на соборі в Києві відрікся Смотрицький »Апології« та поглядів, що їх там висловив, умер уніятом в 1633. р.

Іван Вишенський. У релігійній полеміці брав також участь Іван Вишенський, що був без сумніву найоригінальнішим письменником в середній добі розвитку української літератури. Був родом із Судової Вишні в Галичині. За молодих літ жив в Острозі Потім помандрував на Атонську гору. Атонська гора була після упадку Царгороду головним осередком, звідки українці могли ще дістати засоби давньої книжности. На Атосі було багато слов'янських манастирів, між ними манастир Руссікон, у якому жили українські монахи. З Атонської гори приходили також часто ченці на Україну: просили пожертв, приносили книжки. Іван Вишенський вів на Атонській горі суворе, аскетичне життя. Цей його образ, як суворого аскета, що не любить світу та тікає від його приман, знайшов відбиток в ряді його творів. В одному з них, а саме в розмові аскета з дияволом, останній ось як характеризує тогочасний йому світ: »Всі впали й поклонились славі, царству, красоті й любові цього теперішнього віку, над яким я паную. Від найстарших і до останніх, від названих духовників й до простих, від властей і до підручних, усі полюбили той меч, блиск і строкатість красоти царства мого світового, яке я колись на горі Христові відкрив і показав, і всі люди сьогоднішнього віку до цього мого царства розум, думку, любов сердечну та всю силу тілесну прив'язали, приліпили та приспоїли так міцно, що їх тільки смерть, наслана Богом, від любови мого царства розлучити може, а більше нічогісінько«... (»Обличеніе діявола миродержца і прелестний лов его«...)

У 1605. р. відвідав Вишенський Україну й жив у свого приятеля, Йова Княгиницького, що дав початок Скитові Манявському. Потім вернувся на Атонську гору, де перебував до своєї смерти (приблизно 1620. р.).

З Атонської гори Вишенський слав на Україну свої сильні, гучні послання з гарячими, пристрасними закликами не кидати батьківської віри. Таких послань написав близько двадцяти, адресуючи їх до князя Острозького, до братств, владик і до всіх українців. Гострими, дошкульними словами докоряв він владикам, що своїм життям принесли неславу православній церкві, рішучим, безоглядним тоном картав єпископів і панів за знущання над простим народом: »А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, виссавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте«. Сміло підніс він голос в обороні закріпаченого люду, робочих рабів, що »з однієї миски поливку або борщик хлепчуть«..., і доводив, що в них так само — людська гідність, що вони так само хотять жити й мають право жити, як інші люди (»Посланіе к утекшим от православія епископом«). Крім релігійної нетерпимости, завзятого релігійного фанатизму та щирого демократичного почування характеризує Вишенського також його виразна нехіть до західноевропейської освіти й до тих шкіл, у яких учать грецької й латинської мови та читають твори грецьких філософів: Платона, Аристотеля. (»Поради о очищенію церкви«). Вишенський бачив, що у суперечках та змаганнях з православ'ям його противники спираються на здобутках західноевропейської науки, які використовують. В цьому й причина його неохоті до західної Европи. Виступав також Вишенський проти народних звичаїв та обрядів, вбачаючи в них останки давнього поганства. Духовенству радив проповідувати живою мовою, одначе не радив перекладати на неї книги св. Письма, бо вважав, що церковнослов'янська мова Богу наймиліша.

Посланія Івана Вишенського робили на його сучасників велике враження. Великий мораліст умів примусити земляків задуматись над недомаганнями церковного та громадянського життя і будив у них голос сумління. Постійний тон живого подразнення й розжалення, гострі докори, упімнення, остороги, погрози, картання; то знову гарячі заклики, благання й прохання — все це надавало писанням Вишенського якогось пророчого характеру, ворушило почування, хвилювало уяву. Також і стиль Вишенського — оригінальний, пристрасний, бурхливий, часто забарвлений сатиричною насмішкою, багатий на своєрідні образи, мовні новотвори, порівняння, запити, дразнив, хвилював, грав на нервах. Про Івана Вишенського та його твори залишив цінну наукову працю Іван Франко, в якій зайнявся висвітленням його думок та поглядів. Крім цього відтворив він іще постать Івана Вишенського в мистецькій поетичній візії, у поемі *»Іван Вишенський«*.

На початку її описує поет Атонську гору, що, неначе зелена піраміда, підноситься понад хвилі синього моря під безхмарим небом. Розбиваються об неї в срібних бризках хвилі, а на її верхах гірські хребти, »віковим покрив лісом, вічну тиху пісню грають у задумі без кінця«. Але гора дрімає. Не чути там ні гамору, ні крику. По оселях і хатках, що розкинулися на чудових галявинах — глибока тиша. Як тінь, ворушаться там постаті

понурих монахів із худими обличчями й непритомним, сонним видом. Але ось однієї днини в усіх манастирях дзвонять дзвони. Котяться по горах їх металеві ридання. Чи це самітний скитник помер у скиті? Чи чернець у келії, чи який достойник, ігумен? Ні, дзвони голосять, що один із монахів кидає світ і ховається у недоступній норі, вибитій у скелі.

Глянь, у скелях височенних,
У стрімких гранітних стінах,
Що над морським валом висять —
Чи там гнізда ластівок?

Ні, це печери для аскетів. До однієї з них ченці відводять Івана Вишенського в супроводі похоронних співів.

Йдуть монахи бородаті
у фелонах-багряницях,
знов монахи бородаті,
босі, в простих сіряках.
Серед них дідусь похилий,
зморщений, сивобородий,
в сіряці на голім тілі,
хрест березовий несе«.

Від моря віє вітер і розвіває білу старечу бороду. Похід затримується на крутім скельнім урвищі. Внизу видно печеру. »Не дійти туди ногами, ні драбиною не злізти, лиш на шнурі у повітрі долетіти, наче птах«. Прощається з Вишенським ігумен, прощаються всі братчики і на шнурі опускають його у »страшенную глибінь«. Він у печері. Вітає свою нову домівку, тиху пристань по життєвих бурях. Гомін світу сюди не доходить. Рівно пливуть дні за днями. Аж ось раз бачить старець понад входом до печери проблиск життя. У сітях павука забриніла муха. Аскет простягає руку, щоб звільнити муху. Але враз приходить думка, що без Божого хотіння навіть ця мушка не згине. Іншим разом залітають у печеру сніжнобілі платки вишневого цвіту. Їх запах нагадує Вишенському пишні садки на Україні, рідні селища, що тепер десь скрізь обсипані білим вишневим цвітом. Але Вишенський силою волі проганяє ці думки про рідний край, здавлює тугу за Україною. Одного дня бачить барку на морі, що прує до Атонської гори. Привиджуються йому в ній козацькі червоні хі шапки. На другий день у коші з поживою, яку йому раз на тиждень подавали на линві, знаходить він лист.

У листі православні, зібрані в Луцьку, просять його вернутися на Україну і стати їх духовим провідником у тяжких змаганнях. Під впливом цього листа в душі Вишенського йде боротьба. Обов'язок супроти Христа каже йому забути про Україну і він не дає ніякої відповіді посланцям, коли вони стукають до його печери. Але по їх від'їзді родяться в його душі докори совісти, що він для власних самолюбних цілей покинув свій народ у тяжку хвилину його життя, саме тоді, коли цей народ потребує його помочі. Докори ростуть, кріпшають. Вишенський з усією напругою душі молить Бога, щоб зробив для нього чудо й завернув барку, або щоб простелив йому на морі шлях, яким міг би піти і догнати барку. У піднесенні душі здається йому, що Бог вислухав його гарячу молитву:

»Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі, —
і ступив — і тихо щез«.

В обороні православ'я. В писаннях Івана Вишенського знайшла православна віра найсильнішу й найгарячішу оборону. Православ'я боронив Іван Вишенський передусім силою свого гарячого почування й вродженого таланту. З науковими доказами виступили інші оборонці. У 1605. році написав львівський діяч Юрій Рогатинець твір, відомий під назвою *»Перестороґа«*. У творі дав погляд на уніятські заходи на Україні і виступав проти верховної

влади папи. »Пересторога« не вийшла друком у свій час. Цікавий твір з того погляду, що автор вбачав причину упадку православної церкви в недостачі шкіл. »І так то вельми зашкодило українській державі — пише він, — що українці не могли шкіл і наук посполитих розширяти й їх не фундовано: бо коли б були науки мали, тоді через неуцтво своє не прийшли б були до такої погибелі. Читаючи польські хроніки, знайдеш про це досить, як поляки українські землі пообсідали, заприятелювавши з українцями й царські доньки свої за них давши, через них свої звичаї вздобні й науку вкорінили так, що українці, увійшовши в зносини з ними, позавидували їх звичаям, їх мові й наукам і, не маючи своїх наук, у науки римські своїх дітей давати почали, котрі з науками й до віри їх призвичаїлися і так науками своїми все українське панство до віри римської привели, що потомки українських князів з віри православної на римську вихрестилися і назвища й імена собі позміняли, немов би не знали, що вони потомки своїх прабатьків«...

Знаменитою обороною православ'я була також *»Палінодія«* Захарія Копистенського, готова вже в 1622. р. Захарій Копистенський був архімандритом Києво-печерського манастиря. »Палінодію« (»Книгу оборони») написав він у відповідь на книжку Льва Кревзи п. н. »Оборона церковної єдности«, яку Кревза склав, як догадуються, разом із Йосафатом Кунцевичем. Книжка Кревзи вийшла польською мовою. »Палінодія« Копистенського — це вершина усього тогочасного православного знання. »Про цю книгу знай, читачу, — каже автор, — що вона в ласці Божій з працею великою написана, доказуючи з св. Письма, старого й нового завіту, і з поважних теологів, і з певних авторів, і істориків, що добре річ знали«. Крім блискучого знання виявив Копистенський у своєму творі об'єктивний спокій і холодну рівновагу духу. Мову оживив приказками, стиль дотепами. Крім цього Копистенський брав участь у різних виданнях, як перекладчик, редактор і видавець.

Проти католиків і уніятів виступили також із полемічними писаннями визначні українські проповідники XVII. в. — Лазар Баранович та Йоанікій Галятовський. Писали вони свої твори в тогочасній книжній та в польській мові. Крім того Галятовський виступав у своїх творах до боротьби з магометанським та жидівським світом. Зокрема відомий є його твір п. н. *»Месія правдивий«*. Генезис цього твору такий. У 1666. р. виступив у Смирні чоловік, що звався Сабета Себі. Подавався він за жидівського месію. Проти нього й проти жидів, що дуже радувалися його появою, виступив Галятовський у творі »Месія правдивий«, у якому доказував, що правдивим Месією був Христос.

Намагання православних довести правдивість і святість своєї віри виявилося також у таких творах, як »Тератургима« Кальнофойського, де автор із доручення Петра Могили доводив, що і в сучасну йому хвилину діються чуда в Печерському манастирі.

Проповідь. На прикладі єзуїтів бачили православні, яким знаменитим засобом у релігійній боротьбі є проповідь. Це й спонукало їх зайнятися підготуванням добрих проповідників. З цією метою в усіх православних школах поставлено реторику на одному

з перших місць у шкільному навчанні; її завданням було виробити проповідників, що своїм хистом і знанням дорівнювали б католицьким проповідникам. Ці зусилля й дали гарний успіх. У XVII. в. буйно розвинулася проповіднича література і знайшла визначних представників у постатях Лазаря Барановича, Йоанікія Галятовського й Антона Радивилівського.

Лазар Баранович родився близько 1593. р. та жив біля ста літ. Перед його очима пройшов довгий ряд українських гетьманів, від Петра Сагайдачного до Івана Мазепи. Замолоду вчився він у польських єзуїтських колегіях. Педагогічно-наукову працю розпочав досить пізно. В 1650. р. став ректором київської колегії, в 1657. р. чернігівським і новгород-сіверським єпископом за згодою Богдана Хмельницького. Посвячення одержав в Яссах. Його життя припало на бурхливі часи козацьких змагань і ці воєнні настрої знайшли відгомін у заголовках збірників його проповідей: *»Меч духовний«, »Труби словес проповідних«*. Але стільки. У самих проповідях не знаходимо натяків на прояви тодішнього революційного руху. І змістом проповіді Барановича є сухі, нецікаві, своєю церковнослов'янщиною далекі від життя. Баранович писав багато. Мав дивний і невиправданий нахил до віршування. Залишив цілу збірку релігійно-моралізаторських вірішів »Lutnia Apollinowa«.

Всі ознаки схоластичної, далекої від життя проповіді мають також проповіді Йоанікія Галятовського. Галятовський учився в київській школі. Коли Баранович відійшов із Києва на становище чернігівського єпископа, Галятовський зайняв його місце, як ректор київської колегії. Залишив збірник проповідей п. н. *»Ключ разумінія«*. Заголовок треба розуміти так, що його збірник відчиняє людям небо, як ключ замок. До проповідей додає порадник, як їх складати. Ним є *»Наука албо способ зложеня казаня«*. Радить тут автор ділити проповідь на три частини, йдучи зрештою за планом єзуїтських проповідей. Перша частина — це екзордіюм, що має подавати пропозицію, тобто, виявнити, про що проповідник думає говорити; друга — це нарація, в якій проповідник проводить свою думку; третя — конклюзія, якою закінчується проповідь. Автор навчає, як зацікавити слухачів, як добирати тему, як будувати проповідь. Ці вказівки дуже цікаві. »Можеш — говорить він — спонукати людей до слухання, коли чи то в неділю, чи в свято обіцяєш їм на проповіді яку нову річ показати, якої вони не бачили й про яку не чували«. Посилається на свою проповідь на Покров Пресв. Богородиці, в якій він показав, як Пречиста Діва зважила вогонь, змірила вітер і завернула минулий день.

Автор вчить також будувати проповідь з імени. »...На святого Василія можеш говорити, що Василій значить: король; і справді, бо він царював над своїм тілом, над тілесними пристрастями і тепер царює на небі«. Всі ці теоретичні приписи провів Галятовський у своїх проповідях. Показав у них не тільки знання св. Письма та писань християнських теологів і філософів, але також знання історії й мітології. В його проповідях знаходимо інколи відгомін народних вірувань: »Коли місяць — каже — блідий, буде дощ, коли червоний, буде вітер, коли білий — буде погода«. Є також сліди апокрифів. Мова зближена до народної. Галятовський був також автором збірки оповідань про чуда Пресвятої Богородиці п. н. *»Небо нове«*.

Деякі чуда Богородиці відбулися на українській землі, як ось це, що в ньому оповідає про *»Почаївську Богородицю«*.

Почаївська Богородиця. (Уривок із »Неба нового«). Іван Босий із села Почаєва бачив Пречисту Діву Богородицю, як стояла на скелі. Перед нею в покорі схилився чернець і говорив тому ж Іванові Босому і хлопцям із села Почаєва, які близько тієї скелі пасли вівці, що Пресвята Богородиця стояла на скелі й її стопа є там витиснена. І в тій стопі завжди знаходиться чиста вода, якою вилічуються різні недуги. На тій скелі вимурувана прегарна церква й при церкві славний манастир, обведений довкола муром. Цей манастир в українській землі на Волині від села Почаєва зветься Почаївський.

Антін Радивилівський. Коли Баранович і Галятовський тільки з замилування, принагідно займалися проповіддю, то проповідником — по званню був Антін Радивилівський. Радивилівський був учнем Лазаря Барановича й учився в київській колегії. Залишив два збірники проповідей. Перший із них — на найважливіші свята *»Огородок Марії Богородиці«* з 1676. р., другий *»Вінець Христов«* з проповідей недельних, аки з цвітов рожаних... сплетений« з 1688. року. Помітною рисою проповідей Радивилівського є велика релігійна нетерпимість. Поруч із цим цікаву рису його проповідей становить віра в ворожбу комет та віра в чародіїв, що своїми чарами можуть заподіяти лихо. Подібно, як Галятовський, Радивилівський користувався апокрифічними переказами. Щоб зацікавити людей, вплітав у проповіді народні казки та приказки. Крім того пересипав їх різними прикладами, які вишукував у західноєвропейських збірниках. На заході існували саме такі збірки цікавих оповідань і анекдотів, що їх складали з метою подати проповідникові готовий, пригожий матеріял. До найбільш поширених належали збірники: *»Велике зеркало«* (»Speculum magnum«) та *»Римські історії«* (»Gesta Romanorum«). Який характер мали ці оповідання, можемо пізнати на прикладах. Так у Радивилівського зустрічаємо оповідання: *»Львина пайка«*.

Одного разу осел, лисиця й лев зав'язали таку спілку, що добичу, яку хтонебудь із них роздобуде, мають ділити поміж себе. Пригодилося роздобутя більший улов. Лев, як старший, казав робити поділ ослові. Цей, думаючи, що є рівний левові, розділив добичу на рівні частини. Лев не міг цього стерпіти, кинувся на осла й роздер його. Потім казав ділити лисиці, але вона, як мудрий і хитрий звір, зрозуміла, що осел за свою гордість утратив життя, тому тільки малу пайку собі залишила, віддавши все левові. Лев похвалив її і запитав: »Лисице, хто тебе навчив такої штуки?« Вона відповіла: »Пригода осла«.

У проповіді Радивилівського вплетене також оповідання: *»Покаране лакомство«*.

Один лакомий багач загубив мішок із грішми і чимскоріше казав оголосити про свою втрату, обіцяючи нагороду. Якийсь чоловік знайшов мішок і віддав багачеві. Цей перерахував гроші й побачив, що нема одного

дуката. Почав ганьбити бідного чоловіка, правно натискати, щоб віддав дуката. Чоловік виправдувався перед суддею, що віддав гроші так, як їх знайшов із мішком. Суддя побачив лакомство і невдячність багача і так вирішив: »Тому, що багач рішуче впевняє, що в його мішку було триста дукатів, а тут є тільки двісті дев'ятдесят і дев'ять — це ясний доказ, що знайдені гроші не його, а когось іншого. А що ніхто інший до нахідки не признався, суд призначає ці гроші тому чоловікові, який їх знайшов і якому принесла їх доля, щоб врятувати його від біди та дати йому їх на віно для доньок«.

Радивилівський найбільше з усіх проповідників намагався свою проповідь зробити доступною для ширших народних кіл. Одначе назагал проповідь, витворена за вимогами схоластичної науки, подобалася тільки освіченим людям, бо подавала їм відомості з міфології, історії й філософії, натомість не була доступна для широких народних кіл. Не звертали також тогочасні проповідники уваги на умови життя. Прикро вражає в тодішніх проповідях недостача якогонебудь зв'язку з подіями, що потрясли в ту пору життям усього народу, недостача якогонебудь відгомону переважних історичних подій. Все ж таки цей, схоластичний напрямок довго затримався на Україні. Пізніше занесли його українські вчені Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало Ростовський у Московщину.

Перелетні птиці. Після довгих, кривавих воєн з'єднав Богдан Хмельницький за Переяславською угодою в 1654. р. Україну з Москвою на основах повної федерації. Устами своїх відпоручників запевнили російські володарі шанувати й зберігати всі давні права українського народу. Але умов не додержували. Почали звільна, систематично проводити вкорочення всіх прав та свобід українського народу. Ці змагання російського уряду — з одного боку й зрушення та спроби оборони українських гетьманів й укр- ського громадянства — з другого боку знайшли свій вислів у всьому дальшому ході літературної праці. У 1685. році приділено київську митрополію під зверхність московського патріярха. Ця подія, що була дальшим наслідком нещасної переяславської угоди, спричинила велику еміграційну хвилю українських наукових сил на північ. Багато українських учених та письменників, що виховалися й здобули освіту в київській колегії, перенеслися тепер у Московщину й розпочали працю на користь чужої культури. Там виправляли вони книжки, що їх зіпсували неграмотні переписувачі й видавці, ставали єпископами, митрополитами, придворними вченими, поетами й учителями царських дітей та помічниками Петра Великого в його праці по перебудові російської держави й усього громадського життя. Переселення цих »перелетних птиць« було болючим ударом для України, яка втратила ось так найкращих наукових робітників. Натомість на півночі, в Росії своєю працею вони клали основи для розвитку російської культури. До ряду тих учених належали: Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Тупталенко, Степан Яворський, Теофан Прокопович і інші.

Епіфаній Славинецький, один із найбільших українських учених XVII. в., був перший, що перенісся в Московщину.

Знав знаменито класичні мови. В Росії зайнявся перекладами церковних книжок і виправляв похибки різних московських неуків у текстах богослужебних книг. Склав лексикон греко-слов'яно-латинський і другий — філологічний для вияснення малозрозумілих місць у св. Письмі. Під кінець свого життя був учителем у патріяршій школі.

Симеон Полоцький. Власним його ім'ям було: Петровський, а тому, що походив із Полоцька — прозвано його Полоцьким. Був отже білорусином. У Полоцьку пізнав його цар Олексій Михайлович і покликав у 1664. р. до Москви. Тут він зблизився з Ртіщевим, що був приклонником західноевропейської освіти, і став учителем царевича Федора й царівни Софії. На це становище піднесла Полоцького його висока освіта й талант. Полоцький розвинув багату й різнорідну наукову діяльність. Писав проповіді (збірники: *„Обід духовний“* і *„Вечера духовная“*), теологічні твори (*„Вінець віри“*), полемічні проти секти „розкольників“ (*„Жезл правленія“*). Був також автором збірки віршів: *„Псалтир ритмотворная“*, *„Вертоград многоцвітний“*, автором драм *„О блудним сині“* й *„О Навуходоносорі“*. З писань Полоцького тільки деякі появилися друком. Своїми теологічними писаннями обурив патріярха Йоакима і цей кинув на нього клятву.

Дмитро Тупталенко родився 1615. р. в Макарові на київському Поліссі в козацькій родині й при хресті одержав ім'я Данило. Після вступлення в манастир придбав ім'я Дмитра. Був проповідником у різних місцевостях і визначався проповідничим талантом. Головним ділом його життя є *»Четії-Мінеї«*, збірка життєписів святих. Над „Четіями“ працював довгі роки на Україні й у Московщині. В 1701 р. цар Петро Великий покликав його на тобольського митрополита в Сибірі. У 1702. р. став митрополитом в Ростові. Помер 1708. р. Синод признав його святим. Ростовський писав ще інші твори, як *„Руно орошенное“*, збірник оповідань про чуда Пресвятої Богородиці в чернігівському манастирі, літописи і драматичні твори.

Степан Яворський. Був родом з Галичини. Вчився в київській колегії, де пізніше став учителем. В 1700. р. іменовано його рязанським митрополитом. Два роки пізніше був призначений намісником („блюстителем“) патріяршого престолу. Головним його твором є *„Камень віри“*.

Теофан Прокопович. Учив поетики в київській колегії. Зробив великі услуги Петрові Великому в його реформаційній праці. Написав історичну драму *„Владимір“*.

Діяльність українських учених на півночі не була по нутру московським грамотіям. Вони спонукали своїми доносами єрусалимського патріярха Дозитея написати до царя Петра Великого, щоб він не ставив українців митрополитами, але родовитих москвичів, „аще і немудрії суть“.

9. Під брязкіт козацької зброї

Вірші. Багатий відділ письменства середньої доби заповнюють вірші. До буйного розвитку цієї галузі спричинилася в головній мірі наука поетики, що була важливим предметом навчання в єзуїтських і православних школах. Очевидно, розуміння поезії було інше, ніж сьогодні. Поезію вважали тільки наукою складання віршів (»ars pangendi versus«). Не була вона вільною творчістю поета, витвором його уяви, висловом його почувань, тільки штучним витвором школи й учених. Вірші прийшли на Україну з західної Европи через Польщу. З погляду на зміст — характер віршів був спочатку релігійний. Складано релігійні пісні, гімни, канти, псальми, християнські легенди. З дальшим розвитком вірша, в міру зросту замилування до цього роду творчости, тематика віршів ширшала. Поставали віршові привіти, похвальні оди, славославні панегірики, епіграми, віршовані присвяти видань, описи гербів, післяслова. Всяке шкільне свято, — зокрема в київській колегії, кожна подія, цікава в шкільному житті, а саме: іменини ректора, професорів, приїзд рідкого гостя (митрополита чи іншого достойника), свята Різдва й Воскресіння — все це давало привід для складання віршів. Щодо форми — вірші були переважно силабічними, бо їх ознакою було точно вимірене число складів. Нерідко автори користувалися всякими вишуканими штучними формами: акростихами (із розв'язкою власного імени), раками, яйцями, пірамідами, чарками, сокирами тощо. З такими віршами ходили студенти в час рекреацій по домах визначніших міщан і проголошували їх у формі привітів, за що одержували дарунки. Молодий темперамент, життєва радість молодих школярів вносили навіть у вірші серйозного релігійного характеру, в яких славили Христове Різдво, чи Воскресіння, багато молодого шкільного гумору. І біблійні теми висвітлювали із своєрідним дотепом і натяками на свою гірку школярську долю.

В одному різдвяному вірші гріх Адама й Єви знайшов такий вислів:

...Зайшов із іншого чорт краю,
Адама в гості попросив;
А цей кликнув його до раю
Та й яблука з ним укусив.
Очнувсь на другий день — аж лихо:
Адам питає Єви тихо:
»А з ким я вчора так гуляв?«
»Не знаю, що були за гості.
Але у нас чогось нема.
Ой буде ж нам, старий, по хлості,
Не викупимось із сорома.
Бо вже мені погано снилось:
Вуж укусив, аж кров текла;
І щось за мной чудне гонилось,
Я ледви, ледви утекла«.
Адам задумавсь, ліг в куточку,
Прийшов Господь, його збудив
Та й каже: »Де ж ти дів сорочку?«
»Я, Тату, вчора загубив«.
»Неправду кажеш ти, небоже!
Я знаю, де вже ви були!«
»Прости мені і Єві, Боже,
Бо ми сорочку пропили...«
»Пішов же вон, Адаме, з раю,
Об'ївся яблук, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю?
Без попиту, що хоч, і рвеш!
І ти іди, небого, прясти!
Адам тебе щоб наглядав!
А щоб не сміла яблук красти,
Адаму я нагайку дав...«

В одному великодному вірші метушня у пеклі на вістку про воскресіння Христа знайшла такий вислів:

Куца сатана почула,
Що і смерть уже заснула
І Адам сміяться став.
Куций диявол догадався,
Що воскрес уже Христос,
Та й потупив в землю нос.
Вибіг на пекельну браму,
Аж Христос іде к Адаму.
Брама пала перед ним,
Мур розсипався, як дим,
Смерть лежала у куточку,
Рвала на собі сорочку,
Надулася і сопла
І на Бога щось товкла.
Куций упустивсь із ляку,
Круто стало небораку!
Зараз пекло погасив.
А Христос його спросив:
»Де старенька баба Єва,
Що в раю вкусила з древа?«
Куций кочергу узяв
І у печі помішав.
Єва вилізла із печі,
А за нею і Адам...

В багатьох віршах описували школярі гіркий початок на перебіг своєї шкільної науки.

Пам'ятки віршової літератури. З багатої й різнорідної віршової спадщини XVII. і XVIII. в. тільки невелика частина появилася друком. Причиною того були обставини політичного життя. Після об'єднання з Москвою, а ще більше після трагічного бою під Полтавою, щораз сильніше налягала на українське національне життя важка рука російського уряду. З боку російського царату пішли вперті, систематичні намагання не тільки в тому напрямі, щоб вирвати в українського народу раз назавжди всяку думку, всяку мрію про власне, самостійне державне життя («Малоросійская колегія«, знесення гетьманщини, зруйнування Січі, закріпачення селянства), але також у тому напрямі, щоб затерти навіть його національне ім'я.

Цій останній цілі мали служити різні перепони з боку російської цензури й синодальні заборони вживати українську народну мову в письменстві, як наприклад, серед багатьох інших синодальний указ із 1721. р., що з усією рішучістю виступав проти »особава наречія«. Була це пора, коли витворювалася вже літературна російська мова, що завдяки своїй державній позиції з кінцем XVII. в. стала просуватися в народне життя, в адміністрацію, між українське дворянство, що почало нею користуватися в цій цілі, щоб відрізнятися від селян, і в письменство. Ці обставини й були причиною, що найцінніші пам'ятки українського письменства з кінця XVII. і з першої половини XVIII. в., з проблисками живої думки та з колоритом живої мови, уникали друку й переходили в рукописних відписах із рук до рук.

Із давніх творів віршової літератури, крім віршованих передмов до поодиноких видань, вийшли друком: »*Лямент дому княжат Острозьких*« із приводу смерти Олександра Костянтиновича Острозького; »Лямент« з нагоди острозької трагедії; Памва Беринди: Вірші на Різдво Христове, у Львові, 1616. р., Касіяна Саковича: Вірші на похорон Петра Конашевича-Сагайдачного, в Києві, 1622. р.; Кирила Транквіліона Ставровецького: збірник віршів п. н. »*Перло многоцінное*«; збірник духовних віршів п. н. »*Богогласник*« із 1790. р.

Дуже поширені були панегірики. У честь Плетенецького з'явився панегірик »Візерунок цнот« Олександра Митури. У честь Могили вийшли: »*Імнологія*«, якої авторами були Памва Беринда

і Тарас Земка, *»Евхаристеріон«*, що його піднесли Могилі учні з вдячности за заснування школи, *»Евфонія«*, яку склали друкарі з нагоди висвячення Могили на митрополита, і *»Мнемозине«*. В честь Сильвестра Коссова появився панегірик »Столп цнот«. У Львові 1641. р. з нагоди промоції львівського уроженця Григорія Кирницького в Падуї на доктора філософії зложив панегірик Яків Седовський, а в 1642. р. Григорій Бутович у честь єп. Арсенія Желиборського.

Вірші Саковича на похорон Сагайдачного. Ширшим висвітленням історичних подій та спробою ідеалізування козацьких походів визначаються *»Вірші на похорон гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного«* з 1622. р., ректора Богоявленської братської школи Касіяна Саковича. В них у ясному світлі виступає також постать великого сина галицької землі, що не тільки вславився перемогами над турками на Чорному морі й суходолі, але в рівній мірі своїми заслугами для розвитку української культури.

У передмові бажає автор запорізькому війську перемоги над ворогами й безсмертної слави. Славить запорожців за те, що здобули свободу, яка є найціннішим добром на світі. Рід їх виводить від яфетових потомків, від тих героїв, що за часів Олега човнами пускались на море добувати Царгород та за Володимира прийняли християнську віру. Про запорожців усі знають.

»Україна тим войском вцале зоставает,
а где запорозцов нїт, татарин впадает...
Свідками того суть(ох) міста подолскії
і краї подгорскії, аж тиж і белзкіе,
где много поганин крве христіянскої розлял,
а живо позосталих — тих в неволю забрал.«

Нападають вони на турецькі міста, щоб визволити невільників. Вкінці звертається Сакович із закликом до лицарства, щоб стерегло вольности, як дорогого клейноду.

В дальших частинах, які проголошували спудеї на похоронах чергою, славить автор Конашевича за його провід, за те, що вмів у війську тримати карність, що невільникам добував свободу,

»бо за найболшую нех собі нагороду
почитает рицер, гди кого на свободу
визволит«...

Заслуга Сагайдачного також в обороні православної віри, в його щедрих пожертвах на добродійні цілі. Тому й слава Сагайдачного буде голосна доти, »поки Дніпро з Дністром многорибні плинути будуть«.

Побутові й історичні вірші. З хвилиною, коли студенти шкіл винесли вірші поза шкільні мури, зацікавилися ними ширші кола. Вірші стали складати люди, що стояли поза школою, що краще знали життя. Вносили вони подробиці з народного побуту. Творцями таких віршів побутового характеру були в першу чергу колишні учні шкіл, які не закінчили своїх наук, вешталися скрізь по Україні, шукаючи заробітку й пристановища. Широко відома була порода таких мандрівних школярів, »бакалярів«, »дяківпиворізів«. Нераз ставали вони сільськими вчителями, дяками, священиками. Зустрічалися вони ближче з народом, знайомилися з його звичаями, цікавилися його справами і писали свої вірші

мовою, близькою до народної. Поруч з віршами побутового характеру поставали також історичні вірші та сатири на громадські, суспільні, а то й політичні теми, що виходили спід пера різних людей та поставали серед різних суспільних середовищ. До їх належать такі вірші, як »Висипався Хміль із міха« (про Богдана Хмельницького), »Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру зробив напротив миру« (про битву під Берестечком), вірші про Палія й Мазепу, вірш про облогу Відня Йосифа Шумлянського, »Всі покою щире прагнуть« Івана Мазепи, про зруйнування Січі, про панщину, пісні атамана чорноморського війська Антона Головатого: »Ой, Боже наш, Боже, Боже милостивий! Що ми народились такі нещасливі« та »Ей, годі нам журитися, пора перестати«. Обидва останні вірші постали з того приводу, що Чорноморці дістали грамоти на землі на Тамані.

Дуже цікавий вірш з уваги на національну свідомість автора був *»Розмова* (разговор) *Великороссії з Малороссією»* з 1762. р., в якому автор гаряче стає в обороні рідного краю перед централістичними змаганнями російського правління. Автором »Розмови Московщини з Україною« був Семен Дівович. Написав її »у честь, славу й оборону всієї України«.

Після короткого огляду розвитку історичних подій на Україні автор підкреслює з цілим натиском, що об'єднання України з Московщиною було добровільним. З того становища й підходить до висвітлення взаємин Росії й України.

Україна звертається до Росії з словами:

Не тебі — государю твоєму поддалась,
при которих ти с предков своїх родилася.
Не думай, чтоб ти сама била мой властитель,
но государ твой і мой общій повелитель.
А разность наша есть в приложених іменах:
ти Великая (Россія), а я Малая, живем в смежних странах.
Что ж я Малой називаюсь, а ти Великой,
то как тебі, так і мні ни мало не дико,
ібо твої преділи пространніе моїх,
а мої обширностями поменше твоїх...
Так ми з тобою равні...

Дуже популярною була пісня *»Ой, біда, біда чайці небозі...«*, якої авторство приписують гетьманові Мазепі.

Вивела чайка своїх діток при битій дорозі в зеленому житі. Горе її в тому, що як жито доспіє, заберуть її діток. Кличе чайка на пораду журавля. Журавель потішає її; каже, що поки жито підросте, її діти стануть як орли літати. Але чайка сумнівається, чи женці залишать її дітей у спокої. Журавель доводяє їй, що вона надто криклива, кожного зустрічає криком: киги, киги! Чайка пояснює, що так вона перестерігає своїх діток. Поспіває жито, але діти ще не мають сил летіти. Жовкне жито, приходять женці й тільки пір'я лишається по дітях.

У цій пісні поданий прекрасний образ України, якій доводилось власними грудьми заслонювати Европу перед навалою східних орд.

Мандрівники. Споміж творів віршової літератури, багатої різними видами та формами, значення мають тільки ті, в яких чути

удар живчика тогочасного національного життя, в яких є натяки на суспільні та політичні обставини, або ті, в яких добуває собі доступ жива народна мова. Цінність різдвяних та великодних віршів здебільшого анонімних, що поставали під впливом шкільної науки знову в тому, що вони проблисками свого гумору та модернізацією теми промощували шлях творчості Івана Котляревського. Зрештою вірші були далекі від дійсної поезії. Часто зводилися до ремісничої роботи, доказом чого є віршований твір чернігівського архієпископа Івана Максимовича »Богородице Діво, радуйся«, що містить 23.166. силабічних віршів.

Таку просту ремісничу роботу виявляє також творчість монаха Климентія. Климентій, Зіновіїв син, жив за часів гетьмана Мазепи. Як мандрівний чернець вештався по всіх усюдах українських та білоруських земель та писав вірші на різні теми, хоч робота не йшла йому — як сам признається — без тяжких зусиль:

Писарское діло, хоч то не ціпом махать,
да голову горш ціпа тяжко часом вертать.
Бо потреба, пишучи всяко розмишляти,
жеби яко найлучший сенсов докладати,
іжби в людей не било писмо згоршительно,
да жеби било от всіх похвалительно.

Вірші Климентія (про селян, козаків, ремісників, ченців, про жінок), без усякої ідейної цінности, не виявляють також ніякого поетичного піднесення. Схлібляв автор у них панам, натомість із погордою дивився на селянина, бо »у простого мужика простий єсть обичай«, коли в письменного є »особний, політичний звичай«. Творчість Климентія цікава тільки для характеристики часів »великої руїни« на Україні.

Мандрівником іншого покрою був Василь Григорович Барський, що двадцять і чотири роки (від 1723. р. — до 1747.) мандрував по широкому світу та залишив широкий опис своїх мандрівок. З рідного Києва через Львів переїхав до Будапешту, звідси до Відня. Бачив Стирію, Каринтію, Італію. Був у Малій Азії, Палестині, Сирії, Єгипті, на Атосі і через Царгород і Букарешт »ні живий, ні мертвий« вернувся до Києва, де через місяць закінчив життя.

В описі мандрівки Барського знайшла вираз характерна риса його вдачі: бажання побачити світ, поширити свій світогляд. Свої враження вмів автор передати живо й цікаво, тому й знайшов велике коло читачів.

Цікаво м. і. розказує Барський про свій побут у Львові. Коли разом із другим молодцем, що, як і він, мав буйну, молодечу уяву та горів бажанням знання, Юстином Левицьким, приїхав до Львова, записався разом із ним до єзуїтської академії. А тому, що в академію православних не приймали, обидва вони подали себе за католиків, братів Барських. Але правда скоро вийшла на верх і їх прогнано з академії. Тоді вони пішли з проханням до українського уніятського єпископа Атанасія Шептицького. Єпископ Шептицький заступився за них й їх прийнято знову.

Цікавий також опис прогулки до Крехівського манастиря. Були в церкві, оглянули все, а потім — каже автор — »от ігумена і братії звахомся в трапезу і тамо такожде видіхом благочиніе і пріяті бихом честно.

Тамо вси смиренні, страннолюбивії і зіло добронравні іноки... Словом рещи, всем достохвалная обитель«...

В дальшому оповіданні чергуються описи, враження, образи, пригоди (розкоші італійських міст, екзотичні краєвиди, східні звичаї, напади арабських опришків, морська буря, страхіття чуми) і творять живу, барвну цілість.

Початки драми. Пізно розвинулося на Україні драматичне письменство. Розвинулося за західноевропейськими зразками та прикладами, хоч здавна в народних українських обрядах, звичаях та забавах були зав'язки своєї власної драматичної поезії. Такі зав'язки у виді діялогів, хорових питань та відповідей, проявів збірної акції, можна зустріти в веснянках, весняних іграх та забавах, у купальних та весільних піснях.

Приклад дасть нам весняна гра: »сіяння проса«. Два хори стають один проти одного.

Перший хор: А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-ладо, сіяли!
Другий хор: А ми просо витопчем, витопчем.
Перший хор: А чим же вам витоптать?
Другий хор: А ми коней випустим.
Перший хор: А ми коней переймем.
Другий хор: А чим же вам перейнять?
Перший хор: Шовковим ми поводом.
Другий хор: А ми коней викупим.
Перший хор: А чим же вам викупить?
Другий хор: А ми дамо сто рублів.
Перший хор: Не треба нам тисячі.
Другий хор: А ми дамо дівчину.
Перший хор: Ми дівчину візьмемо.

З другого хору дівчина переходить до першого.

Другий хор: Нашого полку убуде, убуде.
Перший хор: Нашого прибуде, прибуде.

Гра йде далі, при чім дівчата з одного хору переходять до другого.

Багатством таких пісень та обрядів визначається українське весілля, що є немов цілою драмою, яка складається з окремих обрядових актів: приїзду молодого, сватання, заручин, дівич-вечора, вінчання і т. і.

Були також на Україні в давнину народні актори, скоморохи, що організовували народні забави, грали, співали, в час коляди ходили з ведмедями і козою, брали участь у весіллях, забавах, бенкетах. Одначе всі ці зав'язки не витворили своєї драми. Прийшла вона з західної Европи через Польщу у формі шкільної релігійної драми.

У VI. і VII. вв. витворилася в західній Европі з церковних обрядів релігійна драма. Виплила вона з потреб церкви, яка шукала засобів для успішної боротьби з різними поганськими виставами, що ширили зіпсуття. Родилася думка боротися тими самими засобами, тобто виставами. З церковних обрядів та релігійних процесій створено рід драматичних вистав. Так на Христове Різдво будували в церкві ясла; при чім священики відчитували відповідні евангельські тексти, приймаючи на себе ролі поодиноких біблійних постатей. Так постала різдвяна драма. Подібно з великодних евангельських текстів постала великодна драма,

в основу якої лягла розмова ангела з жінками, що прийшли відвідати гріб Христа. Ці релігійні вистави відбувалися спочатку в церкві. Але коли в дальшому своєму розвитку стали вони оживлятися комічними ситуаціями, вставками й дотепами, коли до них став просуватися гомін світського життя, усунено їх із церкви. Тоді релігійна драма знайшла пристановище на цвинтарі, звідки згодом виперли її на торгові площі та ярмаркові майдани. Від тієї пори її розвиток пішов свобіднішим шляхом.

Релігійна драма прибирала форми »містерій«, »мираклів«, і »моралітє« (moralitès). Головною темою містерій була тайна викуплення людського роду, що виявилася в народинах Христа та Його воскресінні. Змістом мираклів були події з життя святих та їх чуда. Моралітє — були драми, в яких виступали алегоричні постаті, нпр. Душа, Чеснота, Любов, Покора, Гнів, Завись, Людська природа й вели розмови моралізаторського характеру. З кінцем XV. в. всі ці форми релігійної драми прийняла на заході Европи шкільна драма, що згодом перейшла на Україну.

Шкільна драма. В добу ренесансу й гуманізму стала в західній Европі головним предметом шкільної науки латинська мова. Щоб якнайкраще підготувати учнів у знанні латинської мови, виставляли по школах комедії давніх римських письменників: Теренца і Плавта. Але комедій Теренца було тільки шість і вони швидко надокучили. Комедії Плавта з педагогічних поглядів не дуже підходили своїм змістом та характером для виховання молоді. Це й було причиною, що вчителі шкіл самі бралися до праці над збагаченням шкільного театрального репертуару власними творами. Так постали шкільні драми з усіми формами давньої релігійної драми.

Поруч давнішої цілі: підготувати учнів у практичному знанні латинської мови висунено також другу ціль: поглибити й закріпити знання релігійних правд та біблійних подій. Єзуїти поставили в своїх школах драму на високому рівні. Єзуїтські шкільні вистави, в яких зрештою могли проводити і свої виховні цілі та завдання, визначалися багатством і розкішшю сценічної обстанови. У драми релігійного змісту входили в зручному укладі мітологічні й алегоричні постаті, переплітались мотиви опери й балету. Просторі, пишно прибрані, позолочені зали єзуїтських колегій, аристократичні імена виконавців на афішах, участь високих достойників, нерідко коронованих осіб на шкільних виставах та мистецькі декорації — все це притягало публіку, надаючи блеску єзуїтським виставам. У деяких містах, як нпр. у Парижі, Відні, доходили вони до такого багатства й розкоші, що одержали назву »ludi Caesarei«.

По правилу шкільні драми складалися з прологу, фабули й епілогу. Пролог проголошував звичайно сам автор: виясняв основну думку драми та її моральну ціль. Була це промова до глядачів »oratio ad spectatores rem proponens«. Після прологу йшла фабула. Актів найменше було три, найбільше п'ять. Завершував драму епілог з подякою для глядачів.

Характерні були шкільні драми ще тим, що в них виступала велика кількість дієвих осіб. Їх число доходило нераз до 200, а то й 300. Справа була в тому, щоб якнайбільше число учнів могло брати участь у виставі. Для розваги глядачів, утомлених ходом серйозної драми, служили веселі побутові сценки, що їх всували між акти релігійної драми. Звалися вони інтермедіями, або інтерлюдіями (lustige Zwischenspiele). Змістом їх були різні жартівливі історії, оповідання, гумористичні пригоди, сцени обману, спритного ошукування, пересипані невибагливими дотепами, що часто складалися з перекручених латинських єлів. Звичайно в'язалися вони своїм змістом із змістом драми, але могли розвивати також свою окрему акцію. Приклад подібного бігу акції в головній драмі та в інтермедії можна знайти в драмі про Йосипа Прекрасного, в якій після сцени продажі Йосипа братами його йде сцена, як шкільний сторож продає жидові палицю. Дієвими особами в інтермедіях були постаті з народного побуту, що користувалися народною мовою.

Шкільна драма на Україні. В єзуїтських школах, що в швидкому розгоні одна за одною поставали не лише на польських, але також на українських землях, виставлювано шкільні драми. За прикладом єзуїтських пішли й православні школи. Найстаршу згадку про українські драматичні вистави маємо в посланіях Івана Вишенського. У посланії до стариці Домникії нарікав Вишенський, що православні, замість працювати для церкви, »тільки комедії строять і грають«.

Найдавнішими драматичними писаннями, що постали на Україні, були віршові діялоги: *»Хрістос пасхон«*, переробка грецької трагедії про терпіння Христові, що вийшла у Львові в 1630. р., та *»Розмишляне о муці Христа«* Йоанікія Волковича з р. 1631. Одною з найдавніших київських шкільних драм була драма про *Олексія, чоловіка Божого,* що вийшла друком у 1674. р. Складається вона з прологу, двох актів, епілогу та інтермедій.

Акція відбувається за часів римського імператора Гонорія. Вельможа Евтиміян має сина Олексія, якого хоче одружити... Цією справою клопочеться на небі ангел Рафаїл, який має обов'язок уладжувати подружжя. Але ангел Гавриїл радить Олексієві зберегти чистоту. Юнона й Щастя (Фортуна) хотять його спокусити приманами світового щастя та розстелюють перед ним широкий килим світових радощів. Олексій на роздоріжжі: з одного боку бачить приманливий килим Фортуни й Юнони, з другого вузький, тернистий, що його стелять Чистота і Вбогість. (Сцена була поділена на три поверхи, що уявляли: небо, землю, пекло. Килим Фортуни збігав униз, простягався вділ, килим Чистоти слався вгору). Під впливом прохань та погроз батька Олексій рішається нарешті одружитися. Одначе в час весільного бенкету кидає дім, батьків, молоду дружину й утікає в світ, де довгі літа проводить в аскетичному житті. Потім вертається додому, але його там не пізнають. Сімнадцять літ живе дома серед наруг із боку служби і непізнаний вмирає, залишивши опис життя. Лише з його письма дізнаються батько, мати, жінка і цар Гонорій, що цей нуждар — це Олексій.

У зміст інтермедій входять привіти селян, які складають вони своєму панові Евтиміянові з нагоди вінчання його сина та їх бенкетування.

Дмитрові Тупталенкові приписують авторство різдвяної драми п. н. *»Комедія на Різдво Христове«*. Драма складається

з антипрологу, прологу, вісімнадцятьох сцен і епілогу. Виступає в ній ряд алегоричних і символічних постатей: Людська натура, Золотий вік, Спокій, Надія, Покора, Любов, Ласкавість, Радість, Доля, Життя і їх противенства: Залізний вік, Ненависть, Гнів, Злоба, Плач, Лютість, Війна, Зависть, Смерть.

У зміст драми входять пророцтва про Христа, поява ангела, поклін пастухів, поклін царів, лютість Ірода, вбивство дітей, смерть Ірода. Найживішою сценою в драмі є розмова пастухів, що є живими українськими народними постатями.

Один із них, Борис, пильнує отари, два інші, Аврам і Атоня, пішли у Вифлеєм за харчами. Коли довго не вертаються, Борис іде їх шукати. При тім питається глядачів, де могли дітися. Тим часом вони вертаються. По хвилині чують спів. Пастухи дивуються й не знають, хто це співає. Одному здається, що це діти, другому, що пташки. Ангел голосить їм вістку про прихід Христа і велить іти до нього з поклоном. Вони питають, чи не треба нести яких дарунків.

Дмитрові Тупталенкові приписують іще драми »Дійствіе на страсти Христові списанное« та »Кающійся грішник«. В останній виведена постать грішника в білій одежі з чорними нашивками. В міру того, як грішник кається, спадають чорні нашивки; залишається чиста, біла одежа — образ невинности.

Крім Тупталенка писали драматичні твори: Симеон Полоцький *(»О Навуходоносорі«, »Комедія о блудним сині«)*, Митрофан Довгалевський *(»Коміческое дійствіе«, »Власнотворний образ человіколюбія божия«)*, Варлаам Лащевський, Юрій Конисський *(»Воскресеніе мертвих«)*. Всі ці драми сухі, далекі від життя. Винятково в драмі Юрія Конисського *»Воскресеніе мертвих«* зустрічаються виразні натяки на тогочасні суспільні умовини життя в образі знущань багатого Діоктита над убогим Гіпоменом.

Історична драма. Великий крок вперед у розвитку української драми зробив Теофан Прокопович. У 1705. р. написав він драму *»Владимір«*, для якої перший узяв тему з української історії. Драму назвав »трагікомедією« й присвятив її гетьманові Мазепі.

Теофан Прокопович був учителем у київській академії, де в 1704. році розпочав виклади поетики. Для свого предмету зложив підручник. У творах письменників хотів він бачити більше життєвої правди. Свої теоретичні погляди намагався провести практично в історичній драмі »Владимір«. Провідною думкою в ній є боротьба поступу з застоєм, нового ладу із старим ладом. Представником нового ладу, носієм нових ідей у драмі є князь Володимир Великий, що задумує велике діло: ввести християнську релігію. У своїх змаганнях зустрічає він перешкоди з боку представників давнього ладу, поганських жреців Піяра, Куроїда й Жеривола. Автор із великою примішкою гумору характеризує цих ворогів поступу з їх поганими нахилами, грубим, матеріялістичним світоглядом. Крім того вносить у драму психологічний елемент, коли з'ясовує боротьбу в душі князя Володимира.

В першій дії драми тінь князя Ярополка перестерігає жреців перед задумами Володимира. Жреці Піяр, Куроїд, Жериві́л, яких імена вказують на основні прикмети їх вдачі, хвилюються. В другому акті Жериві́л гонить по лісі, скликає духів і всіх поганських богів на допомогу. У третій і четвертій дії затримується автор на сумнівах і ваганнях Володимира. Він радиться з синами Борисом і Глібом. Відбувається розмова між проповідником грецької віри і грецьким філософом та жрецем Жериволом, у якій Жериві́л показується повним неуком. В душі Володимира йде дальша боротьба. Але він здобуває перемогу над сумнівами й ваганнями, приймає християнську релігію і велить бурити ідоли. Драма закінчується промовою св. апостола Андрія, яку починає словами:

»Се уже день возсія — о, радосте многа!
День прійде, ізвіщенній прежде мні от Бога!
Се той єсть світ, єгоже, духом зді водимій,
Обіщал ти, Кіеве, граде мій любимій!...«

Тему із недавніх ще історичних переживань, а саме: з часів визвольних змагань гетьмана Богдана Хмельницького, взяв автор драми *»Ласка Божа«* (»Милость Божія Україну от неудоб носимих обид лядських чрез Богдана Зиновія Хмельницького преславного войск запорожских гетмана свободившая«). Автором цієї драми, навіяної щирим демократизмом і гарячим патріотичним почуванням, вважають Іннокентія Неруновича. Героєм у драмі є гетьман Богдан Хмельницький, що пояснює козакам причину народного повстання.

Запорізький кошовий запевняє гетьмана:

Відаєш, яко всім нам Україна мати!
Кто ж не похощет руку помощи подати
погибающій матці, бил би той твердішій
над камень, над льва бил би таковій лютішій!

В час тріюмфального в'їзду Хмельницького до Києва вітають його учні шкіл та козаки устами своїх представників. На привіти відповідає Хмельницький промовою, в якій закликає козаків до згоди й вимагає, щоб меч ставили вище від золота. Нехай також один другого не кривдить:

Кто лісок добрий іли хуторец порядний,
кто став, кто луку, кто сад іміет ізрядний,
болить іли завидіть тому не хотіте,
Як би єго привлащить к себі, не іщіте!

Вкінці закликає всіх, щоб дітей привчали до козацького діла.

Драма *»Ласка Божа«* постала в 1728. р. Стилем наближається до народних дум.

Драма про збурення пекла. Наближеною до народних дум мовою і стилем була драма, що виникла незалежно від чужинних зразків п. н. *»Слово про збурення пекла«*. Зміст її опертий на апокрифічній Нікодимовій євангелії. Рукопис драми знайдено в західно-українських землях, а саме: в Калущині.

Зміст драми: Люципер хвалиться в пеклі перед Адом, що вмів спокусити Адама й через нього здобув перемогу над людським родом. Тішиться, що пекло наповнюється щораз новими людьми, між якими є вже й Іван Хреститель. Надіється захопити ще й самого Христа. Ад радить залишити Христа в спокою, бо ось недавно забрав він із їх царства Лазаря. Бундючний Люципер ладиться зібрати військо, натомість Ад дрижить від самої думки, що Христос може сюди прийти, та радить добре замкнути всі

ворота. Люципер шле воєводу Трубая і другого, Венеру, щоб стерегли Христа. Тим часом посланці один за одним доносять про муки, розп'яття, смерть, воскресіння Христа та про те, як ангельські сили його стережуть. Вкінці подають вістки, що Христос має зійти до аду й забрати душі всіх в'язнів. Люципер бадьориться, ладиться до оборони і заохочує своїх вояків.

Прибігає останній посол із вісткою, що надходить Христос із великою силою ангелів. Люципер закликає жовнірів не впустити його. Входить Христос, освічує своїм ясним промінням пекло. Кропить святою водою. Люципер у тривозі просить:

Прошу тя, Христе, в добрий обичай,
Дай мні покой і больше ми не докучай...
Ад кричить: Гвалт, гвалт, панове! Врата ломлят
і водою якоюсь острою нас кропят.

Христос забирає душі всіх праведників, крім Соломона. Люципер питає Соломона, чому Христос і його не забрав. Цей заявляє, що Христос прийде по нього окремо. Тоді Люципер каже слугам вивести Соломона з пекла. Прикрасою драми є щирий гумор, що проявляється в моментах тривоги Ада, Люципера, сцені прогнання Соломона.

У тісному зв'язку з драмою »*Слово про збурення пекла*« стоїть великодний вірш, що його записано на Харківщині. Здається, він є скороченням цієї драми, неначе передає її зміст.

Інтермедії. І на Україні увійшов звичай, що до серйозної релігійної драми, яку ставили церковно-слов'янською мовою, додавали інтермедії в українській народній мові. Інколи входили українські інтермедії в склад польських єзуїтських драм, як веселі сцени між окремими актами. Інтермедії найбільше з усіх родів літературних творів відбивали народний побут. Вони знайомлять нас з темними та ясними сторінками народного життя, кидають світло на взаємини українців з сусідами та з тими чужинцями, які жили на Україні.

До найдавніших українських інтермедій належать інтермедії, що їх додано до драми Якуба Гаватовича. В 1619. р. виставив він на ярмарку в Камінці Струмиловій, який припадав на свято Івана Хрестителя, польську драму на тему смерти цього святого. Драма мала заголовок: »Tragedia albo wizerunek śmierci przeswiętego Chrzciciela, przesłańca Bożego«. До драми додав автор дві українські інтермедії: »*Продав кота в мішку*« і »*Найкращий сон*«.

»Продав кота в мішку«. До Стецька, що йде з горшками, приступає Климко. Хоче найнятися до Стецька на службу та питає його, що йому буде варити. Стецько хоче знати, що Климко вміє робити. Климко хвалиться, що знаменито полює на звірів. Ось і тепер зловив лиса й хоче його продати. Після торгу купує Стецько звіря. Климко відходить, обіцяючи незабаром вернутися. При тім забирає горшки й одіж Стецька. Стецько розв'язує міх, з якого вискакує кіт. Стецько в розпуці:

Ось кота в мішку купивем,
Чом я так немудрий бивем...

Вертається Клим, переодягнений в іншу одежу, накриває горшки свитою й присипає травою. Коли Стецько докоряє йому за обман, Климко показує на горшки і запевняє, що то лежить обманець. Радить його вибити палицею. Стецько б'є палицею власні горшки.

Найкращий сон. Максим і Грицько з Городка продали на ярмарку воли. Вертаються додому. До них пристає в дорозі Денис із Кам'янця-Подільського. Всі три вже почувають голод, але не мають що з'їсти. Чують запах пирога. Починають шукати й знаходять один пиріг. Хитрий Денис радить лягти спати. Кому найкращий сон присниться, той з'їсть пиріг. Максим і Грицько вкладаються спати. Тоді Денис скоро з'їдає пиріг і будить товаришів. Просить розказати, що кому снилося. Максим розказує, що був на небі й розкошував на небеснім пиру. За ним Грицько оповідає, що бачив у сні пекло й пекельні муки. З черги говорить Денис, що його ангел заніс на небо і він бачив, як Максим радувався там при небеснім бенкеті, йому ж, Денисові, казав з'їсти пиріг. Потім ангел завів його в пекло, де Грицько кричав: »Не побачиш мене ніколи вже!... Йди і з'їдж пиріг«. От він і з'їв. Максим і Грицько сердяться, Денис утікає.

Автором драми був поляк, пізніший крилошанин львівської латинської капітули Яків Гаватович. Автора інтермедій треба шукати між українцями, учнями якоїсь із польських єзуїтських шкіл. Обидві інтермедії збереглися в латинській азбуці. Обидві мають ціну, бо мова в них народна, постаті живі, малюнки народного побуту свіжі.

Велику ціну мають інтермедії Митрофана Довгалевського, що був учителем поетики в київській Академії. До своїх драм — різдвяної: »Коміческое дійствіе« й великодної »Власнотворний образ человіколюбія божія« додав по п'ять інтермедій. Інтермедії Довгалевського цінні не тільки з того погляду, що мова в них чиста, жива, народна, але й тому, що автор порушує в них болючі питання тогочасного національного життя, при чім стає в обороні темного, забобонного закріпаченого селянства. Малюнки в Довгалевського дуже яскраві, дотеп невишуканий.

У теоретичному підручнику поетики радив Довгалевський вивод и в інтермедіях постаті з народного життя: селянина, козака, жи , литвина, поляка, грека і т. і.

Подібні мотивами до інтермедій Довгалевського, хоч менше вартісні по своєму внутрішньому змісту, є інтермедії, додані до драми Юрія Конисського »Воскресеніе мертвих«. Їх авторство довший час приписувано Танському.

Вертеп. Окремим родом драми була вертепна драма. Вертеп — це була дерев'яна скринька у вигляді хатини, переділена на два поверхи. Замість людей виступали у вертепі ляльки, які приводила в рух особа поза вертепом, що проголошувала раз грубшим, раз тоншим голосом — відповідно до ролі — відповідні слова.

Вертепна драма постала в західній Европі, як об'єднання різдвяної драми із світською драмою маріонеткового (лялькового) театру. На Україні розвинувся вертеп лише після того, як інтермедія стала підупадати, хоч постав уже XVII. в. Спопуляризували його мандрівні дяки, пивоізи.

У всіх нам відомих текстах вертепної драми, Маркевича, Галагана й того, що його видав Франко, українська вертепна драма складається з двох частин: релігійної й інтермедійної з національно-побутовим забарвленням. В релігійній частині, яка відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що уявляв собою Вифлеєм, чергувалися сцени народження Христа, поклону пастухів, вибухів гніву й люті Ірода, його смерти. В інтермедійній частині виступали постаті з народного життя: козак, поляк, жид, циган, литвин з основними, характерними прикметами своєї вдачі.

Текст вертепної драми видали Маркевич в 1860. р. і Галаган у 1882. До дому Галаганів, власників маєтку в Сокиринцях на Полтавщині, зайшли в 1770. р. київські бурсаки з вертепом. Галагани прийняли їх гостинно, завели в себе вертеп, за що бурсаки залишили їм текст вертепної драми.

Чергування сцен у вертепній драмі:

Релігійна частина вертепної драми своїм змістом найбільше наближається до »Комедії на Різдво Христове« Дмитра Тупталенка. Акція відбувається у верхньому й нижньому переділі ось в якій послідовності: образ Марії з малим Ісусом на руках; по правому боці Йосип, по лівому звірята. Паламар розповідає про народження Христа. Поява двох ангелів. Один будить пастухів. Пастухи приносять Христові в дарунок ягня. Просять у Марії дозволу заспівати. Колядують, танцюють. Розмова трьох царів з Іродом. Поклін царів. Жовніри хваляться готовністю повбивати всіх дітей. Муки й смерть Ірода. Рахіль на сцені. Вбивство її дитини. Плач Рахілі. Хор співає: »Не плач, Рахіле«.

В інтермедійній частині: Дід і баба танцюють під звуки пісні »Ой під вишенькою«... Танець пікінера з мадяркою. Циган на коні. Циган із родиною. Сварка. Циган і цигани танцюють. Шляхтич пишається шляхетством. Пан б'є хлопця. Поява запорожця. Монолог запорожця. Танець запорожця з шинкаркою Хвеською. Танець його з циганкою. Танець жида і жидівки. Запорожець і жид. Запорожець заставляє чорта танцювати. Поява священика-уніята. Сповідь запорожця. Втеча священика. Селянин Клим дає дячкові безрогу за борг. Клим із жінкою танцюють. Клим і коза.

Письменник Богдан Лепкий дав у повісті »Мотря« прегарний опис, як відбувалася така вертепна вистава на початку XVIII. в.

Думи. В часи брязкоту козацької зброї постали прегарні народні пісні, що захоплювали навіть чужинців вірністю зображення, глибиною почування, силою вислову й красою поетичних образів, відомі під назвою »думи«. Думи в'яжуться своїм постанням із козаччиною, воєнними походами й пригодами козацтва. Вони є неначе дальшим ступенем у розвитку української лицарської творчости, наслідком якої були »биліни«, літописні перекази та »Слово о полку Ігоревім«. Українські народні думи — це неначе поетичний літопис козацького життя, бурхливого й широкого, як море. Хоч вони постали не без впливу книжної освіти, як свідчить про це часте вживання церковнослов'янських слів, дійшли до нас в усній передачі народних співаків, кобзарів, бандуристів, лірників.

Найдавніщі вістки про думи знаходимо в Анналах польського історика Сарніцкого з 1587. р. Він пише, що смерть шляхтичів, братів Струсів, у боротьбі з волохами в 1506. р. знайшла відгомін у піснях, які українці звуть »думами«. Найдавніший запис думи (про козака Нетягу) походить із 1684. р.

Думи з погляду на їх зміст та час виникнення можна поділити на два цикли: старший і молодший. Старший цикл обіймає лицарські думи, в яких оспівана боротьба з турками й татарами. Належать сюди невільницькі думи й повчальні. Відносяться вони до часів XVI. і першої половини XVII. в. У невільницьких думах або плачах оспіваний побут козаків у неволі, їхня туга за рідним краєм, тяжке горе бранців (*»Плач невольника«, »Маруся Богуславка«, »Азівські брати«, »Самійло Кішка«*). У повчальних думах знайшли вираз думки про обов'язок любови до рідного краю, про святість батьківського й матірного благословення, про силу каяття (»Олексій Попович«).

До другого циклу належать думи пізнішої формації, з яких велика частина відноситься до часів Хмельниччини. Відбивають вони події XVII. в. Характер їх частково відмінний від характеру дум старшого складу. Мало в них ліризму, зате поруч із реалістичним відтворенням подій та осіб помітно гумористичне та сатиричне забарвлення.

Назва »дума« є болгарського походження й означає »слово«. Складали думи учасники й очевидці подій, безпосередньо після події. Творцям дум не чужа була шкільна освіта. Від них перейняли думи народні співці, виконували їх під бренькіт кобзи, бандури або ліри й передавали молодшим поколінням. Стиль дум описовий, широкий, образний. Особливість їх — нерівномірність у будові віршів, які лише в речитації кобзаря в'яжуться у закінчені думкою, чи образом частини, звані періодами або тирадами.

Дума: Озівські брати. Побут невільників у турецькій неволі залишив глибокий, тривкий слід у ряді невільницьких дум, або плачів, які закінчувалися звичайно прекрасною у вислові молитвою:

Визволь, Господи, всіх бідних невільників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На ясні зорі,
На тихії води,
У край веселий,
У народ хрещений.

До кола невільницьких дум належить *дума про втечу трьох братів із Озова*, що поблискує поміж думами мистецькими образами степової природи та зворушує високою проповіддю родинної любови.

З города Озова тікають три брати. Два старші їдуть на конях. За ними підбігає наймолодший »піший-пішаниця« і кров'ю заливає сліди. Він благає старших, щоб скинули з коней добичу і його взяли між коні. Але найстарший не згодився. Тоді просить наймолодший, щоб брати відтяли йому голову, похоронили його козацьке тіло й не дали на поталу вовкам-сіроманцям та воронам-чорнокрильцям. Але й на це не згодилися брати. Тільки коли переїжджають через байраки, стинають тернові віті й дають признаку наймолодшому, куди йому йти у християнські землі. Цей знаходить віти, тулить до серця, радий, що брати про нього не забули.

Та став же брат найменший, піший-пішаниця до байраків прибігати,
Став віті тернові знахожати;
У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:
»Боже мій милий, Сотворителю небесний!
Видно, то мої братіки сюди з тяжкої неволі втікали,
Об мені велике старання мали.
Коли б мені Господь поміг з сиї тяжкої неволі озівської втікати,
Міг би я своїх братиків при старості літ шанувати й поважати.

Але на чистому полі не стає тернів та байраків. Тоді середульший брат дере китайку й кидає на шлях. Так прибуває наймолодший брат до Осавур-могили. Втомлений безвіддям і безхліб'ям, умирає.

Не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри вінули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалася.
Тоді вовки-сіроманці нахождали,
І орли-чорнокрильці налітали,
В головах сідали...

Тим часом старші брати прибувають до річки Самари. Продумують, що сказати дома, коли їх батько-мати питатимуть про найменшого брата. Постановляють сказати, що не в одного пана були й не разом тікали. Тішаться, що при поділі батьківського маєтку третій не буде їм заважати.

Тут теє промовляли,
І не сизі орли заклекотали,
Як їх турки-яничареньки ізза могили напали, —
Постріляли, порубали,
Коні з добиччю назад у город у Туреччину позавертали.
Полягла двох братів голова вище річки Самарки,
Третя у Осавур-могили.
А слава не вмре, не поляже
Од нині до віка!...

Крім цієї думи до ряду старших (невільницьких і повчальних) належать: *»Плач невольників«*, *»Маруся Богуславка«* (на її основі сперта поема Куліша, драма Старицького і драма Грінченка: *»Ясні зорі«*), *»Іван Богуславець«*, *»Самійло Кішка«*, *»Соколя«*, *»Олексій Попович«* (на її основі Гребінка побудував повість: *Чайковський*), *»Самарські брати«*, *»Іван Коновченко«*, *»Прощання козака«*, *»Сестра й брат«*, *»Удова й сирота«*, *»Ворожба із сну«*, *»Хведір Безрідний»*, *»Смерть козака на Кодимській долині«*, *»Вдова Сірка Івана«*, *»Отаман Матяш старий«*, *»Розмова Дніпра з Дунаєм«*, *»Козак бандурист«*.

До молодших: *»Хмельницький і Барабаш«*, *»Корсунська битва«*, *»Жидівські утиски«*, *»Похід на Молдавію«*, *»Білоцерківський мир«*, *»Смерть Богдана Хмельницького«*, *»Ганджа Андибер«*, *»Поєдинок козака Голоти з татарином«*, *»Козацьке життя«*.

У найновішому виданні українських народних дум Катерини Грушевської прийнято такий їх поділ: 1. думи невільницькі; 2. думи про море; 3. думи про степ; 4. думи про лицарство; 5. думи про Хмельниччину; 6. побутові.

Козацькі літописи. Криваві козацькі змагання, походи та боротьба козаків знайшли також вираз у козацьких літописах. Найціннішими між ними є літописи Самовидця, Граб'янки й Величка. З першої половини XVII. ст. походять короткі літописи з принагідними записками, як от Літопис Львівський та Чернігівський. Характер систематичних шкільних підручників мала Хроніка Теодосія Сафоновича та Сінопсіс Інокентія Гізеля. Сафонович склав свою »кройнику з літописцов стародавних...« в 1672. р. Поширив її вістками з польських хронік Бельського, Кромера, Стрийковського та доповнив описами сучасних подій ректор київської колегії, потім архімандрит Печерського монастиря, Інокентій Гізель і видав п. н. Сінопсіс (Перегляд) у 1674. р. Подібну прикмету загальних, систематичних історичних оглядів

мали історичні писання Пантелеймона Кохановського (1681.) та Леонтія Боболинського (»Літописец сій єсть Кроника з розних авторов і гісториков многих«, 1699. р.). Окремий характер мали козацькі літописи, писані, як висловився Величко, »простим стилем і наріччям козацьким«. Спочатку були це короткі »козацькі хронічки«, »козацькі літописці«.

Зміст козацьких літописів заповнює Хмельниччина й події, які за нею йшли. Їх прикрасою є гаряча любов до рідного краю. Мова зближена до народної.

Літопис Самовидця. Так назвав цей цінний пам'ятник Пантелеймон Куліш, бо неназваний його автор був очевидцем подій, які описав з талантом, живо, вірно й об'єктивно. Літопис розпочинається вибухом повстання Хмельницького, закінчується 1702. р. Автор, як видно з його твору, співчував козацьким військам у походах, брав участь у посольствах, стояв близько до уряду гетьмана, користувався урядовими документами. — За найновішими здогадами мав ним бути полковник Федір Кандиба. — Все це надає його літопису великої вартости. На основі оповідання Самовидця про »чорну раду« побудував Куліш свою повість п. н. *»Чорна Рада«*.

З літературного погляду слабшим є *літопис Григорія Граб'янки* (»Дійствія презільной і от начала Поляков кравшой небивалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского з Поляками«) з 1710. р. Граб'янка був полковим гадяцьким суддею і був товаришем гетьманові Полуботкові в петербурзькій тюрмі. Потім Граб'янка був гадяцьким полковником і вмер у час походу проти т рів, (1734. р.). Літопис довів до 1710. р., до вибору гетьманом Івана Скоропадського. З особливим піетизмом затримався Граб'янка на великій постаті гетьмана Богдана Хмельницького. Літературній вартості літопису пошкодило намагання автора писати високим стилем. Також мова його твору далі відбігає від народної, як Самовидця, чи Величка. Літописне оповідання Граб'янки про боротьбу під Хотином послужило Маковеєві основою для повісти »Ярошенко«.

Найвизначнішим істориком Хмельниччини був Самійло Величко. Стояв близько до генерального військового писаря Василя Кочубея, потім був писарем у генеральній військовій канцелярії. Останні роки життя провів у хуторі Жуках, на Полтавщині, де займався літературною працею. Помер в 1728. р. Свій історичний твір: *»Сказаніе о войні козацькой«*... побудував не тільки на офіційних документах, але й на історичних працях Самійла Пуфендорфа, на діярію Самійла Зорки та на поетичному творі Самійла Твардовського: »Wojna domowa«. Залюбки користувався політичними й сатиричними польськими і українськими віршами. У творі Величка знайшла сильний вислів його гаряча любов до України, яку називає »матка наша«, »милая отчизна«. Рукопис прикрасив портретами десятьох гетьманів. Оповідання Величка про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до кримського хана послужило мотивом для образу Рєпіна »Запорожці пишуть лист« та до драми-казки Черкасенка: »Про що тирса шелестіла«...

10. На досвітках національного пробудження

Історія Русів. Поруч козацьких літописів велику роль у пробудженні національної свідомости серед українського освіченого громадянства у невідрадних часах насилля російського уряду над душею українського народу виконала *»Історія Русів«*. Мала вона великий вплив не лише на оцінку подій, зв'язаних з історією українського народу, не тільки впливала на формування політичної думки, але давала також українським і неукраїнським письменникам теми для літературних писань. Довший час приписували її авторство архієпископові Юрієві Конисько му. Одначе вільнодумний, протицерковний, вольтеріянський дух твору велів відкинути авторство Конисько го. Тоді виплило ім'я Григорія Полетики, поміщика із Полтавщини, якого шляхта лубенського повіту вибрала своїм депутатом у комісію для складання нових правничих законів, неначе нової конституції. Його стали вважати автором »Історії Русів«, що з'явилася близько 1770. р. В найновіших часах появилися нові гіпотези про автора цього твору. Друком вийшов твір лише в 1846. р. заходом Осипа Бодянського. При кінці XVIII. в. і з початком XIX. в. *»Історія Русів«* ходила сотнями у рукописних відписах по всій Україні й мала величезний вплив на пізніших істориків і письменників. Під її впливом писали історики: Бантиш-Каменський і Маркевич, українські поети: Гребінка, Шевченко, Руданський і російські: Рилеев (поема *»Войнаровський«)*, Микола Гоголь (повість *»Тарас Бульба«)* і Пушкін (поема *»Полтава«)*. Історія Русів навіяна сильним, гарячим українським патріотизмом. Скрізь послідовно проводить автор думку про самостійність українського народу, його національну окремішність. Скрізь підкреслює в історії України ті моменти, в яких народ боровся за свободу. Стоїть на становищі автономії України. З цього погляду, Історія Русів, хоч написана змосковщеною мовою, хоч з історичного боку не позбавлена промахів, все ж, як політичний твір, має першорядне значення.

В якому тоні та яким стилем писав автор свій гарячий твір, в якому висвітленні подавав історичні факти, як приклад послужить уривок із промови, що її вкладає він в уста Павла Полуботка, сміливого й ідейного оборонця вольностей народу.

Полуботок указує цареві Петрові на услуги, які зробили йому українські полки, й говорить: »Но, за те надбали ми собі тільки пониження й злобу; замість вдячности й відплати повертають нас у негідне рабство; велять платити данини великі й невиносимі, заставляють рити лінії й канали, висушувати непрохідні болота та загачувати їх тілами наших козаків, що тисячами лягли від трудів, голоду й підсоння... Повертати народи в рабство й володіти над рабами є ділом азійського тирана, не християнського монарха, що має обов'язок бути батьком народів. Я знаю, що нас чекають кайдани й понура в'язниця, де заморять нас голодом й затомлять по-московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі правду, царю, що ти певно даси відповідь перед царем усіх царів, всемогучим Богом, за погибель нашу та всього народу«.

Крім названих були ще й інші історичні твори, присвячені минулому України, з яких деякі писані вже нововитвореною російською мовою. Належать сюди твори Степана Лукомського, Петра Симоновського, Василя Рубана, Олександра Ріґельмана, спомини Ханенка й Марковича.

Сковорода. Подібно, як автор »Історії Русів», будив серед українського громадянства нові думки й національні почування Григорій Савич Сковорода. Уся його діяльність і вся його творчість указувала на близьке національне пробудження. Сковорода — це оригінальна постать »українського Сократа«, як звали його взагалі. Звали його також »ходячою академією«, бо в сірій свитині, в чоботах, з палицею в руках, із сопілкою за поясом ходив по селах і вчив людей. Скрізь, де з'являвся, будив зацікавлення своїми питаннями й своїми думками. Розмовляв з людьми, де тільки їх зустрічав: на ярмаркових майданах, на шляхах, під церквами, хоч найрадше любив навчати в холодному садку або в затишній пасіці.

Родився в селі Чорнухах, на Полтавщині, як син козака в 1722. році. Дитячі роки провів у близькім житті з природою: серед вишневих садів, темних гаїв, на берегах рідної річки. З дитинячих років залюбки читав книжки і виявляв нахил до музики. Вчився в Київській академії. Після двох років життя в Києві виїхав до придворної капели цариці Єлизавети в Петербурзі, куди його покликано за гарний голос. В цю пору українські співаки користувалися на півночі великою славою (Дмитро Бортнянський) і українська пісня здобула собі широку популярність. З Петербурга вернувся до Києва для закінчення студій. Щоб пізнати світ та людей, відправився з генералом Вишневським до Угорщини, відвідав пішки Польщу, Німеччину та може й Італію. Після повороту прожив десять років на самоті. Якийсь час був учителем поетики в переяславській духовній семінарії, де на основі нових поглядів написав підручник поезії (»Руководство о поезії«). Цим твором накликав на себе гнів єпископа й мусив кинути займане становище. Потім був учителем у домі поміщика Ст. Тамари, в московській Троїцькій Лаврі, знову в Тамари, в Харківській колегії, де згодом зайняв катедру етики і написав »Начальная дверь христіянскому добронравію для молодого шляхества харковской губерніі«. З причини його ліберальних поглядів приневолено Сковороду залишити виклади. З цієї пори розпочав свої мандрівки по Україні. Помер у 1794. р. Над могилою просив дати надпис: »Світ ловив мене, та не спіймав«. У час мандрівок по Лівобережній Україні прищіплював Сковорода і живим словом і власним життєвим прикладом вищі моральні почування, закликав добувати знання, запалював до любови правди, рідного краю, заохочував до добрих діл.

У своїх філосовських писаннях *»Наркиз«, »Книга Асхань«*, довів потребу самопізнання. В інших радив піти за вродженим нахилом і шукати щастя в спокою душі, в згоді з Богом. Писав та-

кож байки та моралізаторські вірші тяжкою книжною мовою. Який великий і який добродійний вплив мав філософ-моралість на громадянство, доказом цього є обставина, що коли треба було знайти людину ідейну, людину чистих поглядів і чистих рук, шукали її між »сковородинцями«. Від його учнів поплили також пожертви на перший університет, що постав на українській території, — Харківський. Вплив Сковороди відбився в писаннях пізніших українських письменників: Котляревського, Квітки, Шевченка, Куліша. Оригінальною постаттю українського філософа зацікавився Михайло Івченко, затримуючись на його думках і переживаннях в оповіданні »Напоєні дні«.

На світанку. На відрух українського громадянства проти русифікаційних змагань російського правління, проти політичного й національного поневолення вказують різні вірші гумористичного й сатиричного характеру на суспільні теми, що поставали впродовж XVIII. в., драма *»Ласка Божа«* й *»Історія Русів«*. Ці відрухи щораз виразніші й щораз помітніші саме серед тих вищих кіл українського панства й інтелігенції, які найбільше підпадали винародовленню. До широких кіл селянства тяжко було дістатися російському урядові. Можна було повернути народ в кріпацтво, але не можливо було вирвати у нього його мову. Народ жив давнім ладом, співав своїх пісень, тримався давніх традицій. Легше йшло з інтелігенцією, що приймала чужу мову й чужі звичаї. І саме тут наступає дивна зміна. Під впливом нових гасел та нових ідей про волю та права чоловіка, що їх сини колишньої козацької старшини приносять із західноєвропейських університетів, у думках і поглядах вищих кіл українського народу наступає зміна. Витворюється тип панів-вільнодумців і серед них будиться рух проти явищ суспільного й політичного життя. У тому середовищі зародилися думки, що знайшли вислів у »Розговорі Великороссії з Малороссією« та в »Історії Русів«.

Поруч з цим щораз частіше живе слово пробивається в творах письменства. Народна мова втискається спочатку в твори легкого характеру, здобуває доступ до віршів та до інтерлюдій, а згодом до ліричних поезій, які збереглися в рукописних збірниках та пісенниках XVIII. в. та в яких виступають також деякі дрібні риси народного побуту.

Дуже виразно виступають ці риси в писаннях І в а н а Н е к р а ш е в и ч а, що жив у другій половині XVIII. в. і був священиком у селі Вишеньках на Чернігівщині. Він залишив живі й цікаві описи народного побуту в *»Ісповіді«*, *»Замислі на попа«* і в *»Ярмарку«*. Тему до першого твору обрав із своєї священичої практики. Некрашевич завів був звичай, що кожний сповідався окремо. Цим викликав обурення селян. Вираз такого обурення є змістом »Ісповіді«, а скарга парохіян до владики заповнює зміст »Замислу«. У »Ярмарку« (1790. р.) вивів Некрашевич живу сценку з побуту українського селянина.

У »Сповіді« священик взиває грішника, щоб сказав, які має гріхи. Селянин застерігає, що не скривдив нікого й хліба-соли не позбавив.

А більше яких гріхів не чуюсь нічого
Горюю та бідую, хоч хліба не маю.
А ніколи нікого я не позиваю.
Ой, чи я ж би бідував, як тепер бідую,
Якби хотів грішити, заняти реч чужую?

Священик каже, що так не можна. Треба у всьому звіритися: може лінувався ходити до церкви, заклинався даром, може п'яний був, — не можна затаювати ні діла, ні думки, бо Бог усе знає... З подібним закликом звертається до жінки й питає її, може чари діяла, ворожила.

Жінка відповідає:

Ні, отченку, я чесна й роду не такого,
Як іншеє буває матки й отця злого.
А мене бо навчили отець мій і мати
Колядівок і щедрівок, Бога зухваляти.
Говію я щороку, п'ятоньку шаную,
Не їм, ні п'ю, ні роблю до вечора в тую.
От бризнуло на губу, як сир одкидала:
Чого я не робила, ввесь рот полоскала...
Ісусе, прости мене, грішницю такую, —
А більше я на собі нічого не чую.

На вияснення священика, що тільки один Бог без гріха, говорить:

Разві ти, паночку, по собі се знаєш,
Що ти у мене гріхів так довго питаєш?
Єще ж хіба за те гріх, що брехнеш, паноче,
Губою немитою, се ж діло охоче.
Я ж таки не все й брешу, я чесна собою;
Десь ти по злобі почав так крутити мною!

Так само не признається за гріхи і дівчина:

А я що зогрішила, що я можу знати?
На вечірки не хожу, не пускає мати;
Шість раз мене й торік моя мати била
За те, що на вулицю разів з п'ять ходила.
Єдин тілько раз колись пісню заспівала,
Да й вигнала із хати, що й не ночувала...

Лірика. Новітні дослідження над різними збірниками віршів та давніми пісенниками, що збереглися до наших часів у рукописах, показали, що в XVII. і XVIII. ст. розвивалася також л і р и ч н а поезія д у х о в н о г о й с в і т с ь к о г о х а р а к т е р у, багата тематикою, різнорідна формою вислову, нераз повна глибоких сердечних почувань. Здебільша вона анонімна. В духовній лириці дуже відбилося церковне богослужіння; помітний слід у змісті релігійних пісень залишили також апокрифи, легенди, повчання, житєписи святих. Були також окремі акафісти, що постали на українському грунті (напр. акафіст у честь св. Варвари Йоасафа Кроковського). Багатий рукописний збірник духовних віршів різного характеру зберігався ще в недавніх часах у манастирі св. Михайла в Києві. Замилування до побожних, релігійних пісень вкорінилося на Україні під західними впливами. Зокрема багато пісень постало в честь Пресвятої Богородиці, якої культ на українських землях дуже давній, глибоко вкорінений, на жаль, покищо, не знайшов належного повного висвітлення. Як щиро захоплю-

валися люди пошаною для Пресвятої Богородиці, доказом цього є збірка легенд про чернігівську ікону Богоматері п. н. *»Руно орошеное«* Дмитра Тупталенка, що в короткому часі, починаючи від 1680. р., виходила все новими виданнями. Також на Запоріжжі високо стояв культ Богородиці. Запорожці приписували постання й організацію Січі — Богородиці. В її честь побудували церкву св. Покрови, яка за віруваннями і легендами в час руйнування Січі сама ухилилася з рук москалів і провалилася в землю. »Уся, як була — говорилося в легенді — з дзвіницею і хрестом так і пірнула. Одна яма од неї тільки зосталась«. На основі таких легенд виникло багато побожних пісень, що їх зустрічаємо в давніх пісенниках. Деякі з них, як, нпр., пісні про чуда почаївської Богородиці: »Пасли пастирі вівці на горі«... і »Ізійшла зоря вечоровая, над Почаєвом стала...«, ввійшли в репертуар співців-лірників. У честь підкаменецької ікони Богородиці складена відома в західних українських землях пісня: »Пречистая Діво, Мати Руського краю«.

У коло релігійної лірики входять також к о л я д к и. Деякі з них ввійшли до друкованої збірки релігійних пісень, що вийшли в Почаєві 1790. р. п. н. *»Богогласник«*, — інші збереглися в рукописних пісенниках. До останніх належить колядка, що починається словами »Король з Емпіру к нам приходить« та зберігається в збірничку пісень з 1661—1680. рр. в Національному Музеї у Львові. Є колядки, в яких вифлеємська сценарія перенесена в обставини українського національного життя, в український сучасний світ із його звичаями й обичаями. Деякі з них характером збліжені до української різдвяної драми *(»Не плач, Рахіле«)*, інші до вертепу *(»Согласно співайте«)*. Коляди, з яких деякі насичені глибоким релігійним почуванням, навіяні високим поетичним піднесенням *(»Вселенная, веселися«, »Радість нам ся явила«)*, вносили в українську хату промені ясного світла, сердечного тепла, сонячну втіху, життєрадісний настрій — і в тому їх велике значення.

З інших побожних пісень дуже популярною стала пісня *»О, хто, хто, Николая любить«*, що своїм початком сягає XVII. в. Окремий відділ побожних пісень творять пісні сумовитого, елегійного характеру, що своїм змістом висвітлюють такі теми, як смерть, марність життя, нетривкість щастя на цьому світі. Багато побожних пісень ввійшло у пісенний репертуар лірників; що в своїх піснях оплакували сирітську долю, вчили шанувати батьків, жаліли за правдою.

Поруч з віршами та піснями релігійного характеру в тих самих збірниках та пісенниках з у с т р і ч а є м о в і р ш і й п і с н і с в і т с ь к о г о х а р а к т е р у. Змістом цієї світської лірики є сирітська недоля, життєва бездольність, радощі й терпіння кохання, туга, розлука, життя з нелюбом, трагізм недібраного подружжя.

В одному сирітському вірші пише сирота листи й просить лебедів передати їх родині:

Прилетіте, прилетіте, білі лебедоньки,
Понесіте од мене родині вістоньки.
Одсуну я кватироньку, гляну по світоньку:

Ах, там люди ходять, з родиною ся водять.
А я, бідний сиротонька, дивлячися, плачу,
Перед сльозоньками світонька не бачу.

Дуже популярним був вірш про життєву бездольність О л е к с а н д р а П а д а л ь с ь к о г о, що починався словами:

А кто на світі без долі вродився,
Тому світ марне, як коло точиться...

В багатьох піснях знайшло вислів вірне й щире кохання. Тяжко закоханому — оповідається в одному вірші — без дівчини. Виходив усі доріженьки, витоптав усі стеженьки, куди вона ходила, але не побачив її. Просив солов'я звести його з милою, орла позичити йому крил. В іншій пісні любовна туга знаходить такий вислів:

Доле проклятая!
Мати нещасная,
що мене зродила,
на той світ пустила.
Чи я сиджу в хаті,
чи я ляжу спати,
стоїть миленькая,
в очах хорошая.
На мураві грають,
пташеньки співають, —
я бідний думаю,
радости жадаю...

Тільки випадково збереглися імена авторів давньої лірики. Авторство пісні *»Дай же, Боже, добрий час«* приписала традиція проповідникові Добриловському; пісень *»Ой, не ходи, Грицю«*, *»Заспівали козаченьки в похід опівночі«*, *»Віють вітри, віють буйні«* Марусі Чурай. Деякі імена авторів збереглися в акростихах, де початкові букви віршів становлять ім'я автора.

11. Тріюмф народної мови

Іван Котляревський. Вкінці прийшла хвилина перемоги живого слова. Українська народна мова розпочала тріюмфальний хід. У 1798. р. вийшли в Петербурзі три перші пісні *»Енеїди«»* Котляревського, яка є свіжою, талановитою переробкою поеми римського поета Вергілія. Котляревський написав »Енеїду« живою українською мовою з повною свідомістю, що в ній повинен іти розвиток українського письменства. Тієї виразної свідомости не було в його попередників, авторів гумористичних віршів, авторів інтерлюдій, — тимто »Енеїда« — це великий крок вперед. В »Енеїді« Котляревський дав широкий малюнок народного життя з різними його додатними й від'ємними сторінками. З приязним зацікавленням затримався автор на народних обрядах, звичаях і віруваннях, із щирою прихильністю звернувся до простолюддя, виявляючи серйозне розуміння гірких обставин селянського життя. Так, поруч із живою мовою, вніс Котляревський у свій твір ідею свідомого демократизму, вказуючи правильний шлях своїм наступникам. Це й є причиною, що із появою »Енеїди« розпочинається нова доба в розвитку українського письменства.

Поява »Енеїди« Котляревського тим більше має значення, що тодішні обставини українського суспільного й національного життя були дуже невідрадні. Правда, далеко, на другому кінці Европи, в отні французької революції валилися основи давнього ладу, родилися нові, визвольні ідеї, але дорога їм на Україну була ще далека. Недавні удари з боку російського царату приглушили українців: слабодухим відбирали останні надії. Після зруйнування Січі (1775. р.), після закріпачення селянства (1781. р.) процес винародовлювання українського панства, міщанства, духовенства поступав швидко вперед. Продовж другої половини XVIII. в. багато письменників, українців з роду, збагатило плодами свого таланту російську літературу. В ряді російських письменників зустрічаємо Богдановича (автор поеми *»Душенька«)*, Капніста (автор *»Оди на рабство«)*, Рубана, Наріжного й ін. Українська мова стала жити тільки в устах селянина. В таку пору задзвенів сміх Івана Котляревського.

У Полтаві, на високій горі, стояв будиночок, огороджений з одного боку парканом, з другого частоколом. З гори видно було

направо й наліво ліси. Перед горою простягався широкий луг, серед якого срібною стрічкою переливалася річка Ворскла. У тім будиночку, в убогій дворянській сім'ї, прийшов на світ 29. серпня 1769. р. Іван Котляревський. Батько його був канцеляристом у магістраті. Іван Котляревський учився в дячка, потім вступив у Полтавську, т. зв. Катеринославську семінарію, до якої ходив упродовж вісьмох років. Вже в семінарії проявив поетичний хист, схильність до віршування, через що прозвали його товариші »ритмачем«. Не скінчивши семінарії, учителював по поміщицьких домах. Тоді мав нагоду придивитися до народного життя. Щоб краще познайомитися з народним побутом, переодягався в народний одяг і бував на народних досвітках, вечерницях. Записував слова, збирав приказки та пісні, приглядався до народних звичаїв. Здобутком цієї вдумливої обсервації народного життя була та частина »Енеїди«, в якій Котляревський дав образ українського побуту. В 1796. р. вступив до війська. У війні з Туреччиною виявив лицарську відвагу. Коли полк, у якому служив, перенесено з України в Литву, Котляревський покинув військову службу. Оселився в Полтаві, де одержав догляд над інститутом, у якому виховувалися дворянські діти. В 1812. році, в грізну хвилину походу Наполеона, одержав доручення від генерал-губернатора кн. Лобанова-Ростовського сформувати козацький полк для боротьби з Наполеоном. Видно, Котляревський добре виконав це доручення, бо в нагороду одержав ранг майора, брилянтовий перстень і 500 карбованців річної платні. Живучи далі в Полтаві, виступав у комічних ролях у домашньому театрі кн. Лобанова-Ростовського. Коли на місці Ростовського губернатором України був кн. Репнін, Котляревський утворив для нього театр. Тут виставив свої комедії *»Наталка Полтавка«* і *»Москаль-чарівник«*. Як людина, визначався Котляревський сильним характером, доброю, людською вдачею й здобув собі славу знаменитого гумориста, митця в оповіданні. Помер у 1838. р. Перед смертю наділив волею двох кріпаків. Невеличкий маєток роздав свояком, знайомим та приятелям.

»Енеїда«. Перші три частини *»Енеїди«* з'явилися друком у Петербурзі в 1798. р. без згоди автора. Видав їх багатий конотопський шляхтич Максим Парпура, що великі гроші вкладав на українські культурні цілі. За це вмістив його автор згодом у III. частині своєї поеми між грішниками, що караються в пеклі, бо

> натуру мав він дуже бридку,
> кривив душею для прибитку,
> чужее оддавав в печать...

Одначе несправедливо докоряв Котляревський Парпурі, бо не для »прибитку« він це зробив, а тільки в гарнім розумінні вартости поеми. Повне видання »Енеїди« в шістьох піснях вийшло в 1842. р. в Харкові.

»Енеїда« є травестійною переробкою поеми римського поета Вергілія. Її заголовок: »Енеїда на малоросійскій язик перелицьованная«. Основою травестії є гумористичний підхід до серйозної

теми. На цьому полі перед Котляревським давали спроби автори релігійних віршів, коли поважні релігійні події висвітлювали з гумористичного боку. На цьому полі випередив також Котляревського Опанас Лобисевич, що »Вергіліевих пастухів« (»буколіки«) переодягнув в український »кобеняк«. На жаль, твір останнього до нас не дійшов; зберігся тільки лист, в якому про цей твір згадується.

Вергіліева »Енеїда« була перед Котляревським предметом переробок і в інших літературах. Авторами таких травестій були м. ін. француз Скаррон, німець Блюмауер, росіянин Осіпов. Кожний із них мав іншу мету. Скаррон (XVII. вік) висміював богів класичного світу, Блюмауер (XVIII. в.) виступав проти релігійної нетерпимости й релігійного фанатизму, Осіпов (1791. р.) звернув вістря своєї сатири проти піятики й неуцтва. Котляревський знав травестію Осіпова й нею скористувався. В Осіпова взяв метричний розмір, подекуди слова, звороти й рими. Але все ж таки вмів зберегти свою оригінальність і завдяки своєму талантові вивів окремий світ українського життя. Гумористичним методом висвітлив обставини українського суспільного життя після зруйнування запорізької Січі. Це не Еней і не троянці скитаються по світі, шукаючи нових осель, це мандрують по світі останки запорожців.

Зміст »Енеїди«. Після падіння Трої Еней збирає товаришів і виплисває на море. Юнона, яка не любить Енея за те, що є сином Венери, спішить до бога вітрів Еола і просить його, щоб знищив Енея та всю його дружину. Еол не може відмовити на прохання гарної молодички і велить вітрам розбурхати море. Це вони й роблять. Але Нептун на прохання Венери картає вітрів й заспокоює море. Тим часом Венера удається з проханням до Зевса, щоб взяв під свою опіку її сина. Зевс пообіцяв Венері, що пошле її синові щасливу долю. Завдяки йому Еней після блуканини загадить у город Картаген, де живе Дідона, гостить у неї й бенкетує два роки. Це не подобається Зевсові. Гнівний посилає Меркурія, наказуючи йому розлучити закохану пару та намовити Енея до дальшої плавби. Еней задумує від'їхати тайком від Дідони, але це йому не вдається. Від'їжджає лише після бурхливої сцени з Дідоною, яка після його від'їзду підпалює багаття з очерету, кидається в огонь і знаходить там смерть.

Тим часом на морі здіймається буря. Троянці, рятуючись, причалюють до сіцілійської землі, де король Ацест їх гостинно приймає. Тут справляє Еней поминки по батькові Анхізові. Відбуваються ігрища, в час яких виступають до двобою Дарес із Ентеллем. До змагання приглядаються боги з Олімпу, при чім Венера прохає Зевса, щоб поміг Даресові, а Бакхус вступається за Ентелля. Але Зевс забороняє богам устрявати в двобій. Тоді Юнона висилає Ірисю між троянських жінок, яких троянці не взяли на бенкет, щоб порадила їм підпалити човни. Троянки підпалюють їх. У розпуці Еней звертається з молитвою до богів і дощ гасить пожежу. За намовою Анхіза, що з'являється у сні Енееві, троянці відпливають від Сіцілії. Венера їде до Зевса прохати про щасливу плавбу.

Поїхала в своїм ридвані,
Мов сотника якого пані,
Баскими конями, як звір,
І з кінними провідниками,
З трьома на заді козаками,
А коні правив маштаїр.

Троянці на морі. Співають пісень про Сагайдачного, про Січ. Прибувають до Кумської землі, де Еней зустрічає жахливу Сівіллу, що ворожить йому дальшу життєву долю. З нею заходить у пекло, образ якого заповнює третю частину поеми. Харон перевозить його через ріку Стикс. Еней оглядає пекло, бачить різних грішників і в час мандрівки зустрічає Дідону й батька Анхіза, після чого знов пускається на море. Троянці омінають щасливо острів цариці-чарівниці Цірцеї, приїжджають у край Латина, вчаться латинської мови й прохають Латина прийняти їх до своєї країни. Латин справляє в їх честь бенкет і ладиться навіть віддати свою доньку Лавінію за Енея. Одначе Юнона не хоче до цього допустити й посилає відьму Фурію, що підбурює проти Енея жінку Латина Амату й рутульського царя Турна. Приходить до війни між троянцями й латинцями. Безпосередню причину дає цуцик старої няньки, якого в час полювання загризають пси троянців.

Автор з великим гумором описує воєнні приготування латинців та перераховує ряди Турнової сили, що всіма шляхами насуває на військо Енея.

Не хмара сонце заступила,
Не вихор порохом вертить,
Не галич чорна поле вкрила,
Не буйний вітер се шумить, —
Се військо йде всіма шляхами...

Стривожений Еней звертається — за порадою »очеретяного діда« Тібра — Евандра, короля аркадців, і просить у нього допомоги. Тим часом Венера добуває для нього нову зброю у Вулкана. Евандр дає Енеєві військо під проводом сина Палланта. Розпочинається завзятий бій, у якому визначаються лицарською хоробрістю Низ та Евріял. У боротьбі з численно сильнішим ворогом обидва кладуть голови. В час, коли між військами Енея й Турна йдуть завзяті змагання, на Олімпі сперечаються боги. У бою гине Паллант. Нарешті провідники військ, Еней та Турн, стають до двобою, в якім Еней перемагає.

»Енеїда« як літературний твір. Хоч Котляревський зачерпнув т у для своєї »Енеїди« з других рук, все ж він дав цікавий, оригінальний, вартісний твір. Головні риси його самостійної творчої праці виявилися в щиронародному колориті цілого твору й гумористичному забарвленні. Котляревський умів на тій основі, яку перейняв у римського поета Вергілія, змалювати живі картинки сучасного йому українського побуту й сучасних обставин життя. Націоналізація теми проявляється в тому напрямі, що Котляревський переніс подію на український грунт. Еней і його товариші виступають перед нашими очима, як кошовий і запорожці:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак.

Вдача Енея і його товаришів, їх поведінка, їх мова, їх звичаї, одяги, зброя — все це запорізьке, українське. В постатях олімпійських богів легко розпізнати українських панів-поміщиків із їх розгульною вдачею, прикметами, хибами, химерами й норовами.

Ось як характеризує Котляревський божества вітрів:

Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весілля,
Зефір же, давній негодяй,
У городі десь загулявся...

В іншому місці говорить про олімпійських богів такими словами:

В це время в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід;
Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакомини різні їли,
Бухончики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі разні витребеньки, —
Уже либонь були п'яненькі,
Понадувались, мов йоржі.

Крім цього розсипав Котляревський в »Енеїді« велике багатство етнографічного матеріялу, описуючи народні одяги, страви, бенкети, ігри, танці, музики, співи, хатню обстанову, народні звичаї, обряди, вечерниці, вірування, ворожби, похорони, поминки. Все це надає його творові національний український колорит.

Поруч із цим другою ознакою творчого таланту Котляревського є гумористичний підхід до серйозної теми. Котляревський вибрав форму гумористичної травестії може й доцільно: може й здавав собі справу, що серйозного твору в українській мові не читали б, може б висміяли його та його намагання. А так українське панство читаючи »Енеїду«, втішалося, сміялося, забавлялося, а одночасно привикало до українського слова та до тієї думки, що й українська мова може бути мовою письменства. Нарешті, у формі травестії легше було авторові сказати панам, що не добре вони роблять, коли тільки гуляють, бенкетують, народ закріпачують. Краще йому було це зробити жартом, веселими натяками, дотепною сатирою. Гумор »Енеїди« полягає передусім в модернізації теми, в перенесенні давніх подій на обставини XVIII. в. Інколи, щоб спонукати до сміху, користується автор надто грубими словами, висловами й зворотами в роді:

Но греки, як, спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав...

Але це в нього тільки засіб, що має служити серйозній меті. Цей частий, надто простий, вульгарний вислів в »Енеїді« був причиною докорів із боку деяких критиків, що ось то Котляревський тільки забавляв панів, розганяв їх життєву нудьгу веселими вигадками та глумом, не маючи ніякої поважної думки, ніякої поважної цілі (Куліш). Одначе такому поглядові перечить сама »Енеїда«. Є в ній місця, що рішуче говорять на користь автора, свідчать про його ідейність.

»Енеїда« є твором ідейним. Ця ідейність автора проявляється і в осуджуванні кріпацтва, і в звеличанні минулого України, і в заклику до любови рідного краю та до особистої

посвяти для загального добра. Проти кріпаччини виступає автор у III. частині своєї поеми, при нагоді опису пекла, коли разом із іншими грішниками вмістив туди панів за те,

що людям льготи не давали
і ставили їх за скотів;
за те вони дрова возили,
в болотах очерет косили,
носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
залізним пруттям підганяли,
коли який з них приставав.

Натомість із щирою прихильністю згадав автор про всіх покривджених, горем потомлених, злиднями прибитих, і для них приготовив місце у раю:

Це бідні, нищі, навіжені,
що дурнями зчисляли їх,
старці, хромі, сліпороджені,
з яких був людський глум і сміх;
це, що з порожніми сумками
жили голодні під тинами,
собак дражнили по дворах;
це ті, що дасть Біг получали,
це ті, яких випровожали
в потилицю і по плечах.

Звеличив Котляревський минуле України згадками, повними туги й захоплення колишніми гарними, світлими часами:

Так вічной пам'яти бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: »стій! не шевелись!«
Так славнії полки козацькі
Лубенський, гадяцький, полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

До любови рідного краю, до посвяти для добра народу закликає Котляревський словами:

Любов к отчизні де героїть,
Там вража сила не остоїть,
Там грудь сильніша од гармат.

То знову словами:

де общее добро в упадку,
забудь вітця, забудь і матку.

І зрозуміло українське громадянство гарні наміри автора »Енеїди«. Його твір користувався великою популярністю. З рук до рук ходили копії »Енеїди« ще перед першим її друкованим виданням. Друковані примірники розхоплювали. Скрізь читали »Енеїду« з захопленням. Про неї знали недобитки запорожців над Дунаєм, її вивіз із собою Наполеон, вертаючись із нещасливого походу на Росію. Якою популярністю користувався сам автор, свідчить одно оповідання. У час турецької війни довелося Котляревському переплисти човном через Дунай. Керманичами човна були два запорожці. Вдивляючись в обличчя капітана, пізнали вони в ньому земляка й запитали, хто він. Котляревський назвав себе. Тоді керманичі спитали, чи це той самий, що скомпонував »Енеїду«? — »Той самий«, — відповів, усміхаючись, капітан. — »Так це ти, батьку наш рідний«? — тукнули радісно запорожці, припали до нього і стали цілувати його руки. — »Іди, батьку, до нас, ми тебе зробимо старшим«.

Драматичні твори Котляревського. З якою щирою прихильністю, з яким ніжним теплом, з яким тонким розумінням народної душі ставився Котляревський до побуту українського народу, доказом на це є його *»Наталка Полтавка«*. Сама думка написати »Полтавку« виникла в Котляревського з дуже гарних мотивів та робить честь його імени. Котляревського схвилювало невміле, повне глуму відтворення українського народного побуту в опереті російського письменника кн. Шаховського п. н. *»Козак стихотворець«* і він рішив Шахновському відповісти. Відповів оперетою »Полтавка«, що є неначе обороною українського народного життя. Оборона Котляревського вийшла така гарна й така гідна, що »Полтавка« до сьогодні не сходить із сцени і все робить на глядачів враження м'якістю і ніжністю малюнку, красою слова, чаром народних пісень, кидаючи одночасно гарне світло на гуманність автора.

Акція в опереті проста, нескладна. Кохає Наталка Петра, бідного наймита, що пішов у світ на заробітки. Її мати, вдова Терпелиха, хоче її видати заміж, бо вбогість у хаті нестерпна. Спочатку Наталка не хоче й чути про женихів, які її сватають, хоч вони багаті. Лише на гарячі прохання матері, за намовою сільського виборного Макогоненка, що прийняв на себе роль посередника, подає рушники возному Тетерваковському. Але приходить Петро, і возний Тетерваковський, що бачить щире та вірне кохання молодят, відступає Наталку Петрові. »Оттакі то наші полтавці! — каже при кінці останньої дії товариш Петра, Микола. — Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватається«.

Легкий гумор у »Полтавці« помітний головним чином у висвітленні постаті возного Тетерваковського, що відбився від народу зовнішньою поведінкою та штучною мовою, зберігаючи в глибині душі головні риси української вдачі. З природи в нього всі дані — як сам говорить — щоб добро робити і коли досі його не робив, то виключно за »недосужностию по должности«.

Поруч із легким гумором, другою прикметою »Полтавки« є сентименталізм. Був це модний тоді в європейських літературах, зокрема французькій та російській, напрямок, що схиляв письменників звертати головну увагу на людські почування, на їх силу та глибину. Із сентиментальними творами російської літератури, в роді творів Карамзіна *»Бідна Ліза«* та *»Наталя, боярська донька«*, Котляревський без сумніву був знайомий. Все ж таки є велика різниця між його сентименталізмом та неприродним, штучним в інших європейських літературах. У Котляревського він природний, випливає з душі, згідний із вдачею українця. Коли автор й ідеалізує постаті, то ця ідеалізація не виходить поза межі дійсної можливости, його ж намагання показати, що й в убогих, сірих людей криються в глибині душі гарні почування, високі пориви, готовість до посвяти для спокою й щастя найближчих — на весь зріст висуває постать Котляревського не лише, як письменника з літературним талантом, але й людини з гарною, шляхетною вдачею. Оцінив ці прикмети вдачі й таланту Котляревського Шевченко. У поемі »На вічну пам'ять Котляревському« звертається до нього словами »праведная душе«, признає велике значення його виступу й запевнює: »Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть«.

Другим драматичним твором Котляревського була оперета *»Москаль-чарівник«*, яку побудував, подібно як Василь Гоголь (батько російського письменника Миколи) »Простака«, на мандрівному мотиві. Друком вийшов »Москаль-чарівник« у 1841. р. У цій комедії є молода жінка Тетяна, трохи жартівлива, але вірна своєму чоловікові; є судовий паничик Финтик, що цурається своєї сестри, говорить по-московському й залицяється до Тетяни; є чумак Чупрун, який дає Финтикові прочухана, є москаль-чарівник, що помагає Чупрунові. У цій веселій комедії кинув Котляревський докір тим, що стидяться свого роду й відрікаються його для вигідного життя.

Сатира Артемовського. Гумористично-сатиричний тон, до якого удався Котляревський в »Енеїді«, видно, подобався. Слідом за Котляревським пішов ряд українських письменників, що залюбки наслідували цю основну рису його творчости, розсипаючи гумор, поблискуючи вістрям дотепної сатири. Деякі з них ні самі ніякої поважнішої думки не мали, ні в Котляревського не добачили. Наслідуючи Котляревського, наслідували тільки зовнішню манеру його писання, яка полягала в доборі грубих вульгаризмів, та витворили нездоровий напрямок у літературі, відомий під назвою »котляревщини«. Своїми творами, в яких тяжко добачити іскру якогось поетичного піднесення, які »просто вражають — як висловився дослідник нового українського письменства Микола Зеров — вузькістю ідейного захвату й безсилістю виконання«, спричинилися вони до поширення думки, наче б українська мова годилася тільки до грубих дотепів. Про них та їх твори не станемо говорити.

Але були між письменниками, що пішли слідом Котляревського, талановиті одиниці, яких твори мають глибшу ідейну основу,

хоч гумор і сатира є також їх улюбленою формою. До них у першу чергу слід зарахувати Петра Артемовського-Гулака. Ще як студент університету, став він лектором польської мови в Харківському університеті. Потім був професором історії в Харківському університеті та впродовж десятьох років його ректором. Харківський університет, що постав заходами Василя Каразина в 1805. році, розбудив наукові зацікавлення та без сумніву спричинився до скріплення національної свідомости серед української інтеліґенції. При університеті почав у 1816. р. виходити напів офіційний університетський орган, *»Український Вістник«*, що багато місця присвячував українським справам. Хоч по трьох роках його видання припинено, але дав він початок серії літературних альманахів у Харкові в тридцятих і сорокових роках минулого віку. Були ними *»Український Альманах«* Срезневського, *»Сніп«* Корсуна (1841. р.) та *»Молодик«* Бецького (1843-1844.). В »Українськім Вістнику«, якого редактором був також Григорій Квітка-Основ'яненко, з'явилася в 1818. р. байка Артемовського-Гулака п. н. *»Пан та собака«*, яка дуже корисно відрізняється своїм ідейним змістом та проблисками літературного таланту від інших творів цього письменника. У байці дав Артемовський-Гулак широкий опис переживань собаки Рябка, що цілу ніч безупину стеріг панське майно: скрізь бігав, нишпорив, лякаючи злодіїв. Але рано замість нагороди посипалися на його спину побої за те, що не дав спати панові, який програв у карти. На другу ніч Рябко спокійно уклався спати. Але знов його побили за те, що дозволив москалям нишпорити в коморі, вовкові забрати ягнята, а тхорові курчата. Отже:

Чи гавкає Рябко, чи мовчки ніччю спить,
Все випада Рябка таки прохворостить.
Уже мені, бачу, чи то туди — високо,
Чи сюди — глибоко:
Повернешся сюди — і тут то гаряче,
Одвернешся туди — і там то боляче.
З ледачим скрізь біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть,
Він найде все тобі і в черепочку смерть.

Переживання Рябка в байці »Пан та собака« — це яскравий, повний драматизму образ життя українського селянства в добу кріпацького поневолення. Артемовський всі свої симпатії, всі співчування звернув у бік Рябка, все обурення у бік панів. Отже, його байка має характер ідейної сатири, в якій Артемовський-Гулак підніс рішучий протест проти кривд суспільного ладу. Протест Артемовського виразніший та голосніший, як протест Котляревського. Котляревський тільки принагідно помістив панів у пеклі за знущання над народом, тоді як Артемовський дав жахливий образ умовин кріпацького життя.

Крім байки »Пан та собака« писав ще інші байки, нпр. *»Солопій та Хивря, або горох при дорозі«*, *»Пліточка«* й інші, до яких теми запозичав у польського байкаря Красіцького, та, йдучи слідом

Котляревського, на гумористичний лад перевертав оди римського поета Горація *(»Гараська«)*, в яких передавав його думки про марність життя та світову суєту. Пробував також свої сили у перекладах балад Ґете *(»Рибалка«)* та Міцкевича *(»Твардовський«)* і вмів ці переклади овіяти українським народним колоритом. Сила впливу Котляревського на Артемовського виявилася головним чином у стилі писання останнього.

Для прикладу приводимо опис ночі на початку байки »Пан та собака«:

На землю злізла ніч... Ніде ані шиширхне,
Хіба то декуди крізь сон щонебудь пирхне.
Хоч в око стрель тобі — так темно надворі,
Уклався місяць спать, на небі ні зорі,
От ледви крадькома яка сонлива зірка
Зза хмари вигляне, як миш ізза одвірка.
І небо, і земля — усе одпочива;
Все ніч під чорною запаскою хова.

В українському письменстві здобув собі Артемовський-Гулак ім'я суспільною сатирою »Пан та собака«.

Громадська сатира Гребінки. Коли Артемовський-Гулак у формі байки торкнувся суспільних питань, Євген Гребінка у своїх байках виступив проти деяких хиб та недомагань тогочасного громадського життя.

Подібно, як Котляревський, Гребінка походив з небагатої дворянської родини, що жила під Пирятином, на Полтавщині. Принаду й красу рідної околиці звеличав пізніше у передмові до альманаху »Ластівка« (1841. р.), де писав із захопленням: »Уже я так думаю, що нема на світі кращого місця, як полтавська губернія. І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, і карасі, й вишні, і черешні, і всякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди — усе є, усього багацько. А тих, мовляв, дівчат та молодиць!... Одну списав покійничок Котляревський »Наталку Полтавку« та увесь світ звеселив«... Вчився Гребінка в Ніжинській гімназії разом із пізнішим українським письменником Олександром Атаназієвим-Чужбинським, автором збірки ніжних поезій »Що було на серці«. Після закінчення гімназії служив у війську, потім учив у військових школах. Помер 1848. р. Гарну пам'ять залишив Гребінка по собі тим, що був одним із щирих опікунів Тараса Шевченка, коли цей кріпаком жив у Петербурзі.

Гребінка писав українською й російською мовами. Першим його твором був переклад поеми Пушкіна п. н. *»Полтава«*. З російських його творів широко відома повість *»Чайковський«*, яку на українську мову переклав Ксенофонт Климкович. Одначе найціннішим його твором є його *Приказки*, тобто байки, що вийшли друком у Петербурзі в 1834. р. Вигідною формою байки радо користуються письменники в часи, коли обставини політичного життя чи громадські умовини не дозволяють їм висловлювати своєї думки відверто й ясно. Тоді під формою алегорії, користуючись одним образом, нпр. із життя звірів, підсувають нам інший образ, примушують нас до призадуми над відносинами між людьми, відкривають очі на хиби суспільности, громади, чи одиниць. Часто кори-

стуються з готових байок в інших літературах, нагинаючи їх тільки в подробицях до обставин власного життя. Так робив і Гребінка. Брав нераз теми й образи в давнього латинського поета Федра, або в російського байкаря Крилова, одначе завжди вмів зручно, гарно й доцільно зв'язати їх провідною думкою та формою з українським життям та надати їм виразний український національний колорит.

Ось у приказці »Ячмінь« батько виходить із сином на поле. Син бачить, що одні колоски ячменю похилилися вниз, »мов ми, неграмотні, перед великим паном, мов перед судовим на стійці козаки«, а інші стоять просто, тому й питає в батька, яка цьому причина. Батько вияснює, що похилі колоски тому зігнулися, що повні зерна, натомість прості пнуться вгору, бо порожні. Син каже, що знає тепер, чому волосний писар Онисько Харчовитий так дметься вгору. Але батько радить йому замовчати, бо почують і він буде битий.

У цій короткій приказці Гребінка дав образ українського села з різними умовами його життя: тут і українські краєвиди, і українське поле, і наші селяни, і постать волосного писаря Ониська Харчовитого, що дметься вгору та погорджує простим народом, і натяки на відносини у війську, на недостачу освіти, на неграмотність селян та на глибоку прірву між панами й простолюддям.

У приказці *»Мірошник«* говорить Гребінка про людей, що беруться за діло, яке їм не під силу. Цю думку проводить так, що оповідає про мельника, який безтурботно й щасливо жив собі, маючи невеличкий млинок на малій річці. На лихо побачив раз мельник великі млини на ріках Сеймі та Десні й забажав, щоб і його річка стала великою. Став молитися, постити, наймати молебні — і Бог вислухав його молитви. Знялася раз буря, впали дощі і річка заграла водою, запінилася, зашуміла і знесла млинок... І знов вмів Гребінка надати цій приказці сильний та виразний український колорит, описуючи рідні краєвиди, життя мельника, його поведінку. Такий самий характер і інших приказок. Звернувся в них Гребінка проти неправди суспільного життя, визиску чужої праці *(»Будяк та коноплиночка«)*, проти несправедливости суддів, проти доносників *(»Ведмежий суд«)*, проти народного відступництва *(»Гай та сокири«)*, проти наклепників *(»Сонце та хмари«)* та проти вітроногів-легкодухів, що хмарою обсідають дім багатого приятеля, розносять увесь його маєток, а потім його самого в біді покидають *(»Воробці та вишня«)*. При тім умів скрізь сполучити ідейну сатиру з гарною мистецькою формою.

Влучно схарактеризував його приказки Куліш словами: »Гребінка, пишучи приказки, малює нам тут же наші села, поля й степи свіжими та непозиченими фарбами. Коли сміється він, то прислухайтесь — тут же крізь сміх почуєте якийсь сум; коли ж справді сумує, то слово його процвітає квітками щирої поезії української. Широкі його приказки, як наші степи, жартівливі вони та якось і сумовиті, як наші селяни; шуткуючи, ці приказки займають душу зглибока«.

Харківський гурток. Євген Гребінка стояв у близьких взаєминах із письменниками харківської громади, які своєю працею ожи-

вили в перших десятиліттях XIX. в. літературне та наукове життя на Україні. Нема сумніву, що велику роль в згуртуванні цих наукових сил та в зацікавленні їх здобутками західно-европейської науки й новими західно-европейськими напрямками в літературі відограв Харківський університет. Звернув він очі українців на захід і велів їм нові західно-европейські галузі науки та нові досягнення на полі письменства перещеплювати на українському ґрунті. Так постали початки української етнографії та початки української філології.

В тих часах на заході Европи розвиток етнографії поступив уже великим кроком уперед. Перші етнографічні праці появилися в Англії, де Персі (Percy) видав староанглійські балади в 1765. р., а Джемс Мекферсон (Mackpherson) у 1762. збірку пісень, як пісні шотландського народного барда Осіяна. За прикладом англійських дослідників пішли в Німеччині Бодмер, Брайтінгер, Гердер, Ґете, Ґрімми. З кінцем XVIII. і з початком XIX. в. також у слов'янському світі появляються перші етнографічні збірки. Так, у Росії видає Чулков казки (1790.), в Сербії Вук Стефанович-Караджіч збирає сербські народні пісні, в Чехії на полі етнографії кладе заслуги Франц Челяковський збіркою народних пісень (1822—1827 рр.). У Польщі Адам Чарноцький (Зоріян Доленґа Ходаковський) закликає земляків до збирання народних пісень, народних переказів, до вивчання народного побуту. Наслідками довголітніх своїх дослідів на полі слов'янської етнографії ділиться з громадськими колами у розвідці »O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem« (1818).

Всі ці праці з ділянки етнографії та фольклору обмежувалися лише тільки точним описом різних сторінок народного життя, чи подавали вірні записи народних пісень, казок, переказів, тощо. Лише з бігом часу стали вони основою для глибших студій над життям народу та його творчістю. Замилування до етнографічних дослідів захопило також українців. Вже про Котляревського відомо нам, що він пильно приглядався до народного життя, записував народні пісні, приказки і в своїх творах, зокрема в »Енеїді«, вмістив стільки етнографічного матеріялу, стільки розсипав подробиць, схоплених із обсервації народного побуту, що все це дало основу деяким дослідникам його творчости назвати його першим українським етнографом.

Одначе першу збірку українських народних пісень видав князь Микола Цертелев у 1819. р. *(»Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней«)*. Своє захоплення красою українських пісень та силою почування, що з них промовляє, висловив Цертелев в окремій розвідці російською мовою, в якій порівняв їх із піснями Осіяна та Гомера. Збірка Цертелева викликала появу нових збірок народних пісень: Михайла Максимовича (вийшли в рр. 1827., 1834., 1849.) і Ізмаїла Срезневського. Останній, хоч із російського роду, живучи на Україні, став гарячим ентузіястом української старовини й в рр. 1833—1838. видав *»Запорожську Старину«* в шістьох частинах. Ізмаїл Срезневський був також завзятим оборонцем прав української мови до са-

мостійного літературного життя. В одній із своїх наукових розвідок *(»Взглядъ на памятники украинской народной словесности«)* висловив думку, що українська мова є окремою, самостійною мовою та не уступає місця чеській багатством вислову, польській у живописності, сербській у милозвучності.

Другою ділянкою наукових зацікавлень деяких письменників харківського гуртка було м о в о з н а в с т в о. Початок буйного розвитку філології в західній Європі з XIX. в. поклав німецький учений Франц Боп (Ворр), що своєю порівняльною граматикою індоевропейських мов звернув філологічні досліди на нові шляхи. Показуючи споріднення індоевропейських мов, дав він спонуку до живіших студій на полі лінгвістики не лише у Німеччині, але й серед слов'янських народів. У добу відродження поодиноких слов'янських націй, у часи, коли вони одна за другою зривалися до окремого національного життя, слов'янські учені намагалися також своїми філологічними працями довести права поодиноких слов'янських мов на самостійне життя. І це було однією з причин живішого розвитку філологічних наук серед слов'янських народів. Чехи Осип Дубровський, Осип Юнгман, Павло Шафарик, серб Вук Караджіч, словінець Вартоломей Копітар, росіян Олександер Востоков кладуть основи для розвитку слов'янських мов та літератур. В цю пору гарячкових змагань над оживленням слов'янської філології і над розбудженням слов'янських націй виходить *перша граматика української мови* О л е к с а н д р а П а в л о в с ь к о г о у Петербурзі 1818. р. («Грамматика малороссійского нарѣчія«). Виданням своєї граматики Павловський намагався довести придатність української мови для літературного життя.

Квітка-Основ'яненко. До письменників харківської групи належав також творець новітньої української повісти Г р и г о р і й К в і т к а - О с н о в ' я н е н к о (1788—1843). Народився в селі Основі, близько Харкова — звідси й його псевдонім. Походив із поміщицького роду. Його батько був власником села Основи. В житті Квітки-Основяненка було багато серйозних подій, що відбилися у його літературній творчості. Перша така подія сталася в його дитячих роках. П'ятилітнім хлопчиною, тяжко недужий на очі, поїхав він із матір'ю на прощу до Озерянського манастиря і тут несподівано прозрів. Це дивне, несподіване одужання, саме в церкві, в час молитви, наповнило його душу глибокими релігійними почуваннями, які висловив у своїх повістях. Під впливом сильного релігійного настрою думав уже на 12. році життя вступити до манастиря, на що батьки не дали своєї згоди. Вчився Квітка дома і в манастирській школі. На п'ятнадцятому році життя записав його батько до війська, одначе хлопець жив дома, виїжджаючи тільки часом до старшого на бенкет, чи з поклоном.

Безсумнівний вплив на світогляд письменника, на вироблення його етичних поглядів мала знайомість із постаттю та філософією Сковороди, який гостив у його батьківському домі. Вкінці Квітка таки здійснив свій намір і на 23. році життя, не без впливу свого дядька, що був настоятелем курязького манастиря, вступив у цей манастир і жив у ньому близько чотирьох років простим послушником. Після залишення манастиря Квітка жив у Харкові, де його захопило товариське та громадське життя. Квітка стояв близько до журналів: »Харківський Демократ« і »Український вісник«, умістив у них свої вірші альбомного характеру і веселі фейлетони під псевдонімом Талалея Повінухіна російською мовою, брав участь у театральних виставах, виступаючи в комічних ролях, був директором театру, потім опікуном інституту, в якому виховувалися дворянські дочки. З наставницею цього інституту, Анною Вульф, він одружився. Останні роки життя провів в Основі, втішаючись тихим подружнім щастям. Його дружина, начитана в тогочасній сентиментальній літературі, брала живу участь у літературній його праці, піддавала йому теми та радила йому писати в такому сентиментальному тоні, який їй саме припав до вподоби.

У перших своїх літературних творах пішов Квітка слідом Котляревського. Форму травестії в крайньо гумористичному бурлескному стилі (burlesque) має одно з перших його оповідань: *»Салдатський патрет«* (1833. р.), тему для якого взяв Квітка з двох греко-латинських анекдотів. У першому з цих анекдотів маляр Зевксіс так вірно вмів змалювати китицю винограду, що птиці злі-талися до його образу. Квітка у своєму оповіданні вивів замість Зевксіса маляра Кузьму Трохимовича, що знов так зручно й вірно намалював салдата, що не тільки горобцеві, а й чоловікові був страшний. »Як задивишся на нього, так і бачиться: вже й ворушиться й усом морга, і очима поводить, і руками дьоргає, і носом й усом от побіжить, от битиме«. Щоб переконатися, чи вартий чого його образ, виставив Кузьма Трохимович його на ярмарку в Липцях і запевнився, що добре намалював салдата, коли й Охрім Липоня, і молодичка Явдоха Колупайчиха, і дівчина Домаха прийняли його портрет за живу людину. Вкінці підійшов до образу гурт парубків. Між ними був швець Терешко. Терешко скинув шапку і вклонився салдатові. Коли товариші підняли його на глум, Терешко став лаяти маляра, що не змалював чобіт, як слід. По відході парубків Кузьма Трохимович швидко перемалював чоботи. Коли це Терешко завважив, проходячи в другий раз коло салдата, сказав до товаришів із самовпевненою хвальбою: »Чоботи тепер, як я навчив, та мундир не туди дивиться«. — »А зась — крикнув розлючений Кузьма — швець знай своє ремесло, а у кравецтво не мішайся!«.

Кінцева частина оповідання Квітки — це саме травестія другого латинського анекдоту про маляра Апеллеса, який будучи образжений несправедливою критикою шевця, крикнув йому: »ne sutor ultra crepidam« (»не далі чобота, шевчику«).

Є в Квітки й інші оповідання такого самого гумористичного характеру, що й »Салдатський патрет«, як: *»Пархомове сніданя«, »Підбрехач«, »На пущання як зав'язано«, »Купований розум«,* тільки сперті вони вже не на чужих, а на українських народних оповіданнях та анекдотах. Скрізь відбився в них вплив Котляревського, від якого не могли зрештою звільнитися й інші письменники, як Артемовський, Гребінка, Стороженко, Руданський, Нечуй-Левицький *(»Баба Параска та баба Палажка«)* в своїх літературних

творах, листах *(»писульках«)*, передмовах, коли намагалися зблизити й знизити свій стиль до стилю простолюддя, не згадуючи вже про представників »котляревщини« в її від'ємному розумінні. Щодо оповідання »Салдатський патрет«, то Квітка мав у ньому й серйознішу думку. Письменник хотів звернути увагу російських критиків, щоб пильнували свого діла, своєї літератури й не бралися за оцінку українських писань.

Але є ще в Квітки оповідання іншого характеру, з іншою, важливішою тематикою, з іншим підходом до народного побуту, з ідеалізацією постатей, із іншим стилем писання. До кращих належать: *»Маруся«, »Сердечна Оксана«, »Перекотиполе«, »Козирдівка«, »Щира любов«*. Крім повістей (українською мовою є їх 17), писав Квітка драматичні твори (драма »Щира любов«, комедія »Сватання на Гончарівці«).

Квітчина »Маруся«. Життєві переживання Квітки-Основ'яненка відбилися в його душі глибоким релігійним настроєм, який він висловив у першу чергу в повісті *»Маруся«*. Основою цієї повісти є зворушливе кохання гарної, ніжної сільської дівчини, що має стати дружиною розумного й меткого, хоч бідного парубка Василя, який також покохав дівчину всією душею. Батько Марусі не хоче спочатку згодитися на подружжя, бо перед Василем ще військова служба. »Як прийде набір, — говорить він Василеві, — то тобі лоба забриють, бо ти сирота... А що тоді буде з Марусею, — ні жінка, ні удова, звісно, як салдаток шанують«... Тільки тоді, коли Василь за власні, зароблені гроші може найняти за себе наймщика, погоджується. Вже й ладяться до весілля. Але щастя молодим не судилося. Маруся простуджується в лісі й умирає. Коли Василь після подорожі повертається, замість весілля знаходить похорон. У тяжкому горю по втраті одинокої доньки Наум Дріт та його дружина Настя знаходять полегшення в думці про Божу волю. Справляють величаві похорони, опис яких заповнює велику частину повісти. Василь шукає захисту в манастирі, де скоро й кінчає життя, як о. Венедикт.

Християнсько-релігійний світогляд Квітки знайшов у повісті »Маруся« вираз у головній думці, що не треба на світі ні до чого над міру прив'язуватися, »не то, щоб до якої вещі, а то хоч би й до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і других«. »Перше всего — проповідує далі автор — подумаймо: чи ми ж на цьому світі вічні?« Ціле дальше оповідання про долю Марусі є неначе прикладом та доказом на підкріплення тієї думки, яку автор висловив у вступі, що нема на цьому світі тривкого щастя. Автор немов перебрав на себе роль проповідника, який велить людям із тихою резигнацією приймати Божі допусти.

Християнсько-релігійний настрій Квітки, його охота моралізувати в дусі християнсько-релігійного світогляду пробивається також у характеристиці поодиноких постатей, що немов мають завдання служити зразком християнських чеснот та християнського життя. Всі вони побожні, пильно ходять до церкви, моляться гаряче, з тихою покорою покладаються на Божу волю. Таким був Наум Дріт, »батькові й матері слухняний, старшим себе покірний,

між товаришами друзяка, ні півслова не збрехав, не впивався і п'яниць не терпів, з ледачими не водився; а до церкви, то хоть би і маленький празник, тільки піп у дзвін — він уже й там; свічечку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло. Коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть«... Такою була й його жінка Настя, »добра, роботяща, хазяйка, слухняна«, такою була Маруся, таким був і Василь. Крім цього засадничого настрою є в повісті поклін модному тодішньому літературному напрямкові, сентименталізму, репрезентованому такими іменами в европейському письменстві як Річардсон, Стерн, Руссо. Видається він у вічі і в виборі самої теми, в її висвітленні та в характеристиці поодиноких постатей, зокрема у вдачі Василя, якого сила почування й сила розпуки веде у манастир.

Сентименталізм, якому автор вклонився в »Марусі«, ще з більшою силою виступає в повісті *»Щира любов«*, у якій автор розповів про кохання сільської красуні Галочки та московського офіцера Зоріна. Сила захоплення красою Галочки була в Зоріна така велика, що він, не зважаючи на все, хотів із нею одружитися. Тільки Галочка не хотіла йому в'язати світу.

Хоч у повісті »Маруся« Квітка занадто впав у сентиментальний тон, все ж таки ця повість має велике значення. Вартість її в тому, що вона є одним із перших творів не тільки в українській, але взагалі в европейській літературі, в якому автор із щирою, глибокою прихильністю поставився до життя простолюддя, вміючи відшукати в душах простих селян стільки гарних прикмет, стільки ніжних почувань. Повість »Маруся« є наслідок пильної, вдумливої обсервації збоку її автора, що з замилуванням етнографа дав образ українського села, описуючи народний одяг, хатню обстанову, народні звичаї Великодня, сватання, заручини, весілля.

Подібно, як у Марусі, моралізаторську тенденцію має Квітчине оповідання п. н. *»Перекотиполе«:*

Провідною думкою в ньому є думка, що ніщо перед Богом не скриється, що всякий злочин мусить бути належно покараний. Гарно описав Квітка бурю в природі та її великий вплив на душу злочинця.

В одному селі жили Денис Лискотун і Трохим, син убогої вдови. Метикий Денис давав собі раду в світі, натомість незарадний Трохим тяжко бідував із жінкою й дітьми. Мати Трохимова нераз указувала на Дениса, що заробляв багато грошей, не знаючи про те, що Денис крутою дорогою доходить до багатства. Раз коло Пречистої вибрався Трохим у губернії яльне місто й найнявся на час ярмарку на службу в якогось купця. Тут зустрівся з Денисом, що вдавав бідного, щоб одержати більшу платню в купця. Денис змовився з циганами, щоб обікрасти купця, але це йому не вдалося, бо Трохим зауважив, що Денис не позамикав замків і повідомив про це купця. Злодіїв разом із Денисом зловили й замкнули в тюрмі. Як скінчився ярмарок, купець нагородив щедро Трохима. З радістю поспішав він додому, щоб принести заробіток убогій рідні. В дорозі догнав його Денис, що якось звільнився з тюрми. Обох захопила буря в лісі. В міру, як вона кріпшала, ріс і кріпшав духовий неспокій Дениса. Коли буря стала шаліти з найбільшою силою, коли громи стали вдаряти в найближчі дерева, неспокій Денисів зріс до божевілля й він, не тямлячи себе, виявив Трохимові всі свої злочини, між ними й те, що вбив жебрака. Лише як утихла буря, відзискав Денис рівновагу духу та разом із тим свідомість, що в тривозі зрадив себе. З ляку, щоб Трохим не виявив його злочинів, він убив його. Вмираючи в чистому полі, Трохим послався на

свідка своєї неповинної смерти, на бурян-перекотиполе, що його вітер самé надніс. Це перекотиполе й виявило злочинця в час слідства, коли малий синок Трохима почав ним гратися й показувати Денисові. Денис не міг затримати рівноваги й за все признався.

В оповіданні дуже вдало вмів Квітка провести паралель між бурею в природі й у людській душі, томленій докорами совісти. Тема оповідання подібна до теми в баладі Шіллера »Die Kraniche des Ibykus«.

Село в повістях Квітки. У своїх українських повістях та оповіданнях намагався Квітка-Основ'яненко дати образ українського села та образ його життя. До опису підходив, як етнограф, що бажає приглянутися докладно до побуту, прослідити народні звичаї і зрозуміти народну душу. З такого етнографічного становища і відтворив він українське село, ідеалізуючи інколи постаті, ідеалізуючи побут, натомість заплющив очі на соціяльні обставини життя у тому селі. Ніде в його повістях не знайдемо не то протесту, але навіть натяку на суспільне поневолення народу, на турботи й злидні його щоденного життя. Причина того в його походженні, може також у тому, що в його околицях кріпаччина не мала гострих форм. Квітка зріс серед цілковитих достатків панського життя і вповні погоджувався з ладом, який тоді панував в Росії. В наслідок цього образ села, який дав Квітка в ряді оповідань односторонній, вірний тільки з етнографічного боку, невірний із соціяльного. Квітка творив ідилії селянського життя, хоч таких ідилій на ділі не було.

Характер оповідань Квітки не скрізь однаковий. Є в нього оповідання з гумористичним забарвленням, в яких посміхався — що правда, без злоби — з людських хиб, є оповідання з сентиментальним забарвленням, як от *»Маруся«, »Щира любов«, »Козир-дівка«*, є й такі, в яких Квітка глибше глянув у правдиве життя і те дійсне життя села відтворив із більшою правдою малюнку, з більшим реалізмом. До таких повістей належить *»Сердечна Оксана«*. Розповів у ній Квітка про долю сільської дівчини Оксани, якої велику красу занапастив російський капітан. Інші оповідання, як *»Конотопська відьма«, »Мертвецький великдень«, »От тобі скарб«*, побудував Квітка на народних віруваннях у відьом, у чортів і опирів. Ці оповідання із звертаннями до світу народної фантастики, до країни народної уяви — це несміливі покищо кроки на шляху нового літературного напрямку — романтизму. Також стиль оповідань Квітки не скрізь однаковий. Квітка користувався в своїх оповіданнях подвійним стилем: вищим, коли говорив від себе і від поважних своїх постатей, і нижчим, коли говорив від імени другорядних постатей. Тоді наближався, як це робили залюбки й інші тогочасні письменники (Артемовський, Гребінка), до стилю оповідання простолюддя. Зміняв його відповідно до характеру оповідань: з розповідного в проповідний, то знов гумористично-анекдотичний. Для виправдання своїх стилістичних прийомів часто уводив постать посередню між собою і читачем.

В українській літературі Квітка-Основ'яненко має своє визначне місце, як творець української прози та як письменник, що з таким теплом, з такою щирою прихильністю підійшов до селянського життя. Своїми малюнками з народного побуту випередив він малюнки письменниці Жорж Занд у французькій літературі, Ауербахові »Dorfgeschichten« в німецькій та »Деревню« Григоровича й »Записки охотника« Тургенева в російській. Його жіночі постаті з своїми мріями, стражданнями, поетичним життям були довгий час зразком для наслідування (Олеся — в оповіданні Марка Вовчка *»Козачка«*, Орися — в Кулішевій ідилії, Нимидора — в повісті І. Н. Левицького — *»Микола Джеря«*, Василина — в його ж *»Бурлачці«*, Галя — в повісті Мирного *»Хіба ревуть воли, як ясла повні?«)*.

Як високо цінив талант і творчість Квітки Тарас Шевченко, доказом є його поема *»До Основ'яненка«*.

Під впливом »Полтавки«. Квітка-Основ'яненко був автором драматичних творів *»Сватання на Гончарівці«* та *»Щира любов«*. На ділянці драматичної творчости в двадцятих і тридцятих роках минулого століття зразком був Котляревський. Під значним впливом Котляревського написав Яків Кухаренко оперету п. н. *»Чорноморський побут«* (1836. р.), що темою, постатями й загальним настроєм дуже живо нагадує свій первовзір. Я. Кухаренко, отаман кубанського війська, приятель Шевченка, описав у поемі *»Харко, Запорізький кошовий«* початки української колонізації на Кубані. Також у *»Чорноморському побуті«* переніс акцію в часи, коли останки січового козацтва дали початок чорноморському війську. Як Котляревський у »Полтавці«, дав Кухаренко в своїй опереті образ кохання Марусі та козака Івана Прудкого, що виїхав воювати з черкесами. В часі відсутности Івана посватала мати Марусі, вдова Драбиниха, свою доньку за багатого козака Харка Капцю. Але приятелі Івана Прудкого не дали йому зробити кривди. Хрещений батько Тупиця заявив Драбинисі, що ввесь свій маєток призначає своєму хрещеникові. Тим зворушив остаточно Драбиниху, яка в додаток ще дізналася про програш Кабиці супроти дівчини Килини. Оперета закінчується поворотом козаків, із якими вертається разом Іван Прудкий.

Наслідуванням »Полтавки« була також оперета Степана Писаревського *»Купала на Івана«*, відома в галицькій переробці під заголовком *»Весілля, або за цигана Шмагайла нема розумнішого«*. Героями в опереті є Іван Коваленко та Любка Мирошниківна, що на дорозі свого кохання так само зустрічають різні перепони. Закоханим молодятам при повній їх безрадности помагає циган Шмагайло, беручи акцію в свої руки та щасливо її розв'язуючи на користь молодят. Коли дядько Любки, Панько Шерезуючи на користь молодят. Коли дядько Любки, Панько Шерезуючи на користь молодят. Коли дядько Любки, Панько Шерез

дотепно, але щасливо для молодих. »Любка« написана віршем. У всіх названих драматичних творах молоді щасливо поборюють всякі перешкоди, що стоять на шляху їх кохання своєю чесностою, чи за допомогою хитрощів приятелів і їх чисте, безкорисне кохання закінчається тріюмфом. Така тематика й таке висвітлення є основною прикметою драматичних творів у модному тодішньому сентиментальному тоні.

12. На крилах романтизму

Романтизм. Вже сентименталізм, як звертання до людських почувань, був деяким відрухом проти псевдокласицизму, що, як літературний напрямок, всевладно панував в европейських літературах при кінці XVIII. в. Псевдокласицизм (ложний класицизм) далекий був від світу людських почувань та світу уяви, признаючи гарним тільки те, що є природне, що дається збагнути розумом. За законами головних теоретиків псевдокласицизму письменники мали зв'язані руки рядом правил, що відносилися і до вибору тем та їх висвітлення, і до літературної форми. Їх мусили точно додержуватися. Нарешті прийшов час, коли втерті, сухі, приписові форми, — хоч нераз дуже блискучі, зразкові — надокучили. Від творів письменників, що писали в псевдокласичному дусі, віяло холодом і штучністю. Люди стали домагатися чогось нового, чогось, що схвилювало б їх душу, що ворушило б почування та побуджувало уяву. Такий гарний світ глибоких людських почувань, буйний світ фантазії таївся в народних піснях, казках, віруваннях. Тимто цей відрух проти псевдокласицизму схилив письменників звернутися до народу. Але цього народного життя та народного світогляду ніхто ще не прослідив; тому й реакція проти псевдокласицизму витворила найперше штучні сентиментальні повісті, »пастуші« романи, де постаті спід селянської стріхи говорили таким стилем, якби засвоїли собі його в панських салонах. Виявилася, отже, потреба пізнати народне життя докладно, всебічно, зійти до народу, познайомитися із світом його уяви та лише тоді відтворювати це життя. Ця потреба привела до пробудження етнографічних дослідів. Етнографія, як наука, допомагала розвитку нового літературного напрямку, що, відомий під назвою романтизму, був відрухом проти псевдокласицизму, відрухом не тільки в країну почувань, але також у країну уяви. Романтизм поривав із давніми приписами й давніми формами, пускав крила творчої уяви у вільний льот.

Назва »романтизм« постала звідти, що поети романтики, шукаючи нових тем, нових мотивів, часто зверталися за ними до народної фантастики романських народів, до їх пісень, казок і вірувань. У понятті романтизму крилося розуміння чогось таємного, що не все дається розумом збагнути й розумом вияснити (сни, ворожби, передчуття, чари). Такого саме поетичного матеріялу було багато в народній творчості і до неї зверталися поети романтики, коли будували свої прекрасні поетичні твори: Ґете

поему »Erlkönig«, Міцкевич »Switeziank-y«, Шевченко »Тополю«. З уваги на те, що поети окремих народів звертались до усної творчости свого народу, проявилися також і в письменстві індивідуальні прикмети окремих націй, які в добу Наполеонських воєн пробуджувалися до самостійного національного життя і тому підкреслювали питомі риси своєї національности.

Романтичний напрямок буревієм перейшов Европу, розворушив уми великих творчих талантів та знайшов вислів у творах Байрона, Гердера, Ґете, Шіллера, Міцкевича, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова.

Пісенна скарбниця. Зацікавлення народною творчістю, як один із виявів загального звертання до життя народу, викликало появу перших українських етнографічних збірників, що відкрили людям очі на скарби української усної творчости. В міру того, як появлялися щораз нові етнографічні праці, розкривалися щораз цінніші перлини поезії, щораз більші багатства мови в українських піснях. Передусім ударяло дослідників багатство форм пісенної творчости. Виявилося, що пісня — це частина духового життя українця, що вона його щира й вірна товаришка, яка не покидає його ні в дні радости, ні в дні смутку, яка крок за кроком слідкує за ним від його дитинства до його старости. З піснею на устах не тільки святкує він усі свята, не тільки прикрашує ними всі обряди; нею славить воєнні перемоги, нею потішає себе в хвилинах народних невдач (історичні пісні). Кожне своє глибше переживання передає пісні.

Релігійні почування знайшли вислів у релігійних (лірницьких) піснях; тяжка праця на своєму полі — з власної волі — в обжинкових та косарських піснях; ще тяжча праця по неволі на панських ланах — у кріпацьких; довгі дні на мандрівках за прожитком — у чумацьких та бурлацьких; туга за ріднею, за рідною землею на чужині — в жовнірських, рекрутських; радощі та смутки кохання, примхи злої свекрухи, гірке життя з нелюбом, краса ясного ранку, зоряної ночі — в коломийках; любов матері та мрії при колисці дитини — в колискових; великий смуток по втраті найдорожчих осіб — в похоронних голосіннях, — словом: усе, що складається на духове життя людини, знайшло вираз у народних піснях. Цей вираз такий багатий, такий різнорідний, такий часом цікавий, помисловий, оригінальний, поетичний, що мусив захопити людей, коли вони шукали за новим словом, новою формою. Такі нові форми вислову знайшли вони в народних піснях напр. у т. зв. паралелізмі, коли образові з природи відповідає для порівняння, чи протиставлення образ людських переживань, при чому часто обидва образи розвиваються. Мистецьку цінність народних пісень бачили вони також у їх образності, символіці (зозуля — сум, самітність; червона калина — дівчина; дуб, явір — парубок; хмари — злі люди, вороги, тяжкі переживання), в оригінальних, загально прийнятих епітетах, що постійно повторюються (зелений явір, буйний вітер, чисте поле, карі очі, бистра річка...), в пестливих, здрібнілих словах та в архаїзмах мови (»сив«, »ясен«, »молод«). Умів цими цінностями скористуватися в давнині автор

»Слова о полку«, коли свою поему овіяв подувом народної пісні. Красу й силу народних пісень високо цінив Тарас Шевченко, що з захопленням говорив: »от де, люди, наша слава, слава України«. Подібно словами, повними захоплення, звеличав чар народної пісні Іван Франко, коли в прологі до »Мойсея« на ній також спирав свою віру в »воскресний день народного повстання«, питаючи в свого народу: »Задармо в пісні твоїй ллється туга і сміх дзвінкий і жалощі кохання, надій і втіхи світляная смуга?...«

»Українська школа« в польськім письменстві. Краса української пісні захопила також деяких польських письменників, що писали свої твори на українські теми. Творять вони окрему групу серед польських письменників, що носять назву »української школи«. Провівши молоді літа на Україні, виколихані піснею буйних українських нив та широких степів, захоплювалися вони Україною, її природою, її бувальщиною, її багатою народною поезією і теми до своїх творів брали з українського життя: по-бутъ, історії, поезії. Оспівували красу української природи, козацькі походи, переспівували українські народні пісні. Коли звертались до минулих часів України, коли оповідали про сміливі подвиги козацької зброї, залюбки затримувалися на питаннях боротьби козаків із турками (Богдан Залеський: »Czajki«, Чайковський »Wyprawa na Carogród«), на спільних подвигах української й польської зброї, коли козацтво жило в гармонійних взаєминах із польською шляхтою (А. Мальчевський: »Maria«). Польсько-українських конфліктів торкалися тільки побіжно з великою нехіттю (С. Гощинський: »Zamek kaniowski«). До найвизначніших представників »української школи« в польськім письменстві належать поети: Богдан Залеський, Антін Мальчевський, Северин Гощинський і повістярі: Михайло Грабовський (»Koliszczyzna i stepy«), та Михайло Чайковський. Їх слідом ішло багато інших, споміж яких деякі, як Тимко Падура, писали навіть українською мовою. Польські поети »української школи« перші стали оспівувати в літературі українські могили, степи, кобзарів, бандуристів та піднесли культ української народної пісні.

І російських поетів захоплювала краса української природи та минуле України. Вислів такого захоплення дали Рилеєв у поемах: »Сповідь Наливайка«, »Войнаровський«, Кольцов у »Нічлігу чумаків«, Пушкін у поемі »Полтава« і драмі »Русалка«. —

Представники українського романтизму. Левко Боровиковський. Українськими народними піснями, їх мотивами й мистецькими засобами користувалися українські поети-романтики т. зв. »харківської школи«, що їх дослідники українського романтизму поділяють на три окремі групи, чи генерації. До найстарших романтиків зараховують Левка Боровиковського, Ізмаїла Срезневського і Опанаса Шпигоцького; до пізніших Амвросія Метлинського і Миколу Костомарова, а до останньої, наймолодшої групи: Олександра Корсуна, Михайла Петренка, і Якова Щоголева. Левко Боровиковський (1806-1889), студент Харківського університету, потім учитель гімназії, захоплювався

народними піснями, збирав із замилуванням фольклорний матеріял, що дав йому основу для його власної поетичної творчости, В своїх поетичних творах давав Боровиковський переспіви народних пісень, казок, приказок. Написав також велику кількість байок. З романтичних творів Боровиковського найбільш відомі: *»Маруся«* (на мотив »Свѣтлян-и« Жуковського), *»Зимний вечір«, »Чорноморець«, »Розставання«*. Значення Боровиковського в тому, що він один із перших в українській літературі дав зразки романтичної лірики. Свої балади побудував на мотивах народної поезії. Так в основу поезії »Чорноморець« узяв із народної пісні мотив смерти козака та туги за ним матері, сестри й дружини. До вбитого козака пригортаються три ластівки: мати, сестра й дружина.

»Де матуся рнда,
Там кривава ріка
Протікає до моря глибокого;
Де рідненька сестра,
То вже річка пройшла
І просохла, не влившися до моря.
А де жінка була — і росиці нема
І зів'яла трава край покійного.

Амвросій Метлинський. Українська народна пісня і твори поетів »Української школи« витиснули свій вплив у поетичній творчості Амвросія Метлинського. Метлинський народився на Полтавщині 1814. р. В дитячих його роках старенька бабуся розказувала йому казки, співала пісні і посіяла в його душі любов до рідної мови й рідного народу. »Вона — каже поет — мене кохала: піснями плекала, рідним словом кормила, рідній мові учила«. Вчився Гадяцькій повітовій школі під керівництвом Михайла Макаровського, автора двох гарних, ніжних тоном і настроєм поем: *»Наталя або дві долі разом«* і *»Гарасько або талан в неволі«*. Після закінчення Харківського університету зайняв згодом становище професора російської літератури в тому ж університеті; за цим покликали його до Киева. В домі Метлинського збиралася українська молодь, співала українських народних пісень, слухала гру й співи бандуристів. Метлинський помер у 1870. р. В 1839. р. видав збірку поезій п. н. *»Думки й пісні та ще дещо«*, в якій виступив під псевдонімом: Амвросій Могила. В 1848. р. видав альманах своїх і чужих писань п. н. *»Южный русскій сборникъ«*, в 1854. р. збірник українських народних пісень.

Метлинський є одним із найвизначніших представників українського романтизму. Перед Метлинським пробували свої сили в дусі цього нового напрямку — що правда дуже ще несміливо — Артемовський-Гулак (в перекладах балад), Квітка-Основ'яненко і Левко Боровиковський. Метлинський пішов далі тим шляхом. У своїх поезіях оспівав він українські степи, високі могили — свідків минулого, постаті кобзарів, бандуристів, українське козацтво, даючи вислів гарячій любові до України. В поезії п. н. *»Степ«* наводить Метлинський розмову батька з сином серед ночі в степу. Як тільки коник заграє, поскаче, сльози виступають у батька в очах. »Чи знаєш, хлопче, — питається він сина, —

який степ твій коник топче? Хто тут бився, степом мчався, хто втікав, кого лякався. Чи знаєш, чиї це могили й чому виють тут вовки?« Колись було інакше.

»Колись, мій синку, ми тії могили
Трупом та трупом начиняли;
колись, мій синку, ми в тії могили
Злих ворогів, було, спати клали...«

Тужні згадки про минуле України розсипані в його поезіях: *»Підземна церква«, »Рідна мова«, »Спис«, »Чарка«* і ін. Любов до рідного краю знайшла гарний вислів у *»Розмові з покійниками«* (надрукована в Харкові 1845. р.), де Метлинський говорить:

»А зі мною... ненька розмовляла,
Ненька, ненька старенька, рідна Україна,
І до мене промовляла, мов до сина!
Веселенька, жалібненька сміється, ридає,
А серденько до матері так і припадає«.

Метлинський бачив, що навіть пам'ять про минуле гине разом із загибеллю співців-бандуристів, тому і вложив в уста бандуриста слова, повні відчаю:

»Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі:
Бо і в мені, і в бандурі вже глас завмирає!
Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає«...
(»Смерть бандуриста«).

Загально поезія Метлинського насичена смутком та романтичною тугою. Поет часто лине думкою в минуле, сумує за козацькою славою, по якій, як одинокі свідки, залишилися високі могили, розсіяні по українських степах. Туга і жаль за тією буйною старовиною, за блискучим, принадним минулим виливаються часто на його бандурі в безнадійних тонах. На жаль, поруч із такими поезіями, є ще в Метлинського деякі інші, що не гармонізують із засадничим настроєм та характером його лірики та роблять прикре враження. Це поезії, в яких Метлинський клониться перед царем та його царським режимом.

Для українського письменства Метлинський прислужився тим, що ввів до нього нові мотиви, нові настрої та що збагатив українську літературну мову. В ліричних поезіях Метлинського виступають деякі характерні риси романтичної поезії, які лягли в основу Шевченкової поезії в ранній його поетичній творчості. Це й є причиною, що деякі історики українського письменства надали Метлинському почесне ім'я »предтечі Шевченка«. —

Галичина перед виступом Шашкевича. Романтична течія, що широкою хвилею понеслася на початку XIX. в. по всіх європейських літературах, була причиною появлення *»Русалки Дністрової«*, першої ластівки літературного й національного відродження Галицької України. Стан західних українських земель, що після розбору Польщі в 1772. р. дістались під володіння Австрії, був просто жахливий. Не було на них шкіл, не було освіти, не було

шляхти, свідомого міщанства й інтелігенції. Народ репрезентувало селянство, що коротало свій вік у панщині та безпросвітній темряві, і духовенство, яке своїм щоденним життям, освітою й духовими зацікавленнями мало різнилося від селянства. Завдяки старанням львівського єпископа Льва Шептицького, що сміливо боронив права українського народу, австрійські володарі дещо зробили, щоб поправити відносини. Цісарева Марія Тереса рядом розпорядків обмежила кріпаччину. Для освіти духовенства заснувала в 1774. р. у Відні при церкві св. Варвари духовну семінарію, відому під назвою »Barbaraeum«. Її наступник Йосиф II. зніс кріпацтво в значенні безпосередньої залежности селянина від пана. Для піднесення освіти серед українців заложив у Львові в 1783. році духовну семінарію. На прохання львівського єпископа Петра Білянського дозволив також, щоб на двох відділах університету: теологічному і філософському, що саме постав у Львові, навчання українців провадилося українською мовою до часу, поки українські духовні кандидати познайомляться з латинською мовою. Ці виклади звалися *»Руським Інститутом«* (»Studium Ruthenum«) і розпочалися в 1787. р.

»Руський Інститут« не осягнув, на жаль, того завдання, яке міг осягнути, і не розбудив ніякого живішого життя. Професори викладали мертвечиною, дивоглядною мішаниною мов: народної, церковнослов'янської і польської і такі лекції, очевидно, нікого не захоплювали. Нарешті їх припинено в 1809. р. Інтелігенція далі з погордою відносилася до народної мови, а духовенство не тільки в щоденному житті, але і в проповідях уживало польської мови. Тільки зрідка деякі одиниці пробували засвітити каганчик у тій темряві національного життя. Такими світлими проблисками можна вважати заходи крилошанина Івана Могильницького, щоб піднести народне шкільництво й народну освіту.

Завдяки щирим і довгим зусиллям вдалося йому добитися деяких незначних полегшень на полі народного шкільництва. У відповідь на численні меморіяли, що їх слав Могильницький разом із митрополитом Михайлом Левицьким, дозволено вкінці цісарським наказом із 1818. р. в чисто українських школах учити всіх предметів українською мовою, а в мішаних школах уведено українську мову, як обов'язковий предмет для української молоді. Могильницький зробив також перші кроки для створення умов праці на полі народної освіти. В 1816. р. заложив у Перемишлі товариство священиків, що поклало собі завданням видавати для народу книжки релігійного змісту. На жаль, це перше освітнє товариство викликало до себе незадоволення з боку Риму через доноси й не розвинуло ширшої діяльности.

Коли мова йде про наукову й літературну працю, то вона була малопомітна. Перед виступом Маркіяна Шашкевича появилися в Наддністрянщині твори філологічного й історичного характеру. На полі мовознавства визначився Іван Могильницький своєю граматикою, що вийшла друком лише в новіших часах. У своїх граматичних працях висловив він думку про окремішність та самостійність української мови, але сам писав мовою,

далекою від живої народної мови. Натомість в історичних працях Дениса Зубрицького виразно підкреслена думка про єдність українського народу з російським.

»Русалка Дністрова«. Ясним блиском у темряві, серед якої блудили галицькі українці на початку XIX. в., була »Русалка Дністрова« Маркіяна Шашкевича. Познайомлений в основному з відродинами слов'янських літератур та з найвизначнішими творами доби відродження слов'янських народностей, заохочений першими літературними й етнографічними працями, що вийшли за Збручем, у великому захопленні красою рідної мови й рідної пісні, Маркіян Шашкевич узяв на себе завдання розігнати »мряки тьмаві«, що нависли над обрієм народного життя, дати початок народній літературі, »побрататися з повним ясним сонцем«. Цій високій ідеї відродження українського письменства залишився вірним до кінця свого життя. Своє захоплення вмів також передати іншим. Так у 1832. р. приєднав він до неї двох талановитих товаришів: Якова Головацького й Івана Вагилевича, що стали разом до спільної праці. Цей гурток товариші Маркіяна назвали »руською трійцею«. Щоб свою ідею поширити серед широких кіл українського громадянства, Шашкевич видав у 1836. р. (з датою 1837.) в Будимі (Будапешті) альманах п. н. *»Русалка Дністрова«* в живій, народній мові і фонетичним правописом. У передмові до альманаху, якого повний заголовок »Русалка Днѣстровая. Ruthenische Volkslieder. Письмом Корол. Всеучилища Пештанського 1837.«, писав Маркіян Шашкевич: »Судилося нам послідним бути. Бо коли другі слов'яни вершка ся дохаплюють і коли не вже, то небавком побратаються з повним ясним сонцем, нам на долині, в густій студеній мряці гибіти. Мали і ми наших співців і наших учителів, але найшли тучі й бурі, тамті заніміли, а народові й словесності на довго ся здрімало; однакож язик і хороша душа руська була серед Слов'янщини, як чиста слеза в долоні серафима«. Згадуючи про перші твори українських письменників на Придніпрянщині, а саме про »Енеїду«, збірку пісень Цертелева, збірки Максимовича, *»Запорожську Старину«* Срезневського, приказки Гребінки, поезії Гулака-Артемовського і Падури — писав Шашкевич далі в передмові: »Не журися, Русалочко, знад Дністра, що неприбрана і в наряді, який від природи і простодушного й добросердного народа твоєго приймилась, стаеш перед твоїми сестрицями. Вони добрі, вибачать ти, приймуть тя і прикрасять«.

Альманах складається з чотирьох частин, з яких першу заповнює збірка українських народних пісень, другу оригінальні »складання« Шашкевича та його товаришів, третю »перероби«, четверту »старина«. Збірка українських народних пісень, головним чином історичних та обрядових, починається передмовою Івана Вагилевича, в якій дає розгляд поодиноких родів пісень. У відділ оригінальних творів »трійці« ввійшли з писань Шашкевича: *»Згадка«, »Розпука«; »Веснівка«, »Туга за милою«, »Сумрак вечерній«* та казка *»Олена«*. Яків Головацький помістив тут *»Два віночки«*, Іван Вагилевич — поеми *»Мадей«* та *»Жулин і Калина«*. Відділ перекладів заповнюють сербські народні пісні в перекладі Шашкевича й Головацького та уривки з чеського Короледвірського рукопису в перекладі Шашкевича. Частину, що носить назву »старина«, займають три історичні пісні »із старих рукописів« та відомість про слов'янські й українські рукописи в манастирі оо. Василіян у Львові. Альманах закінчується рецензією Шашкевича на книжку Осипа Лозинського п. н. *»Руское весілє«*. Такий зміст »Русалки Дністрової«, що зробила перелом у духовому житті галицьких українців, показуючи новий шлях розвитку для українського письменства.

Життевий шлях Шашкевича. Найціннішу частину »Русалки Дністрової« становлять, без сумніву, оригінальні писання головного її автора, Маркіяна Шашкевича.

Шашкевич народився в селі Підлиссі, в домі свого діда о. Авдиковського, в 1811. р. Його батько був священиком у Княжім. Вчився Маркіян в Золочеві, у Львові і в Бережанах. Уже в час гімназійних наук писав принагідні вірші батькам на іменини, на новий рік польською мовою. Після закінчення гімназійних наук вступив у духовну семінарію у Львові на філософський курс, що відповідав найвищим класам середньої школи. За недозволену прогулянку у місто прогнали його з семінарії. Тоді Шашкевич знаходився в дуже тяжких життєвих умовах, бо батько розгнівався на нього і відмовив йому в будьякій допомозі. Маркіян мусив сам подумати, як жити. У життєвій боротьбі міцніла його воля, але підупадало здоров'я. Живучи »на світі«, з запалом кинувся до праці у львівських бібліотеках: університетській та Оссолінських, де познайомився в основному з творами слов'янських письменників: Дубровського, Шафарика, Колляра, Вука Караджіча. Доставляли йому книжки також поміщик села Княжого, Тадій Василевський, польський етнограф Вячеслав Залеський (Вацлав з Олеска) і чех Православ Кавбек. Неясна спочатку думка про свою власну літературу перетворилася в ясну ідею під впливом читання »Енеїди« та збірок пісень М. Максимовича. Там знайшов Шашкевич те, за чим тужив, чого шукав, знайшов свою живу народну мову. Захоплений великою національною ідеєю, кинувся до праці: збирав народні пісні, перекази, придивлявся до народних звичаїв, прислухувався до народної мови і це своє захоплення намагався перелити в серця товаришів та ширшого громадянства. В 1832. р. утворив із Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем гурток, що його назвали »руською трійцею«. В гурток вступили згодом і інші товариші. Вони зобов'язалися працювати на користь рідного народу, при чім кожний вписував в альбом *»Руська Зоря«* свій клич і прибране ім'я. Шашкевич підписався — Руслан, Головацький — Ярослав, Вагилевич — Далибор. По смерті батька духовна влада прийняла Маркіяна вдруге (1833. р.) до семінарії. В ту пору панував там сильний польський патріотичний дух. У семінарії став Маркіян провідником тієї частини молоді, що бажала працювати для свого народу. В 1833. р. упорядкував він альманах *»Син Русі«*, але друком його не видав, бо сам відчував, що це покищо перші несмілі літера-

турні спроби його товаришів. У 1835. р. написав із нагоди дня народження цісаря Франца І. привітний вірш п. н. *»Голос Галичан«* у чистій народній мові. Живою народною мовою проголосив також того самого року промову в семінарському музеї перед духовною старшиною, питомцями і запрошеними гістьми, а восени разом із двома товаришами, Устіяновичем і Величковським, перші проповіді в львівських церквах. З метою поширення своїх думок серед ширших кіл громадянства зладив альманах *»Зоря«*. Альманах одержав для оцінки віденський цензор, словінець Вартоломей Копітар. Цей визначний слов'янський учений був прихильником самостійного розвитку всіх слов'янських мов та літератур. Появу »Зорі«, альманаху в живій мові, вважав він не тільки літературним явищем, але й першорядною політичною подією. Тому звернув увагу австрійського уряду, чи є в його намірах давати змогу розвитку новій слов'янській нації? »Зорю« відіслано до Львова. Львівський цензор, професор моральної теології, Венедикт Левицький, заборонив її друкувати. Йому не подобалася народна мова й фонетичний правопис. Тоді Шашкевич змінив частково зміст альманаху, змінив його заголовок на »Русалка Дністровая« і за допомогою Якова Головацького, що в час перебування на Угорщині встановив зносини із сербськими студентами, видав її в Будапешті, з датою 1837. р. Надруковано »Русалку« в тисячці примірників, з яких двісті розійшлося поміж людьми, а вісімсот затримано у Відні. Віденська поліція зажадала вияснень від львівської цензури. »Русалка« дісталася в руки цензора Венедикта Левицького. Левицький добачив у змісті »Русалки Д.«, зокрема в тексті деяких народних пісень, порушення проти моралі, в іменах: Далибор, Святовид, Купайло, Лада — культ давнього поганства, злякався натяків на невідрадні тогочасні обставини життя в Шашкевичевій «Згадці« — і заборонив »Русалку« поширювати. Крім того провів слідство над всіма трьома авторами. На слідстві Шашкевич відповідав сміливо: »Я пробував — говорив він — своїх сил в українській мові, як своїй рідній, що, знаю, різниться від російської і церковної мови, і думав покласти підвалини для її розвитку і через те зарадити недостачі української літератури«.

»Русалка Дністрова« викликала захоплення серед невеликого гуртка ідейних прихильників Маркіяна, а нехіть і погорду серед старшого громадянства і серед тих письменників, що цуралися народного слова. Ця нехіть знайшла свій вислів у гострій критиці граматика й поета Йосипа Левицького, що сам писав свої твори жахливою мовою. З великою лайкою накинувся він на »Русалку« і її авторів. Фонетичний правопис, що його Шашкевич увів за прикладом реформатора сербської літератури Вука Стефановича Караджіча, назвав Й. Левицький »диким«, авторів »Русалки Д.« з глузуванням »руськими естетиками«. З жалем у серці вийшов Маркіян з духовної семінарії. Коли одружився й висвятився, духовна влада й далі з неохотою ставилась до нього. Довший час тинявся він по адміністраціях з місця на місце: у Гумниськах, Нестаничах, Новосілках, із недугою в грудях, з моральними страж-

даннями в серці. Все ж таки не кидав пера. Вкінці недуга перемогла й поклала кінець його життю в 1843. р.

Писання Шашкевича. Небагато залишив Маркіян Шашкевич творів. Зміст їх різнорідний. Ця різнорідність була наслідком його бажання ввести народну мову в усі ділянки народного життя, отже, в письменство, в церкву, в школу. Крім ніжних, глибоко відчутих ліричних поезій залишив також твори іншого характеру. Працював над великою епічною поемою *»Перекінчик бісурманський«*. Героєм у цій поемі мав бути граф Вацлав Ржевуський, що в Арабії прийняв магометанську віру, а потім в 1831. році намагався викликати повстання українського народу проти Москви.

З задуманої поеми залишився невеликий уривок п. н. *»Бандурист«*. Працював також над перекладами. З чеської мови переложив поему »Короледвірський рукопис«, з польської поеми »Zamek Kaniowski« та дав переклад »Слова про похід Ігоря«, який, на жаль, до нас не дійшов. Ритмічною прозою написав »Русланові псальми«, в яких дав поетичний вислів своїм релігійним та патріотичним почуванням. Псалом, що починається словами: »Великий есть Бог і велике ім'я Його«... — це гімн у честь Божої всемогучости; псалом: »Віра моя, як Бескид твердо, постановилась на любові«... — вислів поетової віри, якої йому ніхто не в силі відібрати, »бо руське ми серце — говорить поет — та й віра руська«. В третьому псалмі, що починається від слів: »Хто з Богом, Бог з ним«... проводить Шашкевич думку, що останньою надією і останнім захистом для людини є Бог. Гарною поетичною казкою »Олена« дав Шашкевич початок для розвитку оповідання й повісти на галицько-українському грунті. Крім того зробив переклад євангелії св. Івана а деяких частин євангелії св. Матея, писав проповіді і готовив історичні розвідки (*»О запорожцях і їх Січі«*, *»Історія навернення слов'ян на Христову віру«*). Для дітей шкільного віку склав гарну читанку, а проти проекту Лозинського ввести латинський алфавіт в українське письменство виступив з усією рішучістю в брошурі »Azbuka i abecadło«.

Головна сила таланту Шашкевича — в його ліричних поезіях, що визначаються силою почування й простотою та безпосередністю вислову. Основною темою лірики Шашкевича є скарга на гірку долю, на тяжкі умовини життя. До найбільше відомих поезій Шашкевича належить »Веснівка«, в якій поет замислюється над майбутністю рідної культури:

Цвітка дрібная молила неньку,
Весну раненьку:
— »Нене рідная!
Вволи ми волю,
Дай мені долю,
Щоб я зацвила,
Весь луг скрасила,
Щоби я була,
Як сонце ясна,
Як зоря красна,
Щобим згорнула
Ввесь світ до себе!«

»Доню голубко,
Жаль мені тебе,
Гарная любко,
Бо вихор свисне
Мороз потисне,
Буря загуде,
Краса змарніє,
Личко счорніє,
Головоньку склониш,
Листоньки зрониш,
Жаль серцю буде«.

Під веснівкою розуміє поет ніжну квітку української національної культури. Поет бажає собі, щоб та культура чаром та красою здивувала світ. Цю свою мрію висловлює словами веснівки. Але одночасно голос холодної рефлексії (голос весни) остерігає його, що ще можуть прийти вихри й морози, невідрадні умовини реального життя, які можуть занапастити ніжну квітку української культури.

В інших поетичних писаннях дає Шашкевич вислів своєму безнадійному смуткові (»Сумерк вечірній«), тузі за тими часами, коли на підлисецькій білій горі »без журби, без туги« проводив щасливі дитячі роки, жалується на лиху долю, що глибоко запустила в його душу журбу та розпуку (»Лиха доля«), нарікає на журбу, »тяжку розлучницю«, що розлучила його з щастям (»Над Бугом«). У деяких поезіях, нпр., »Над Бугом«,» Лиха доля«, відбився сильним відгомоном вплив народних пісень. Відгомін знов чеських і сербських пісень помітний у »Погоні«. В *»Погоні«* козак доганяє татарина, що викрав його сестру, та стає з ним до двобою. Татарин стинає дівчині голову. За це козак убиває татарина.

Дуже цікавою та цінною завдяки ясному й виразному вислову всеукраїнської національної свідомости поета є його думка п. н. *»Побратимові«*. Зложив її Шашкевич, посилаючи Миколі Устіяновичеві збірку пісень.

»Оттак, Николаю, — пише на початку — вкраїнські вірлята
І веселять душу й серце загрівають«...

Шашкевич звеличав тут українську народну пісню та ясно став на становищі національної єдности всіх українців, що живуть над Чорним морем, Дніпром і Дністром. Українська пісня широким і далеким гомоном голосить:

Як при **Чорнім морі**
Себе заквітчає,
В **степах** на просторі
Весело заграє;
Як в водах — **Дніпрі**
Змиється, приберется,
Легеньким крильцем
На Дністер занесеться,
В тихенькім Дністрі
Собі приглянеться,
Крилоньками сплесне,
Стрясе, злопотить,
Під небо, до сонця,
Сонічком повисне:
І буде літати,
І буде співати,
І о руській славі
Скрізь світу казати.

Поезії Маркіяна Шашкевича мають наскрізь романтичний характер. Виявляється він у захопленні поета народною творчістю *(»Побратимові«)*, у звороті до минулого *(»Болеслав Кривоустий під Галичем«, »Погоня«, »Наливайко«, »Хмельницького обступлення Львова«)*, у доборі незвичайних подій (татарин насильно забирає дівчину, козак доганяє татарина), в описах понурих, грізних краєвидів, повних жахливої, зловіщої таємничости *(»Сумрак вечірній«, »Погоня«)*, у використовуванні народних вірувань, у народній мові та ритміці, що нагадує ритміку народних пісень. Зокрема описи природи дуже підходять своїм понурим, зловіщим характером до романтичних, »байронівських« краєвидів.

»Олена«. Сильне романтичне забарвлення має також оповідання Шашкевича, яке він назвав »казкою« п. н. »Олена«. Зміст оповідання Шашкевич затемнив навмисне, щоб надати йому більшої таємничости. Починається »Олена« описом весілля. Гості весело розважаються. Молода, Олена, »пишна княгиня, як русалочка гарна, ще раз вінком барвінковим золото зеленим стрійна, їх веселій придивлялась охоті та часто в легкій коломийці розковану русу косу на легкий пускала вітер«... Не було тільки на весіллі молодого. Пішов він, — як оповідав весільним гостям боярин Василь — до Дубровнич просити пана на весілля. Але цей »не дуже... рад був, схнюрився, люто глянув, відвернувся; но небавом знова промовив солодко, вложив Семенькові кілька талярців ясних в жменю, обіцяв прийти та й відправив, але видко було по нім якусь нерадість...« Потім — оповідав далі Василь — Семен пішов кудись крутим шляхом.... »щось то лихого буде, лисиця мя перебігла та й ворон на хресті сім раз закрякав...« Тим часом в пору, коли відбувалося весілля, серед темної, осінньої, вітряної ночі, при витті вовків, верхами, понад проваллями Семен спішив щораз далі. »Заманячіла ватра. Семен зустрінув близько неї бандуриста Данилка, якого бачив на панськім дворі. При ватрі побачив Семен кількандцятьох бородачів. Між ними »станув Медведюк піднебесною чорногорою, барки його — у Бескидах камінь, дуб — його правиця, брови його, як дві чорні хмари, а очі його — спід тих хмар дві мовні, а борода його — ніч темна, осіння, а голос його — грім серед літа; а ступав ногою — земля стогнала, вергся на врага — буй-туром валив«. До нього то прийшов Семен просити помочі проти задумів пана. Як тільки Медведюк дізнався про наміри старостича, кликнув на своїх молодців: »Годі! Не теряймо часу... на коні!« Одна частина ватаги пішла на замок, друга засіла при дорозі. Не довго й чекала. Над'їхав пан із своєю дружиною та захопленою Оленою: »Задзвонили топірці, іскри посипалися«... Медведюк повалив напасника, відібрав Олену й віддав її Семенові. Просив його Семен, дякуючи за рятунок, щоб був гостем на весіллі, але Медведюк не схотів. »Хлопці на коні та до наших!... — кликнув ватажок та й щезли«...

Оповідання »Олена«, яким Маркіян Шашкевич щасливо поклав початки розвитку української повісти на галицькому грунті, є дуже виразним висловом його захоплення романтичною поезією. Гірські, дикі сцени, грізні постаті опришків, роль бандуриста Данила, буйний світ народної фантастики, народні звичаї, нагальні вибухи пристрастей, серпанок таємничости — все це ознаки романтичної поезії, що сплелися в ніжну мережку Шашкевичевого оповідання. »Олена« виявляє знайомство Шашкевича з багатою й модною тогочасною польською романтичною літературою. Крім цього торкнувся в ній Шашкевич тогочасних соціяльних відносин. Це висвітлення конфлікту на тлі соціяльних обставин життя є також новиною в українській літературі.

Слідами Шашкевича. — Головна заслуга Маркіяна Шашкевича в тому, що він перший на галицькій Україні зрушив українську мову на становище літературної мови, чим спрямував її розвиток на единоправильний шлях. Ця заслуга його тим більша, що звернувся він до мови простолюддя в часи, коли вищі верстви з погордою та зневагою дивилися на селянина. Яке велике враження робили ідеї Маркіяна на його сучасників, вистачить указати на слово Михайла Козаневича: »О безсмертний Маркіяне! — кликав він. — Ти зажег огонь, який лиш гробова персть згасити може«. Смерть Шашкевича була ударом для галицьких українців. Не стало вчителя, втратили сміливість виступу його учні. Тяжка рука поліції, тодішньої цензури та польської інтелігенції гнітючим тягарем лягла на тодішньому українському народному житті. Переважке й сумне становище української справи в Галичині в ту пору яскра-

вими фарбами висвітлив Яків Головацький у статті »Zustände der Russinen in Galizien«, яку помістив в німецькому часописі «Jahrbücher für slavische Litteratur« в 1846. р. Він також перейняв керму всього, остаточно слабого, літературного руху після смерти Маркіяна тоді, коли зневіра й апатія огортала народ.

Головацький в часи свого захоплення Маркіяновою ідеєю був членом »руської трійці« і, як студент університету, відбував етнографічні прогулянки, наслідком яких був 4-томовий збірник пісень галицької й угорської України, що вийшов у Москві заходами славіста Осипа Бодянського в 1878. р. Ще за життя Шашкевича видав Головацький приказки Ількевича. Потім дав почин до зложення альманаху »Вінок на обжинки«, який вийшов у двох томах в 1846. і 1847. рр. у Відні під редакцією його брата Івана Головацького. В 1848. році, в добу »весни народів«, Яків Головацький стояв іще вірно на сторожі Маркіянових ідей і в окремій розвідці боронив права української мови на самостійне життя. Того самого року одержав катедру української літератури в Львівському університеті. Але прийшов час, коли Головацький зрікся мрій та ідеалів своєї молодости. В п'ятдесятих роках підпав під вплив Погодіна, що проголосив клич з'єднання українського народу з російським. В 1867. р. перенісся до Росії й у Вильні одержав становище голови археографічної комісії.

Подібно, як Головацький, покинув шлях ясної національної праці і другий член »руської трійці«, Іван Вагилевич, чоловік не без таланту, але слабої волі, що нарешті опинився — в польському таборі.

З поетичних творів Якова Головацького здобула собі популярність поезія »Річка«, що стала широко відомою пісенькою. Поет питається в домашньої річки, чому так помалу плине, чому не розілле широко своїх вод по полю. Річка відповідає, що мусить плисти поволі, бо високі в неї береги, а мало водиці. Радо загриміла б хвилею, але сили в неї нема. Правда, були бурі, дощі, громи, але тільки підмили береги й сколотили воду. Краще плисти повільною, зате певною ходою, оминати каміння й колоди, бо так скоріше можна дійти до моря. Як видно, Головацький, що під річкою розумів рідну культуру, бажав собі для неї спокійного, повільного розвитку та лякався всяких бурхливих, революційних кроків.

До спадкоємців Маркіянових ідей належав також Микола Устіянович (1811—1885), що питомцем Львівської духовної семінарії виступив у 1836. р. на літературне поле з елегією »Слеза на гробі« в пам'ять помершого тоді Архіпресвитера Львівської капітули, історика української церкви, Михайла Гарасевича. В 1848. році брав активну участь у громадському житті. Потім редагував »Галичо-руський Вістник«. Живучи довгі роки на гірській парохії в Славську серед поетичної природи, розвинув живішу літературну діяльність. Писав поезії *(»Туга«, »Осінь«, »Рекрутка«, »Земський рай«)* та повісти. В повістях дав гарні зразки бойківського життя й характеризував буйну вдачу верховинців, що виявляється часто в гарних поривах. Такий гарний порив душі є також основою повісти *»Месть верховинця«*.

Легінь Продан, син убогої вдовиці в селі Рожанці, покохав Молану, доньку багатого Кожана, в якого служив наймитом. Хоч і Молані припав до вподоби гарний легінь, проте мати її не хотіла згодитися на їх подружжя й посватала доньку за сина багатія, Федора Медуляка. Продан з розпуки »пошумів полонинами«. Дівчина з туги стала в'янути. Тихою ніччю крадькома пішла на розраду до Проданової матері. Там побачив її Продан, що також несподівано зайшов у хату матері. Коли побачив, що в'яне пишна врода Молани, забажав помститися на Федорі. В часі, коли Федір гнався верхами Карпат за ведмедем, Продан пустився за ним у погоню. Але в останній хвилині, коли розлючений ведмідь кинувся на Федора, Продан підо впливом гарного пориву, забув про особисту кривду, про помсту і, убиваючи ведмедя, врятував життя своєму ворогові. — Повість закінчується весіллям Продана й Молани.

Друга »верховинська повість« Устіяновича п. н. *»Страстний четвер«*, у якій головною постаттю є Довбуш, живо нагадує своїм характером »Олену«. Подібна гірська сценерія, постаті опришків, їх романтичні пригоди, світ бурхливих пристрастей — все це зближує обидва твори та вказує, що обидва автори впадали в модний, романтичний тон.

Романтичним характером визначається також поема »Скит Манявський« Антона Могильницького (1811—1873.), в якій він подав легендарну історію заснування манастиря: Манявський Скит, виявляючи буйну уяву.

13. Слово Генія

Ідейний зрив у Києві. Українські романтики збагатили досягнення української літератури тим, що внесли до неї культ минувшини. Цією новиною збільшили вони заслуги українських письменників за час перед виступом Шевченка. Заслуга всіх цих письменників була в тому, що вони показали здатність української мови для літературного життя, уважно заглянули в побут і душу селянина, виплекали й поширили любов до рідної мови й рідного народу і нарешті звеличили минуле України. Розвинути ширші громадські, суспільні, чи політичні ідеали, захопити чаром великої поезії, зворушити могутністю та красою слова — вони ще не мали сили. Становище всіх цих поетів доби перед Шевченком влучно схарактеризував Євген Гребінка в закінченні до своєї »Ластівки«: »Полюбіте — писав він, — земляки нашу »Ластівочку«, читайте її швидше, бо незабаром може прилетять солов'ї, тоді хто стане слухати »Ластівку«? І справді, вже розпочинав свою безсмертну пісню соловей, велетень українського слова, що притьмив незабаром усіх своїх попередників. Був ним Тарас Григорович Шевченко.

І Шевченко вдарив у перших своїх творах в струни романтизму. Але його геній скоро порвав усякі пута і його поезія не тільки відбила ввесь зміст українського національного життя, але звернула це життя на інші шляхи. Передусім вслухалася Шевчен-

кова муза в гомін тих кличів, що їх проголошували найсвітліші одиниці з українського громадянства та які знайшли свій вислів в ідеології »Кирило-Методіївського Братства«, яке постало в Києві 1846. р.

Київ після Полтави, Харкова і Львова вибивається в тридцятих і сорокових роках XIX. в. знову як осередок культурного життя. До його пробудження спричинилося заснування Київського університету св. Володимира. Національна свідомість українського громадянства знайшла пригарний вислів у програмі »Кирило-Методіївського Братства«, а між робітниками, що приготували ґрунт для розвитку цієї свідомости, висунувся своїми історичними та етнографічними працями в першу чергу Михайло Максимович. Максимович був професором ботаніки в Московському університеті, потім професором російської літератури в Київському університеті. Українську літературу збагатив трьома збірками народних пісень та альманахами: *»Кіевлянинъ«* (1840—1841) і *»Украинецъ«* (1864. р.). Дав також гарний переклад »Слова о полку Ігореве«. Писав багато праць із ділянки історії, археології та філології. У філологічних працях розбивав теорію Погодіна, немов би Україна заселилася українцями лише після татарського лихоліття.

В 1846. році постало в Києві **»Кирило-Методіївське Братство«.** Однією з головних його ідей була **федерація слов'ян.**

Цю ідею приймали за основу своєї програми вже раніше члени поодиноких масонських лож. В першій половині XIX. в. в різних місцях Росії виринали часто різні таємні організації, що у формі масонських лож поставали також на українських землях, напр. ложа »Любови правди« в Полтаві, ложа »З'єднаних слов'ян« у Києві. Серед членів цих лож зароджувалися мрії про незалежність України та про федерацію слов'янських народів. Одночасно також у поодиноких слов'янських націй рівнобіжно із стремліннями до національного визволення розвивалася ідея панславізму. В міру того, як серед слов'ян оживали національні почування, як жива народна мова входила в письменство, як розвивалася праця над народним освідомленням, в міру того, як праці з ділянки мовознавства показували близьке споріднення слов'янських мов, — зароджувалися також думки про потребу живіших міжслов'янських літературних взаємин (слов'янофільство) і про потребу політичного об'єднання всіх слов'ян (панславізм). Вже знамениті праці Шафарика на полі слов'янської старовини, літератури та етнографії, показуючи славні подвиги слов'янських племен, єднали їх в одну рідню.

Про літературну взаємність слов'ян заговорив перший Колляр у своїй »Доньці Слави« (Slávy dcera), де поетичними словами закликав усіх слов'ян вважати себе братами однієї великої родини. Ідея об'єднання слов'ян захопила також поляків і знайшла вираз у повістях Чайковського і в польському месіянізмі. Одначе польські слов'янофіли завжди призначали Польщі передове місце в слов'янському світі. Автор повістей Чайковський, що називав Київ колискою слов'ян, бажав одночасно, щоб Київ став столицею Польщі, та мріяв про тріюмфальний в'їзд сюди польського короля. Подібне становище займали також проповідники польського месіянізму, тобто віри в містичне посланництво Польщі, що мала відродити все людство. Польський месіянізм наказував вірити, що через Польщу та Слов'янщину відродиться людство і зійде нове царство на землю.

На російському ґрунті ідея панславізму прийняла форму панрусизму. Московські слов'янофіли, як брати Киріївські, Олексій Хом'яков, Погодін, брати Костянтин та Іван Аксакови, Катков, говорили багато про потребу опіки над слов'янами, розуміючи цю опіку так, що тільки під гегемонією

Росії лежить запорука майбутности і щастя слов'янських народів. У цій формі знайшла ця ідея найвиразніший вислів у бажаннях Пушкіна, »щоб усі слов'янські ручаї злилися в московське море«.

Зовсім іншу форму, як у Польщі й Росії, прийняла всеслов'янська ідея на українському ґрунті. Перші прояви слов'янофільства можна зустріти вже в письменників харківського гуртка, в Корсуна, Срезневського, Метлинського й Костомарова. Одначе в повній мірі виявилось воно в »Кирило-Методіївському Братстві«. Тут мрії про слов'янське об'єднання прийняли характер ідеї федерації всіх слов'янських племен і знайшли відгомін у словах Шевченка: ...»щоб усі слов'яни стали добрими братами«.

»Кирило-Методіївське Братство«. Микола Костомаров. Ідея федерації слов'янських народів увійшла в програму »Кирило-Методіївського Братства«, як один з основних її пунктів. Вже кілька років перед заснуванням товариства »Св. Кирила й Методія« зібрався в Києві гурток молодих ідеалістів, що розуміли свої національні завдання. Поклали вони собі метою зрушити український народ з його економічного й духового занепаду, прагнули до знесення кріпацтва, бажали піднести рівень народної освіти шляхом видавання книжок та організації шкіл. Цей гурток скупчився навколо Куліша. Належали до нього: Василь Білозерський, Микола Гулак, Опанас Маркович, близько до нього стояв і Шевченко, на якого молоді ідеалісти дивилися, як на якийсь »світильник із неба«. Коли в Київ прибув із Харкова Микола Костомаров, що зайняв катедру історії спочатку в гімназії, а потім в університеті, він надав гурткові характер таємного товариства, відомого під назвою »Кирило-Методіївського Братства«. Він склав також статут і написав *»Книгу битія українського народу«,* в якій урочистим, пророчим тоном заговорив про посланництво України в історії людства.

На **суспільному** полі бажали члени Братства здобути рівність усіх громадян, усунути станові привілеї й довести до знесення кріпацтва.

Ставши на ясній християнській основі, проголосили повну віротерпимість християнських віроісповідань і під прапором Христової науки думали працювати на полі народної освіти, бо в заповітах Христа бачили найбільшу надію на моральне відродження людства.

Члени Братства сходилися в домівці Гулака. В сусідній кімнаті мешкав студент Олексій Петров, що зацікавився політичними дискусіями і познайомився з Гулаком. Гулак виявив перед ним тайну існування Братства і відслонив програму. Петров доніс про це урядові. Тоді ув'язнено найкращих членів товариства. Трагічна доля »Кирило-Методіївського Братства«, тюрма та заслання в далекі країни Куліша, Шевченка й Костомарова та інших членів товариства на довгі роки затримали розвиток українського письменства.

Душею »Кирило-Методіївського Братства« був Микола Костомаров. Для українського народу поклав він заслуги, як ідейний громадянин та першорядний історик, дослідник української минувшини.

Як поет, не займає визначнішого місця в українському письменстві. Поетичні його твори вийшли в 1838. р. під псевдонімом Єремії Галки. Між ними романтичним забарвленням визначається »Ластівка«, в якій темою є переживання матері, що з туги за сином, вбитим на війні, перемінюється в ластівку. Більшу ціну мають його історичні драми: *»Сава Чалий«* і *»Переяславська ніч«*. В першій драмі, в якій можна добачити деякі ремінісценції з Шекспірового »Коріолана«, затримався Костомаров на трагічній долі Сави Чалого, що за свій злочин супроти власного народу, за перехід у польський табір потерпів тяжку кару. В другій, що в дечому нагадує знов Шіллера драму »Вільгельм Тель«, на тлі страхіть кривавої »переяславської ночі« вивів автор лицарські постаті противників: Лисенка і старостича, що, перейняті християнською ідеєю, гинуть із словами всепрощення на устах. Написав також повісті російською мовою (*»Чернигівка«, »Кудеяр«*).

Костомаров народився в Юрасівці, Воронізької губернії, в 1817. р. Батька-поміщика, що одружився з селянкою, вбили його кріпаки, коли Микола був одинадцятилітнім хлопцем. Костомаров закінчив університетські студії в Харкові, де професор Лунін розбудив у нього замилування до історії, а Метлинський — до етнографії. Був учителем гімназії в Рівнім, потім від 1845. р. професором історії в Київському університеті. Тоді взяв участь в організації »Кирило-Методіївського Братства«. За »утворення таємного товариства, в якому обговорювано об'єднання слов'ян в одну державу«, ув'язнено його напередодні вінчання, перетримано рік у в'язниці, по чім заслано в Саратов над Волгою, де він жив дев'ять років. Після амністії виїхав заграницю, а коли повернувся, то одержав катедру історії в Петербурзькому університеті. Хоч як професор захоплював слухачів прегарними викладами, все ж втратив посаду з причини студентських заворушень. Коли в 1861. р. Білозерський розпочав видавати в Петербурзі *»Основу«*. Костомаров став діяльним співробітником цього місячника. Крім цього займався складанням і видавництвом українських книжечок для народної освіти і на цю ціль зібрав значні фонди. На схилі життя одружився з колишньою своєю судженою, що вийшла була заміж і овдовіла. Помер у 1885. р. *Історичні твори* Костомарова визначаються мистецькою формою, живим малюнком подій та осіб. Як результат його глибоких історичних дослідів, крім багатьох інших праць, — появилося шістнадцять томів *Історичних монографій* (найцінніша про *Богдана Хмельницького)* та шість томів *Історії в життєписах* головних діячів. Передусім історія України була предметом його історичних студій. Свої історичні праці писав російською мовою. Все ж таки окремішність українського народу від російського довів у науковій студії *»Дві руські народності«*.

Життя Тараса Шевченка. Найбільший український поет Тарас Григорович Шевченко побачив світло сонця в нужденній хатині кріпака, в селі Моринцях, Звенигородського повіту на Київщині, 9. березня (25. лютого ст. ст.) 1814. р. Його батько Григорій був

сам родом з Кирилівки та за жінкою Катериною, з роду Бойко, одержав хату в Моринцях. І Моринці і Кирилівка були власністю пана Енгельгардта, і Шевченки були в нього кріпаками. Тарас був третьою з ряду дитиною в сім'ї. Старші від нього були Микита й Катерина, молодші: Ярина, Йосип і Марія. Перші спомини дитячих років в'яжуться в Тараса з селом Кирилівкою, куди переселився його батько, коли хлопцеві було два роки. Щасливі, безжурні хвилини під оком доброї матері недовго тривали. На дев'ятому році життя батько віддав Тараса в науку до дяка — вчителя Губського, що тяжко знущався над хлопцем. Коли поетові йшов десятий рік життя, померла його мати. Тяжка праця, злидні кріпацького життя ще молодою поклали її в могилу. Важко було батькові Тараса самому дати собі раду з дітьми; він одружився вдруге, і в хату ввійшла мачуха з своїми дітьми. Настали гіркі хвилини. Мачуха не злюбила Тараса і часто його била. Незадовго за матір'ю пішов у могилу й батько (1825. р.). Вмираючи сказав пам'ятні слова, що синові Тарасові спадщини не оставляє, бо він буде не »абиякою людиною...« Після смерти батька мачуха не давала Тарасові сидіти без діла. Від ранньої весни до пізньої осени пас він череду, а взимку ходив в науку до дяка-п'яниці Богорського, що також знущався над своїми учнями. У того дяка вивчив Тарас граматику, часослов, псалтир. Часто перед побоями ховався в садку, де рисував і малював, бо змалку мав до цього хист і охоту. Нарешті надоїла йому наука в Богорського та його побої, тому відплатив йому, коли цей був п'яний, такими самими побоями за всі знущання і босоніж пустився в світ шукати людей, »щоб добру навчили«. Найперше зайшов у Лисянку, де жив один діякон — маляр. Але цей замість учити хлопця велів йому відрами носити воду. З Лисянки подався Тарас у Тарасівку і знайшов там маляра, який, глянувши на його ліву руку, сказав, що в нього нема хисту »ні до шевства, ні до боднарства«. Тоді Тарас вернувся в рідне село, де був пастухом громадської череди, а потім найнявся до священика Кошиці на службу. Через деякий час кинув службу і пішов у село Хлипнівку, що славилося малярами. Маляр знайшов у Шевченка талант до малювання, але домагався, щоб Тарас приніс від свого пана дозвіл, що йому, як кріпакові, можна вчитися. Шевченко пішов по дозвіл у село Вільшану, де жив головний управитель маєтків Енгельгардта, Дмитренко. Дмитренкові припав до вподоби моторний хлопчина і він узяв його до кухонної послуги. З кухні пан Енгельгардт забрав його до покоїв на кімнатного козачка. Тарас мав обов'язок сидіти в передпокої й чекати, поки не покличе його пан і не звелить подати собі люльки. Тяжкі дні нудьги осолоджував він собі тоді українськими піснями та малюванням образів. І хоч за це довелося Тарасові часто терпіти, він не кидав свого улюбленого зайняття і в час подорожі Енгельгардта до Вильна й Варшави збирав далі тайком малюнки й далі рисував. Нарешті Енгельгардт помітив у Тараса дійсний малярський талант і в час свого перебування в Варшаві віддав його в науку відомому портретистові Лямпі. Думав, що сам колись буде мати користь, коли його кріпак стане визначним

митцем. Коли, з причини польського повстання в 1831. р., переїхав Енгельгардт із Варшави в Петербург, забрав і з собою Шевченка і віддав його в науку до кімнатного маляра Ширяєва, який посилав Тараса малювати покрівлі, паркани, вивіски. У Ширяєва був Шевченко чотири роки. Вкінці доля йому усміхнулася, коли одного разу став малювати в Літньому Саду постаті богів, що прикрашували Сад, бо Тарас познайомився з земляком, митцем Іваном Сошенком. Цей звів його з поетом Євгеном Гребінкою. Обидва зайнялися талановитим земляком, познайомили його з секретарем Академії Мистецтв Василем Григоревичем, з митцем Венеціяновим, із знаменитим малярем Карлом Брюловим та з великим російським поетом Василем Жуковським. Всі вони зацікавилися і заопікувалися кріпаком. Ніякі філантропійні аргументи для Енгельгардта не були переконливі. За звільнення Шевченка зажадав грошей. Тоді Брюлов намалював портрет Жуковського. Портрет розіграли в лотерею, при чім велику частину квитків закупила царська рідня з уваги на особу поета Жуковського. За придбані гроші (2500 рублів) куплено Шевченкові волю у його пана 22 квітня 1838. р.

Про свою сумну молодість згадує Шевченко нераз у своїх творах. В »Гайдамаках« говорить, як темною ніччю »малими ногами ходив та плакав та людей шукав, щоб добру навчили«. Про своє бездомне сирітство згадує в »**Тризні**« і в поемі »**Козачковському**«. Добрість сестри Катерини оспівує в »Долі«. Багато автобіографічних вісток містять також його повісті, які писав російською мовою, а саме »**Княгиня**«, в якій оповідає про свою мандрівку до залізних стовпів, що — в його уяві — мали підпирати небо, і в повісті »**Артист**« (першу редакцію цієї повісти дав Шевченко на бажання Жуковського, що хотів прослідити його літературний талант).

Після викупу з кріпацтва Шевченко кинувся у вир життя і праці. Вчився малярства під керівництвом Брюлова в академії мистецтв, доповнював прогалини своєї освіти та писав поетичні твори. Перші його поезії постали в Літньому Саду, в ясні ночі з безмірної його туги за рідним краєм. В 1840. р. появився заходами поміщика Петра Мартоса перший *»Кобзар«* Шевченка, де містилися ось ці його поезії: *»Думи мої«, »Перебендя«, »Катерина«, »Тополя«, »Нащо мені чорні брови«, »До Основ'яненка«. »Іван Підкова«, »Тарасова ніч«. »Кобзар«* зустрівся з неприхильною оцінкою російських критиків, м. і. Белінського, які бажали, щоб Шевченко писав по-російському. Натомість на Україні »Кобзар« викликав захоплення. Рік після появи першого »Кобзаря« вийшли *»Гайдамаки«*. Коли поет в 1843. і 1845. рр. відвідав Україну (другий раз, як член археографічної комісії в Києві, з доручення якої робив знімки з старих церков, будівель і руїн та виконував малюнки для альбому »Живописная Украина«), скрізь його вітали земляки, як національного пророка. Але поетові тоді було сумно. Сумно йому було дивитися, як гуляло панство, з мукою дивився, як рідня його й увесь народ далі томилися в ярмі кріпацтва, в безпросвітній темряві. Одиноким ясним образом, що глибоко врізався в пам'ять поета, був образ Яготина, в якому жив колишній київський губернатор, князь Микола Репнін. Його донька, княжна Варвара Репніна зробилася другом поета і цю дружбу зберегла вірно і щиро.

Зрештою образ українського села наводив тільки почуття жаху на поетову душу:

»Село, неначе погоріло,
Неначе люди подуріли:
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть«.

І поет ударив тоді, наче громом, своїм словом на тих, що »правдою торгують«, »людей запрягають в тяжкі ярма«, »продають або у карти програють рабів незрячих«. Кріпацтво ненавидів поет усією душею, тому цілим серцем захопився ідеями »Кирило-Методіївського Братства«, даючи їм гарячий вислів у тогочасних своїх поезіях. Доля учасників »Кирило-Методіївського Братства« не минула й Шевченка. Його ув'язнено в ту пору, коли з Кулішем та його дружиною збирався виїхати до Італії з метою продовження студій. Сталося це 5. квітня 1847. р.

»За складання революційних і у високій мірі сміливих віршів« (»Сон« і »Кавказ«) і »за зухвалу образу царської родини« (у »Сні«) замкнено Шевченка спочатку в петербурзькій тюрмі, а потім, за радою графа Орлова, що був шефом жандармів, заслано простим салдатом в Оренбург. З Оренбурга відправили етапом поета до Орської кріпости над Уралом. На присуді цар Микола І. власною рукою дописав: »під найгостріший догляд із забороною писати й рисувати». В далеких азіятських непривітних пустелях Шевченко тілом і душею мучився десять років. Весною 1848. р., приділений щасливим збігом обставин до експедиції капітана Бутакова, що мав доручення дослідити береги Аральського моря, знайшов поет деяке полегшення і вільно міг віддаватися малярству та писати вірші. Але за пільгу, що її дали Шевченкові, зустріла безпосередньо його начальників гостра догана. Шевченка запроторено в Новопетровський форт на берегах Каспійського моря. Серед тяжких фортових робіт і ще тяжчих моральних страждань у повній духовій самоті жив поет аж до 1857. р. Добрі люди (нпр. комендант форту, майор Ігаклій Усков) докладали деколи зусиль, щоб тяжку долю поета полегшити; тільки ж не в силі вони були зменшити долю поета полегшити; тільки ж не в силі вони були зменшити поетової туги за Україною, не могли влити в серце поета надії на краще майбутнє. В 1857. році цар Олександр II., що вступив на престол після смерти Миколи І. (1855. р.), на прохання Шевченкових приятелів (княжни Варвари Репніної, Михайла Лазаревського, гр. Толстого, його дружини Настасі), повернув Шевченкові волю.

З заслання вернувся поет старцем, знесилений тілом, з втомленою душею.

На весну 1858. р. через Нижній Новгород, Москву приїхав у Петербург. Поета вітали скрізь не тільки, як першого співця України, але як борця за волю. В останніх роках життя леліяв поет в душі мрії про одруження, придбання землі над Дніпром та про викуп рідні з кріпацтва. Тільки останню мрію провів у життя, — дві перші не сповнилися. Помер передчасно в Петер-

бурзі, 26. лютого 1861. р. Похоронено поета над Дніпром, недалеко Канева, на горі, що зветься Тарасовою, так, як цього собі бажав у заповіті:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!

Балади Шевченка. Шевченко є найбільшим українським поетом, бо в його поезії знаходимо найкращий і найсильніший вислів любови до рідного краю й рідного народу, бо в його творах замкнений увесь зміст українського народного життя. В своїх поезіях оспівав Шевченко не тільки буйну красу української природи: Дніпра, ланів, степів, садів, але й світлу минувшину народу та його тогочасне тяжке горювання. В них висловив поет також тривогу про майбутність України.

В першу добу літературної діяльности Шевченко віддавав поклін романтизму. Він стояв тоді під впливом великого російського романтика Жуковського, захоплювався поемами Міцкевича й намагався писати в тому самому дусі й тоні. Все ж таки його поезії наскрізь самостійні. Передусім подув романтизму помітний у Шевченкових баладах, з яких *»Причинна«* й *»Тополя«* належать взагалі до найранніших творів його генія. Але й пізніше поет повертався до баладових тем, як доказують його балади: *»Утоплена«* (1841. р.), *»Лілея«* (1846.), *»Русалка«* (1846. р.), *»Калина«* (1847. р.), *»За байраком байрак«* (1847. р.), *»Коло гаю в чистім полі«* (1848. р.).

У всіх названих баладах (назва від слова »ballare« — танцювати) сплітається дійсний світ із казковим світом; у всіх звертається Шевченко до народної фантастики, до народних вірувань. У баладі »Причинна« дівчина серед бурхливої ночі блудить берегами Дніпра, що »реве та стогне« далеко й широко, »горами хвилі підійма«. Ворожка з допомогою чарів зробила її »причинною«, щоб менше тужила за милим, який пішов на чужину. Аж ось із Дніпрового дна виринають при сяйві місячного світла русалки й її залоскочують. Тим часом на вороному коні над'їжджає козак, бачить свою милу мертвою і з розпуки вбивається об дуб головою. В баладі »Причинна« вмів Шевченко з великою майстерністю відобразити в рухах і співах русалок звуки нічної природи і її чарівну таємничість.

Сплетення побутових образів із казковими образами уяви характеризує також **»Тополю«**, що є одною з найкращих Шевченкових балад. Розпочинає її поет малюнком самітньої тополі, яку вітер гне додолу. Навколо неї широке, безмежне поле. Далі оповідає поет про долю однієї дівчини. Полюбила вона козака. Козак загинув. Дівчина з туги за милим нудить світом і в'яне. Для неї »без милого сонце світить, як ворог сміється, без милого скрізь могила...« Мати хоче видати її за старого багача. У важкім горі дівчина шукає поради в ворожки. Ворожка дає їй зілля, що перемінює дівчину в тополю. Хоч Шевченкові були знані деякі поеми з інших літератур на подібні теми, як напр. Міцкевича

»Ucieczka« і Жуковського »Свєтляна«, що знову постали підо впливом Бюргерової »Ленори«, все ж таки в »Тополі« дав він оригінальну, високої мистецької вартости поему.

»Утоплену« починає поет описом ночі, при чім прегарно ілюструє словами шум очерету серед нічної тиші:

Хто се, хто се по цім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се, по тім боці
Рве на собі коси?

Далі оповідає поет жахливу подію, як мати, завидуючи своїй доньці Ганнусі її вроди, заманює її до ставу й топить. Молодий рибалка виносить мертву красуню на берег і з розпуки сам кидається у воду. З того часу став заростає осокою. Щоночі випливає з одного боку стара мати, з другого Ганна в повній красі й молодий рибалонька. Рибалка нанесе зеленого баговіння на сорочку для Ганнусі, поцілує її в очі й знову поринає в воду. Ганнуся чеше свої довгі коси, а мати рве на собі волосся. Дівчата здалека оминають цей ставок, хрестяться, як його побачать, і звуть заклятим.

В баладі *»Лілея«* цей квіт оповідає королевому цвітові про свою долю. Лілея колись жила дівчиною у панських палатах. Люди вбили її зимою, а весною вона зацвіла білим снігоцвітом.

В *»Русалці«* мати, що породила доньку в високих палатах, рукупає її вночі в Дніпрі й прохає виплисти до неї другої ночі русалкою, коли вийде з паном погуляти. Другої ночі виходить до Дніпра сама, бо пана нема в хаті. Але не вертається. Русалки її залоскочують. В цій баладі знову в'яже Шевченко жахливі образи дійсного безталання українських дівчат із віруваннями в русалки.

Дещо інший характер має балада *»Калина«*. Дівчина садить на могилі милого калину та поливає її сльозами. Калина розросталася, розпускає віти. Три роки ходить дівчина на могилу. На четвертий

вранці рано на калині
пташка щебетала;
під калиною дівчина
спала — не вставала:
утомилось молодее,
навіки спочило...

Вставало сонце зза могили,
раділи люди встаючи;
а мати й спати не лягала —
дочку вечерять дожидала
і тяжко плакала, ждучи.

У баладі *»За байраком байрак«* старий козак встає з могили і співає пісню про те, як їх колись триста товаришів лягло. В баладі *»Коло гаю в чистім полі«* оповідає Шевченко про дві сестри, що покохали Івана, отруїли його і самі себе.

А Бог людям на науку,
Поставив їх в полі
На могилі тополями...

»Перебендя«. Вже в найранніших своїх творах займався Шевченко завданням поезії. Про свою власну поетичну творчість заговорив у *»Заспівi«* (»Думи мої, думи мої, лихо мені

з вами«); про завдання поета в *»Перебенді«;* про вплив поезії на людську душу в поемі *»На вічну пам'ять Котляревському«*. В »Заспіві« зупиняється Шевченко на своїх писаннях (до 1839. р.), що ввійшли до »Кобзаря« з 1840. р. та виправдується, чому не оспівував досі рідної країни і буйної бувальщини. Поетові не хотілося на чужині, »в снігу, в лісі« торкатися таких тем. Глибше замислюється Шевченко над творчістю поета в *»Перебенді«*. Він протиставить поета дійсності, яка його оточує. Порушує ту саму важливу тему, яка непокоїла в старовину Горація (»Odi profanum vulgus«), а в його час Пушкіна (»Поет«, »Чернь«) та Міцкевича (»Dudarz«). »Перебендя« складається з двох частин. У першій частині поеми малює Шевченко постать народного кобзаря-бандуриста в стилі Метлинського, Шашкевича, що скрізь вештається і якого всі знають. Це поет — громадянин, що співає для суспільности, своїм співом розганяє людям тугу й уміє підійти до хвилини та до слухача. Дівчатам він співає любовних пісень (про Гриця, веснянки), парубкам у шинку пісні з глибшою моральною основою, напр. про Сербина, про шинкарку, на бенкеті про злу свекруху, про тополю, а на базарі пісні релігійного та історичного змісту (про Лазаря, про руйнування Січі). Репертуаром своїх пісень виховує громадянство національно і впоює релігійні та етичні основи. Але бувають хвилини, що химерний кобзар тікає від людей та співає для власної потреби. Таку хвилину описує Шевченко в другій частині »Перебенді«. Старий заховався в степу на могилі, щоб ніхто його не бачив, щоб люди не чули його співу. Це поет-митець, що втікає від людей, бо вони не розуміють його. Його думка орлом кружляє попід хмарами. Там на самоті веде він розмову з Богом, щебече Господню славу, питає сонця, де воно ночує, звідки встає, слухає моря, що воно говорить. Для такого співця-митця на землі місця немає. Шевченко відзивається до нього:

Добре єси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш.
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твое серце, та виспівуй,
Щоб люди не чули.
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!
»Скачи, враже, як пан каже;
На те він багатий«.

Історичні поеми. Хоч Шевченко у »Заспіві« виправдується, що йому »не хотілось в снігу, в лісі козацьку громаду з булавами, з бунчуками збирать на пораду...«, все ж таки минувшина України його до тієї міри захоплювала, що вже в найранніших його творах знаходимо її ідеалізацію. Спираючись на різних літературних творах і на таких історичних джерелах, як »Історія Русів«, як історичні праці Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича, крізь рожеве скло романтичного захоплення дивився поет у найраннішій добі своєї поетичної творчости на часи буйного козацького життя, сміливих воєнних козацьких походів, тужив за величавими постатями українських гетьманів. Велика туга поета за світлою, буйною бувальщиною знайшла вислів у поемі *»До Основ'яненка«*, у якій Шевченко порівняв сучасне життя з колишнім.

Україна, обідрана, сиротою плаче за своїми дітьми. Сумно скиглить чайка над буйними степами, що вкрилися високими могилами, свідками колишньої слави. Згодом, коли поет на основі глибших історичних студій поглянув на минувшину України, побачив там не тільки світлі моменти, а й промахи та темні сторінки. Тоді висловив неодне гірке слово правди українським гетьманам і часто докоряв Хмельницькому за те, що Україну віддав москалям докоряв Хмельницькому за те, що Україну віддав москалям *(»Суботів«, »Розрита могила«, »Великий льох«)*. Висловом гарячого захоплення поета минувшиною є в першу чергу поеми: *»Іван Підкова«, »Гамалія«, »Тарасова ніч«*. Воля, панування, бенкетування, боротьба з ордою, з турками, з Польщею, одчайдушні походи на прибережні турецькі міста, щоб визволяти невільників, отамани, сотники, гетьмани »всі в золоті«, рівність, братерство — ось зміст його перших історичних пісень. Буйна уява поета відтворювала цю минувшину в ясних, різнобарвних образах.

У поемі *»Іван Підкова«* з тугою згадує Шевченко про ті часи, коли на Україні »ревіли гармати», коли запорожці »вміли панувати«. Але з давньої слави залишилися тільки могили, що з вітром вкриваються. Живі образи козацької сміливости, бадьорости, карности, ведуть розмову про колишні часи. Поет пересуває низку образів, що ілюструють запорізьке лицарство, лицарську відвагу, та одчайдушність запорожців. Не лякаються вони розбурханого моря, вкривають чайками Дніпровий лиман і серед співу пускаються на море, щоб вдарити на Царгород.

Живі образи козацької сміливости, бадьорости, карности, вільного, буйного життя — згідні з історичною правдою — дав Шевченко також у поемі »Гамалія« 1843. р. Розпочинається поема плачем невільників у тюрмі, який нагадує невільницькі думи (»плачі«). Невільники просять вітру, щоб осушив їх сльози, розвіяв тугу, просять моря, щоб принесло на своїх хвилях козацькі чайки, благають Бога, щоб дозволив їм ще почути козацьку славу. Босфор, що зроду не чув іще козацького плачу, передає його морю, море Дніпрові. Поріг Дід будить. Хортицю і вмить вкривається Дніпро козацькими чайками. З веселою піснею на устах їдуть козаки визволяти братів. Попереду козацьких чайок їде Гамалія. Не лякається він морської хуртовини і сміливо нападає на передмістя Царгороду, Скутар, де томляться нещасні невільники, благаючи Бога, щоб не дав їм гинути в кайданах, бо дає Гамалія розбиває тюрму і випускає козакові гинути в тюрмі. Козацтво преться без вагань і в пень рубає яничарів. Не помагає допомога Візантії, що »на ножах в крові німіє«. Козаки палять Скутар, забирають рів так, що аж ніч тривожиться. Хоч ні один Гамалія не добичу і з піснею вертаються на Україну. Поема має історичний характер, проводив походу на Царгород, бо поет дав вірний, згідний із правдою, живий образ буйного козацького життя, що визначається високою мистецькою вартістю. З цього погляду поема Шевченка стоїть значно вище від подібної поеми Залеського »Czajki«, або від повісти Чайковського »Wyprawa na Carogród«.

Найбільшою історичною поемою Шевченка є *»Гайдамаки«*, що появилися 1841. р. Основою поеми послужили поетові криваві

події гайдамаччини з 1768. р., про які поет наслухався багато оповідань від свого діда Івана. Розпочинає Шевченко поему ліричним прологом, за яким пояснює причини гайдамаччини. Вбачає їх у надмірній сваволі польської шляхти. Слідом за цим іде оповідання, замкнене в одинадцятьох піснях. Героєм у поемі є Ярема, званий Галайдою. Служить він попихачем у жида Лейби, де мусить гнутися і виконувати різні роботи. Хоч сирота він, але щасливий, бо втішається коханням Оксани, титарівни з Вільшани. В третій пісні (»Конфедерати«) поет затримується на гулянці конфедератів. Забігають вони п'яні з криком-співом до Лейби, б'ють його, змушують танцювати, хреститися й велять дати гроші. Щоб звільнитися від них, Лейба веде їх до багатого титаря у Вільшану. Там вони вбивають титаря, а Оксану забирають з собою. Тим часом гайдамаки святять ножі і в день Маковія розпочинають під проводом Гонти й Залізняка »червоний бенкет«. Між ними лютує Ярема з помсти за Оксану. Знаходить її в Лебедині, в манастирі, вінчається з нею і знов спішить до Залізняка.

Крім оповідань діда відома була Шевченкові повість Чайковського »Wernyhora« і поема Гощинського »Zamek Kaniowski«. Гайдамаки присвятив поет Григоровичеві. Понурі, грізні малюнки кривавих, жахливих страхіть (нпр. вбивство Гонтою дітей) намагався поет злагіднити ідилічними сценами тихої любови Яреми й Оксани в роді:

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає, а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють, серед неба
Світить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледви-ледви ходить,
Не дивиться, не слухає.

— »На що мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадають,
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем рознесуть.
Так і мене люди не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась«...

До останніх літ Гетьманщини, до часів зруйнування Запорізької Січі та до часів заведення нових московських порядків на Україні відноситься своїм змістом поема *»Невольник«*. Оповідання розпочинається з тієї хвилини, коли на Україні »веселі і вольні пишались села«. Жили тоді в одному хуторі старий козак і двоє діток: Степан і Ярина. Одної неділі старий козак прикликав до себе Степана й відкрив йому тайну, що він, Степан, не є його рідним сином та що Ярина не сестра йому. Коли вбили Степанового батька та коли вмерла його мати, він узяв його до себе. Ніщо не стоїть на перешкоді йому одружитися з Яриною. Тільки покищо треба —

говорив старий козак — піти Степанові на Січ, набратися козацького звичаю, пізнати козацьке життя, поглянути:

Як там живуть:
Чи там орють,
Чи не на ораному сіють,
І просто жнуть.
І немолоченее віють,
Так як і мелють і їдять, —
Все треба знать.

Старий козак дав Степанові свою зброю і вирядив на Січ. Плакала Ярина, ведучи коня за поводи, а старий батько, йдучи рядом, навчав:

Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,
В табір не ховатись.

П'ять літ не було Степана. П'ять літ тужила Ярина й чекала на його повернення. Коли вже задумувала вступити в черниці, почула разом із старим батьком, як на вулиці кобзар співав думу. В думі співав кобзар про сироту Степана, якого турки забрали в полон, а коли хотів утікати до нерідного батька й нерідної сестри Ярини, випалили йому очі залізом. Ярина пізнала Степана. Поема кінчається вінчанням Степана й Ярини.

Окреме місце займає в поемі оповідання Степана про руйнування Січі та про новий московський лад на Україні.

В Орській кріпості 1848. р. постала поема *»Чернець«*. Знаменито схопив і відтворив Шевченко в цій поемі дух давніх часів, коли то воля »розвернулася весела« та шовками й оксамитами стелила шляхи. Головну увагу присвятив поет постаті Семена Гурка-Палія, описуючи розгульну хвилину його прощання із світом перед вступленням в манастир Межигірського Спаса та його побут, до речі незгідний із історичною дійсністю — в тому манастирі сред установлених молитов та споминів, що з непереможною силою захоплюють його думки. Паліеві пригадується його побут на Січі, ввижається постать гетьмана Мазепи, через якого він опинився на Сибірі, стає перед очима усе життя, повне глибокого змісту, сильних вражінь і переживань.

І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музики... танці... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Бори, сніги і... Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози...
»Бий поклони —
І плоть старечу усмиряй,
Святе писаніе читай!
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе ввесь вік дурило;
Приспи ж його, і занехай
Свою Борзну і Хвастовщину:
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають, — щоб ти знав...«
І старець тяжко заридав,
Читать писаніе покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
»Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?«
До утрені завив в дзвініці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Святий чернець пощкандибав.

Молитвою за Україну, чернечим життям велів Шевченко Палієві відпокутувати гріх за Полтаву й дав йому змогу очиститися.

Побутові поеми Шевченка. Багато реальних образів із сучасного йому життя українського народу розсипав Шевченко в поодиноких баладах. Цілком присвятив увагу українському народному побутові в поемах: *»Катерина«*, *»Наймичка«*, *»Сова«*. У *»Катерині«* (1838. р.) дав поет понурий малюнок бездолля українських дівчат, яких красу, молодість занапащали різні вітрогони, пройдисвіти. Катерина, яку знеславив російський офіцер, мусила покинути батьківський дім та йти в Московщину шукати колишнього милого. Нарешті знайшла його. Але він відцурався її. З розпуки Катерина кинулася в воду, залишивши маленького сина. Згодом Іван став поводатирем старця. Одного разу зустрів на шляху великого пана, що їхав шестернею. Пан пізнав свого сина, але відвернувся від нього. »Берлин рушив, а Івася курява покрила«... Поему, яку присвятив своєму добродієві Жуковському, переплів Шевченко ліричними рефлексіями про людське щастя й сирітську долю. Ось в одному місці каже поет:

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люди на світі —
Сріблом-злотом сяють;
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!...
З нудьгою та горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.

Возьміть срібло-злото
Та будьте багаті,
А я возьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти.

Вищу ідейну стійкість та краще мистецьке оформлення має друга поема Шевченка побутового характеру, а саме *»Наймичка«* (1845. р.). Звеличив Шевченко в ній матір, що в своїй материнській любові, повній особистого самовідречення й посвяти, досягає вершин великого героїзму. Оповідає Шевченко казковим стилем, як раннім ранком, коли ще поле криється туманом, молода жінка прощається з маленьким своїм сином, якого підкидає бездітним багатим господарям, Трохимові та Насті. Вони, знайшовши дитину, радіють та тішаться нею. Потім приймають наймичку Ганну, не відаючи, що вона є матір'ю дитини. Ганна ввесь вік карається в чужій хаті, щоб тільки бути близько Марка. Лише в хвилину смерти в глибоко зворушливих словах відкриває йому тайну, що вона є його матір'ю. Спокійним, зрівноваженим тоном, з великою біблійною простотою описав поет безмірність материнської посвяти. В поемі розсипав низку дуже гарних образів із сільського хуторянського життя спокійного, безжурного, ідилічного характеру. Цю саму тему розвинув також в окремій повісті п. н. »Наймичка«.

Глибоко трагічні переживання матері лягли також в основу поеми »Сова« (1844.).

Зміст поеми: Породила мати сина в зеленій дуброві, дала йому карі очі і чорні брови. Гаряче молила Пречисту Матір, щоб дала йому талан - долю.

Жила в колі найкращих мрій та сподівань. Думала собі:

Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой, виростеш, сину,
За півчварта року,
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,

Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну —
Таки панну, сину.
У червоних черевиках,
В зеленім жупані,
По світлицях похожає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє;
В хаті, як у раї!
А я сижу на покуті,
Тільки поглядаю.

Але вмер батько і мати пішла в найми. »Крались злидні ізза моря в удовину хату та й підкрались«. Вдовиного сина »битими шляхами повезли до прийому«... і вдова залишилась сама, тяжко працюючи на прожиток. Десять років чутки не було з війська від сина. Дивилася стара, немічна, жебруча мати на шлях, ждучи сина, і з туги одуріла. Лазила по смітниках, збирала черепки, простоволоса, розхрістана ходила селом, як посміховище дітям, що звали її »совою«.

Поема видатна тим, що автор побудував її на матеріялі народних колискових та рекрутських пісень. Деякі риси народного побуту виступають також у таких поемах Шевченка, як »Черниця Мар'яна« і »Відьма«.

Суспільні та політичні поеми Шевченка. Найбільшу вагу для українського національного життя мають ті поеми Шевченка, в яких він вогненним словом обрушився проти кривдників народу, проти панів, царів, тиранів, »розпинателів народних«. Народились вони в наслідок спостереження страшного образу народного горя і народної кривди, який кинувся поетові в вічі, коли він після звільнення з кріпацтва відвідав Україну. Поет виступив із голосним протестом проти національного й соціяльного поневолення. Цей протест, ця смілива критика »темного царства« були головною причиною його ув'язнення. Більшість цих поезій із рр. 1843—47. зложилися в альбом *»Три літа«*, який відібрано в Шевченка в час його ув'язнення й який пролежав в департаменті поліції до 1906. р. В цьому році передано його Чернігівському музеєві Т. Шевченка. Ввійшли сюди між іншими: *»Три літа«*, *»Розрита могила«*, *»Чигирин«*, *»Сова«*, *»Сон« (»У всякого своя доля«)*, *»Хустина«*, *»Єретик«*, *»Сліпий«. (»Невольник«)*, *»Великий льох«*, *»Наймичка«*, *»Кавказ«*, *»Посланіє«*, *»Холодний яр«*. Поетична творчість у цих »трьох літах« є вершиною натхненого слова Шевченка, як національного українського поета. Свої ясні, устійнені погляди на суспільні й політичні відносини на Україні висловив він найвиразніше в тому часі передусім у поемах *»Сон«*, *»Кавказ«*, *»Посланіє«*. Поема *»Сон«* (1844. р.) — це політична сатира. Поет дає опис фантастичної подорожі в Києва до Петербургу, яку відбув у сні. Поему написав під враженням перебування на Україні, в час якого він бачив жахливу дійсність життя. Поет летить у сонних мріях за совою

понад землею, прощається з Україною і бачить прекрасний образ світанку на Україні:

. . . Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє;
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють;
Сади рясні похилились;
Тополі поволі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою;
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому починку,
І краю немає.

Серед таких чудових краєвидів бачить поет страшні картини горя та насилля: бачить, як із каліки знімають полатану свитину, як удову розпинають за подушне, як її сина, останню надію, віддають у військо, бачить матір, що на панщині пшеницю жне, а її дитина з голоду вмирає. Поет летить далі понад країною, укритою білим снігом, понад борами й болотами й чує брязкіт кайданів під землею. Це каторжники працюють на тяжких роботах у кональнях золота на Сибірі, »щоб пельку залити неситому« (цареві). Між каторжниками «в кайдани убраний цар всесвітній, цар волі«... ідейний борець за правду. Перелітає поет понад Москвою й затримується у Петербурзі. Бачить плюгавих перевертнів, бачить гидкі сцени рабства, плазування, бачить царя й царицю та немилосердно їх висміює. Потім оглядає місто й пригадує собі, скільки козаків згинуло при будуванні цієї царської столиці. Великим гнівом вибухає на вид пам'ятника Петра Великого, який йому поставила Катерина II.

От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває,
А на коні сидить охляп
У свиті — не свиті,
І без шапки — якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує, — от-от річку,
От-от перескочить,
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
»Первому Второя«
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю —
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Второя доконала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися!...

Поетові вчувається голос гетьмана Полуботка, якого цар Петро голодом замучив у тюрмі за те, що домагався повернення давніх вольностей, та спів пташат, — що уявляють душі козаків, які загинули при висушуванні болот під столицю Росії. Йдучи до царської палати, зустрічається з земляками, що »так і ріжуть по-московському«, і його серце покривається кривавою раною. Вкінці ще раз оглядає царя, що після того, як усі його залишають, із ведмедя стає малим кошеням... і пробуджується. З цілого циклу політичних творів, які поет написав із приводу своїх подорожей по Україні в рр. 1843—1844., »Сон« безперечно найбільш політичний твір, бо в ньому поет змалював державно-правне становище України в російській імперії.

Безпощадну критику російського »темного царства« дав Шевченко також у поемі *»Кавказ«*, (1845. р.), де висловлює свої погляди на боротьбу, яку Росія вела з черкесами в рр. 1843—1859. Ця боротьба із свободолюбними мешканцями Кавказу була довготривала й коштувала багато жертв. Поему присвятив Шевченко Якову де-Бальмену, зукраїнізованому французові, що також загинув у цій боротьбі. Розпочинається поема малюнком кавказьких гір, повитих хмарою, засіяних горем. Для поета ці гори є образом людського горя й людських змагань до свободи. Йому пригадується давній міт про Прометея, прикутого до цих гір. Щоднини розривав йому орел серце, але воно оживало знову. Так само — думає поет — ніхто не в силі скути людську душу й здавити людські змагання до свободи. Поет виступає проти катів, що знущаються, і вірить у торжество правди (»встане воля, встане правда«). Уся дальша частина поеми — це їдка критика московського уряду та цілої системи правління, насичена іронією й сарказмом. Поет критикує облуду, лицемірство урядових кіл і ту культуру, що вміє тільки тюрми будувати, кайдани кувати й християнськими кличами хоче заслонити розбій, крадіж та пролиття братньої крови.

Прапор української національної ідеї високо підніс Шевченко в поемі *»Посланіє«* (1845. р.), де висловив також гірке слово правди своїм землякам. Повний заголовок поеми є такий: »І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм, в Україні і не в Україні сущим, моє дружнее посланіє«. Основні думки, що їх висуває Шевченко в *»Посланії«* — це протест проти кріпацтва, заклик до любови рідного краю й народу та до братання всіх суспільних шарів. Суспільність — каже поет — є зла. В житті народу він бачить недомагання. Народові загрожує катастрофа, якщо не заверне із шляху, яким іде. Тому поет закликає земляків, щоб перестали »запрягати людей у тяжкі ярма, орати лихом та лихом засівати«, щоб перестали »дерти шкуру з братів незрячих, гречкосіїв«, бо настане суд і тоді сто ріками потече кров у синє море. Бачачи, що розвиток освіти й культури не йде належним шляхом, Шевченко радить розвивати своєрідну національну культуру, а не переносити штучно й безкритично чужих кличів та чужих ідей. В *»Посланії«* порушив отже Шевченко найважливіші питання суспільного та національного життя. Передусім треба, на думку поета, усунути соціяльну неправду (»розкуйтеся«). Потім треба мати й розвивати любов до рідного краю й народу (»любіте щирим серцем велику руїну«), бо »нема на світі України, немає другого Дніпра«. Нарешті можна побудувати національну культуру (»в своїй хаті своя правда, і сила, і воля«) і тільки така освіта веде до об'єднання народу. Тільки тоді, коли земляки сповнять усі поетові бажання, коли вони »обіймуть найменшого брата«, настануть для України кращі часи »і світ ясний, не вечірній тихенько засяє«... В наслідок цих високих ідей та кличів »Посланіє« служило дороговказом на шляху національного відродження українського народу.

Свого ворожого наставлення до царату та до методів його правління не змінив поет, не зважаючи на десятилітнє заслання, яке саме мало бути карою за його революційні думки та погляди. У *»Неофітах«* знову вдарив Шевченко цілою силою свого поетичного слова по російському царату. Поему написав у 1857. р. в Нижнім Новгороді, де мусив при повороті з заслання півроку затриматися й чекати на дальший дозвіл їхати в Петербург. Присвятив Шевченко »Неофіти« своєму приятелеві, артистові московського театру М. Щепкіну. Поема »Неофіти« є політичною алегорією. Поет бере тему з римської історії. Оповідає про переслідування християн за Нерона, одначе під Нероном розуміє всіх тиранів, що давлять усякі прояви свобіднішої думки. Після пояснення генези поеми Шевченко звертається з прегарною апострофою до Матері Божої та прохає її допомогти йому описати терпіння однієї матері:

Благословенная в женах,
Святая, праведная Мати
Святого Сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летючі літа марно тратить,
Скорбящих радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий,
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки-море
Сльози кривавої лила,
Так, як і Ти, і прийняла
В живую душу світ незримий
Твойого розп'ятого Сина.
Ти, мати Бога на землі,
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила. Ридаю,
Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово — Божее кадило,
Кадило істини! Амінь.

Далі оповідає Шевченко, як молодий римський патрицій Алкид гуляє з веселим товариством у гаю, біля Аппієвого шляху. Надходить св. Петро і благословляє веселу оргію. Проповідь апостола зворушує Алкида. Він покидає товариство, матір і стає визнавцем нової релігії. Разом з іншими неофітами дістається в неволю. Його відводять до Сиракуз »в підземні страшні узи«. Алкидова мати шукає скрізь за сином. Нарешті находить його в Сиракузах, але її не хотять до сина пустити. Тим часом у Римі патриції видумали нове свято й проголосили Нерона богом. На нове свято приводять із Сиракуз неофітів. Алкидова мати бачить сина, який пливе на галері, і чує як співає він новий псалом про прощення ворогам. Потім бачить вона, як мучать у Колізеї християн, бачить, як дикий леопард кидається на її сина і з розпуки б'є головою об мур. У пізню ніч стрічає сірооких скитів, що вивозять тіла мучеників із цирку і кидають у Тибр на поживу рибам для цісарського столу. І тоді замість прокляття несеться із її наболілих грудей перша молитва до Христа.

. . . І спас
Тебе єдиний син Марії
І ти слова його живії
В живую душу приняла,
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла.

Провідною думкою в »Неофітах« є думка, що хоч людина гине за ідею, сама ідея здобуває перемогу. Через жертву молодого покоління стає вона близькою старшому поколінню. Крім того проводить Шевченко в »Неофітах« також ідею прощення ворогам. Ідеал любови матері (подібно, як у поемі »М а р і я«) є такий високий, що рівного йому не знаходить Франко в цілій світовій літературі.

»Думки« Шевченка. Перлинами в поетичній творчості Шевченка є його дрібні ліричні поезії, в яких висловив він усі страждання свого життя. »Думки« постали головним чином на засланні. Живучи серед непривітних пустель під »невмитим небом«, поет замкнув у них свою глибоку тугу за рідними селами, зеленими степами, голубими горами, розкішними нивами й ланами та сподівався в гарячих своїх бажаннях хоч на старість побачити велику красу рідної країни. Часто пробивається в »Думках« жаль за змарнованим життям, часто відзиваються сумні тони розпуки та безнадійности.

Ось опис неділі в Орській твердині:

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле,
Талами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю,
І болящее, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем, —
І я ніби оживаю
На полі, на волі...
І на гору високую
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну —
І згадать боюся...
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії:
Руді, руді, аж червоні;
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами
Темними лугами...
А тут бур'ян, піски, тали,
І хоч би на сміх де могила
О давнім-давні говорила...
Неначе люди не жили!
— — — — — — —
Од споконвіку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись!...
О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи може, (крий Боже!) тут і загину,
І почорніє червоне поле?...
»Айда, в казарми! Айда, в неволю!«
Неначе крикне хтось надо мною, —
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.
Оттак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую!...

(»Козачковському«).

Приходить свято Різдва. Тяжко його — каже поет — самому стрічати в пустелі.

Завтра рано
Заревуть дзвініці
В Україні, завтра рано
До церкви молиться
Підуть люди. Завтра ж рано,
Завие голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний,
І занесе піском, снігом
Курінь, — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати...

(»На Різдво«, 1848).

»Назар Стодоля«. З драматичних творів Шевченка найзамітніша драма »Назар Стодоля«. У драмі сотник Хома Кичатий задумує підступно видати доньку Галю за старого полковника. Не зважає

він на те, що Галя кохає молодого козака Назара Стодолю. Для здійснення своїх намірів притягає на свій бік і ключницю Стеху. Галя в ніч перед Різдвом подає сватам полковника рушники з тією думкою, що це сватає її Назар. Несподівано з'являється Назар і Галя бачить, що її обманюють. Назар бажає проханням переконати Хому, щоб віддав Галю за нього. Але це йому не вдається. Тоді її викрадає. В самітній корчмі доганяє його Хома. Приятель Назара, Гнат, звільняє його з рук Хоми. Коли Назар дарує Кичатому життя, цей, зворушений його лицарськістю, просить Назара простити йому й благословляє молодих. Спочатку закінчив Шевченко драму смертю Хоми, що мав згинути від руки Гната. Але потім змінив закінчення, бо не хотів на смерті батька будувати щастя його доньки. Новіші досліди над драмою показали її безсумнівні цінності, а Шевченкові признали дослідники драматичний талант і знання драматичної техніки.

14. Слідами Шевченка

Пантелеймон Куліш. Після смерти Шевченка провід у літературній праці українців перейняв Пантелеймон Куліш. У поезії *»До братів на Україну«* сказав він характерні слова:

Ой, мовчав я, браття,
Словом не озвався,
Поки батько український
Піснею впивався.

Хоч мовчав устами,
Співав я душею,
Та боявся з ним різнити
Кобзою своєю...

Коли замовкло Шевченкове слово, Куліш поставив питання:

Чи мені по Тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати?

Почуваючи в собі силу й хист, Куліш у Заспіві до першої збірки своїх поетичних писань п. н. *»Досвітки«,* відважився:

Ой ударю ж зразу у струни живії:
Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!
Віщуванням новим серце моє б'ється, —
Через край із серця рідне слово ллється...

Пантелеймон Куліш належить до ряду найвизначніших українських письменників. Правда, неоднією своєю думкою, неодним незвичайним поглядом, неодним гострим словом (»гарячий« Куліш — звали його в товаристві) болюче вражав нераз українське громадянство, все ж таки небуденний його літературний талант, ширина ідейного світогляду, багатство питань, які його цікавили й захоплювали, і слідом за тим різнорідність його творчої письменницької діяльности — все це дає йому право зайняти одно з найбільш почесних місць в історії українського письменства.

Куліш походив із стародавнього козацького роду. Родився 27. липня 1819. р. в містечку Вороніжі, на Чернігівщині. Батько Куліша Олександр володів полями, сіножатями, гаями, але жив

старосвітським ладом. Була це людина гострої, палкої вдачі, але загально шанована. Мати Кулішева, Катерина, розмовляла тільки українською мовою та вміла цікаво оповідати про старовину і співати стародавніх пісень. »Сидячи за роботою, ніколи, було, не вмовкала, тільки було зітхне, задумається і знову співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка...« Крім матері, що скоро померла, великий вплив на Куліша в дитячих його роках мала поміщиця Уляна Мужилівська, сусідка Кулішів, яка здавалася малому хлопцеві якоюсь »царицею або богинею«. Своїм впливом склонила вона Кулішевого батька, щоб віддав сина до гімназії в Новгороді Сіверському, де хлопчина спершу вчився погано, бо не знав російської мови. З часом, як почав розуміти викладову мову, став першим учнем. В гімназії читав Куліш твори Гулака-Артемовського, повісті Квітки, оповідання Гоголя й захоплювався поезіями Пушкіна та збіркою пісень Максимовича, яку вивчив напам'ять. Тоді написав оповідання *»Циган«,* що появилося згодом в альманаху Гребінки п. н. *»Ластівка«* (1841. р.). Хоч з причини матеріяльних нестатків не довелося Кулішеві закінчити гімназії, зумів він власною працею доповнити свою освіту, після чого вступив у Київський університет.

В Києві велике враження зробили на нього лекції літератури молодого професора Михайла Максимовича, якому Куліш передав збірку своїх пісень, тих, що їх чув колись із уст матері. Максимович давав Кулішеві книжки та звернув його увагу на історичні повісті Вальтер-Скота. Але й університет мусив Куліш покинути, шукаючи заробітку. За допомогою Максимовича одержав посаду вчителя в Луцьку на Волині, в місцевості багатій на історичні згадки. Тут розпочав писати історичну повість *»Михайло Чарнышенко«,* беручи за зразок повісті Вальтер-Скота. Після короткого перебування в Луцьку перейшов на посаду вчителя в Києві. В час канікул відвідував місця, що були свідками козацької слави, прислухувався до народної розмови, записував пісні й перекази. Подорожуючи, познайомився Куліш із польським письменником Михайлом Грабовським та Костянтином Свідзінським, що мали маєтки на Київщині. З ними заводив розмови на тему українсько-польських взаємин, і вони ввели його у світ польської літератури та історії. З тих часів походить поема Куліша *»Україна«* й ідилія *»Орися«.* З Києва переїхав Куліш на посаду вчителя в Рівне, потім у Петербург. У самому Києві познайомився з Шевченком, Костомаровим, що був тоді професором у Київському університеті, і студентом Василем Білозерським. Єднала їх усіх любов до народу й гаряче бажання полегшити йому тягар кріпаччини. До їх гурту пристав через якийсь час професор Гулак, студент Опанас Маркович та багато інших. З ініціятиви Костомарова гурток перетворився в 1846. р. в таємне товариство, відоме під назвою — »Кирило-Методіївське Братство«.

За участь у змаганнях »Кирило-Методіївського Братства« не минула й Куліша кара в найкращій порі його життя, коли жив у світі мрій та сміливих задумів. На початку 1847. р. одружився він із сестрою Василя Білозерського Олександрою, пізнішою

письменницею (Ганна Барвінок) і збирався їхати за границю. За порадою ректора Плетньова Петербурзька Академія Наук висилала Куліша за границю, щоб після повороту міг він зайняти катедру слов'янських мов та літератур в університеті. Куліша ув'язнили в Варшаві, відвезли в Петербург та посадили до тюрми.

Почалися тяжкі хвилини тюремного життя і жандармських допитів. Слідство вели генерали Орлов і Дубельт. На слідстві Куліш відповідав сміливо. Основою присуду послужила його »Повістка про український нарід« (по-російському), в якій він виступав проти кріпаччини. Куліша заслано в Тулу, де він був три роки й три місяці. Разом із ним виїхала його дружина, що поділяла його горе в тяжких хвилинах. На засланні вчився Куліш чужих мов, займався історичними дослідами та впорядковував етнографічні матеріяли. Книжки доставляв йому його приятель Осип Бодянський, професор московського університету. В кінці 1850. р. цар Микола І. дозволив йому повернутися в Петербург, коли на приїзд царя зладив альбом із описом тульської старовини з гарними малюнками.

Після звільнення Куліш жив у Петербурзі. Заробляв на прожиток, працюючи в редакціях російських журналів і друкуючи свої праці безіменно або під прибраними псевдонімами. Час його гарячкової літературної праці розпочався лише після смерти царя Миколи І. (в 1855. р.), коли в Росії повіяло почасти свобіднішим подувом. Саме тоді спинилися в Петербурзі, вертаючись із заслання, Шевченко і Костомаров. Громада петербурзьких українців почала думати про видавання українських книжок і журналу. Душею тих змагань став Куліш: видав своїм новим правописом, т. зв. »кулішівкою«, гарний етнографічний збірник *»Записки о южной Руси«*, — який Шевченко назвав брилянтом, — роман *»Чорну Раду«*, »Граматику« для народу, збірник проповідей Гречулевича, оповідання Марка Вовчка, заснував власну друкарню й брав участь у виданні популярних книжечок для народної освіти, званих »метеликами«. Заходився також видавати журнал »Хату«, але коли не одержав на це дозволу властей, випустив у 1860. р. альманах *»Хата«*, де крім своїх творів помістив твори Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок і ін.

Коли в 1861. р. Василь Білозерський став видавати місячник *»Основу«*, Куліш став головним співробітником журналу й містив у ньому поезії, драми, оповідання, повісті, статті літературно-історичного характеру, рецензії й історичні розвідки. Після припинення видання »Основи« виїхав до Італії. При переїзді через Львів встановив близькі взаємини з галицькими українцями, що саме тоді кинулися до праці на народному полі, і сіяв між молодими »народовцями« слова заохоти. Після повороту з Італії жив на Україні. В 1864. р. одержав посаду »директора духовних справ« у Королівстві Польському. Одначе на цьому становищі не затримався довго, бо уряд був незадоволений його живими взаєминами з галицькими українцями, які вступили на ясний національний шлях, і жадав від нього, щоб прилюдно зрікся своїх українських

поглядів. Коли Куліш цього не хотів зробити, звільнено його з посади. Куліш виїхав за границю. Живучи в Італії, Німеччині, у Відні й у Празі, займався літературною і науковою працею, зокрема перекладом св. Письма. В 1871. році вернувся на Україну й видав два перші томи *»Історії возсоединенія Русі«* (1874. р.), в якій різко осудив козаччину, називаючи її »колючим будяком на українській історичній ниві«. Негативне становище супроти козаччини зайняв також у розвідці *»Мальована Гайдамаччина«*, що її надруковано в львівській »Правді« 1876. р., — і це було причиною його розриву з українцями у Галичині.

Указ проти української літератури з 1876. р. отверезив Куліша. Він упевнився, що годі українцям розраховувати на Москву. В нього зродилася тоді думка погодити галицьких українців із поляками. З цією метою під час перебування у Львові в 1882. р. написав брошуру: »Крашанка русинам і полякам на Великдень« із покликом до згоди і взаємного порозуміння. Але його думки не знайшли признання. Українці прийняли їх дуже холодно. Знеохочений вернувся Куліш на Україну, осів на хуторі в Мотронівці й там дожив віку, до останньої хвилини життя не кидаючи пера. Помер 2. лютня 1897. р.

Творчість Куліша. Літературна спадщина Куліша дуже багата й дуже різнородна. З метою розвинути українське слово, поставити українську мову на рівному місці з іншими європейськими мовами, працював Куліш у різних напрямках, кидався на різні ділянки літературної творчости. Поетичні твори Куліша, що заповнювали збірники *»Україна«*, *»Досвітки«*, *»Хуторна поезія«*, *»Дзвін«*, — дуже різні змістом і характером. Поруч доволі нераз сухих роздумувань, нецікавих міркувань, поруч гарячих, пристрасних накидів на людей, що йому були немилі, та на думки й погляди, які не припадали йому до вподоби, іскряться нераз перлини високої поезії, в полум'ї почування точені, гострою думкою вирізьблені. Часто затримувався в них поет на історичних переживаннях українського народу. В поемі *»Україна«* намагався Куліш (1843.) народним стилем скласти одноцільний епос про козацьких героїв та козацьку старовину від Володимира Великого до гетьмана Богдана Хмельницького, щось подібне до Гомерової »Іліяди«. З цією метою використав народні думи, доповнюючи прогалини у відступах часу власною творчістю. Козацько-польська боротьба дала Кулішеві теми для поем *»Соло-ницця«* (повстання Наливайка) і *»Кумейки«* (повстання Павлюка). У поемі *»Настуся«* змалював Куліш ідилічну картину козацького життя після довголітньої війни.

Опанас Обух гине в боротьбі. Перед смертю просить друга Морова, щоб не дав кривдити його жінки й доньки та одружив колись свого сина з Настусею. По десятьох роках Морозенко сватає Настусю і потім живе з нею тихим, щасливим життям. Тільки деколи приходять хвилини, коли свистом кличе любого коня, й думкою лине на широкі степи та тужить за козацькою славою.

В поемі *»Великі проводи«* в постаті козака Голки вивів Куліш визначного українського вельможу й патріота, Юрія Немирича,

на тлі кривавих подій із 1648. р. Куліш високо цінив постать Немирича за його гарячу любов до рідного краю, за його культурність та за те, що був творчою одиницею в добу козацьких змагань, у добу Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

В поемі оповідає, як Ярема Вишневецький висилає козака Голку проти розворушених селян. Але Голка з ідейних спонук стає проти шляхти. Тим часом у Гадячі панна Рарожинська після смерти свого батька стає на чолі шляхти. Захоплений її вродою, дозволяє Голка шляхті втекти. Тоді Хмельницький висилає проти нього Кривоноса й цей убиває його срібною стрілою. Панна Рарожинська кидається в Дніпро й стає русалкою.

В поемах *»Маруся Богуславка«* (перший раз надрукована в Літературно-науковому віснику (1899. р.) й *»Магомет* та *Хадиза«* звеличав Куліш Магомета, його культурну місію та прославив мусульманський світ, як велику культурну силу. В *«Марусі Богуславці«* ідеалізував героїню народної думи, в поемі *»Магомет та Хадиза«* з великим захопленням заговорив про Магомета, як творця нової релігії, спертої на принципі любови, та про Хадизу, як жінку, що зрозуміла Магомета, зрозуміла його завдання, все, »про що він мав віщати миру«, і що в своїй високій жертвенній любові, як скеля стояла при ньому.

Поруч поетичних творів велику ціну мають також о п о в і д а н н я й п о в і с т і Куліша. Між дрібними оповіданнями найкращим є розкішна ідиля *»Орися«*, між повістями *(»Потомки українських гайдамаків«, »Мартин Гак«, »Брати«)* відрізняється поважною настроєю, спокоєм оповідання, вірністю історичного колориту; хроніка *»Чорна Рада«*, одна з найкращих історичних українських повістей. *»Орисю«* написав Куліш під впливом Гомерової »Одіссеї«, використовуючи оповідання про Навзікаю та її стрічу з Одіссеєм. У своєму оповіданні дав Куліш прегарний сонячний малюнок із минулих часів. Оповів про доньку сотника Таволги Орисю та про її їзду з дівчатами до річки Трубайла. Старий візник Грива розказує дівчатам, що перуть плаття, поетичний переказ про переяславського князя, що постріляв золоторогі тури там, де підноситься Турова круча.

- ...Слухають дівчата та аж сумно стало; слухає Орися та вже боїться глянути на каміння, що простяглось купою серед річки. Вже їй здається, що то справді не каміння; і вода шумить якось не так, як вода... Засмутив зовсім дівчат старий Грива... Дивиться Орися у воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло: хтось ніби виїхав із пущі на сивому коні й стоїть поміж в'язами. Боїться глянути угору, щоб справді не було там когось: боїться глянути і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину й показала вгору: дивляться дівчата, аж на Туровій кручі князь на сивому коні. Так і зомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивувавсь, і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивувався, опинившись над такою кручею. Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомо дівчата з прачами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи може русалки повиходили прати сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Задивився козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на нього старий Грива: »Гей, гей, козаче! Чого це тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскать свої кармазини в Трубайлі?«...

Над повістю *»Чорна Рада«* працював Куліш кількома наворотами й дав їй назву »хроніки з 1663. р.«. »Це так — каже сам Куліш, — як от інколи схопиться завірюха: — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поломле старе дерево, повиворочує з коріння дуби й берези«... Образ такої руїни в житті народу дав саме у повісті.

Історичною основою повісти є часи наступників Богдана Хмельницького, коли то Україна розпалася на Правобережну, що дісталася Польщі, й Лівобережну, що залишилася під Московщиною. На Правобережній закріпився при гетьманстві Павло Тетеря, а на лівому боці Дніпра виступили, як претенденти на гетьманську булаву, переяславський полковник Сомко, Іван Золотаренко і запорізький кошовий Іван Брюховецький. Запорожці, на яких опирався Брюховецький, просили московського царя скликати »чорну раду«, — це є збори всього козацтва. Сам Брюховецький намагався приєднати чернь обіцянками зрівняти всіх козаків і обіцянками дозволити на грабунок. Він схилив також на свій бік князя Великогагіна, що приїхав на Україну з метою відкриття »чорної ради«. На »чорній раді« вибрали козаки гетьманом Брюховецького, який видав на Сомка присуд смерти. У повісті розказує Куліш, як старий Ш р а м, священик і козак в одній особі, приїжджає разом із сином П е т р о м на хутір Хмарище у відвідини до хуторного козака, веселого Ч е р е в а н я. Петро закохується в доньку Череваня, Л е с ю. Черевань погоджується видати доньку за Шраменка, але Череваниха хоче посватати її за гетьмана Сомка. Про свій намір говорить Череваневі в час подорожі до Києва. В Києві зустрічається все товариство з Сомком. Сомко запрошує всіх на свій хутір. Сюди приїжджають також запорожці К и р и л о Т у р і Богдан Чорногор. Вночі викрадає Тур суджену Сомка, Лесю, та хоче втекти з нею в Чорногору. Його доганяє Петро. У двобою обидва падають на землю. Раненого Тура забирає під опіку Сомко, Петра — Леся. Під старанним доглядом Лесі Петро приходить до здоров'я. Після його видужання Шрам і Чере- ть їдуть у Ніжин з наміром помирити Сомка з Золотаренком. У Ніжині бувається суд над Кирилом Туром за те, що викрав Лесю, чи — як ловлюються козаки — за те, що »скакав у гречку«. Його прив'язують до стовпа та б'ють киями. Дуже точно описує далі автор перебіг »чорної ради«, на якій остаточно серед бурхливих сцен вибирають гетьманом Брюховецького. Після вибору Брюховецький замикає Сомка в тюрму. Намагається звільнити його з небезпекою для власного життя Кирило Тур, але Сомко не приймає його жертви. Повість закінчується смертю Сомка, Шрама і веселлям Петра з Лесею.

Хоч повість »Чорна Рада« не має одного героя, навколо якого розвивалася б ціла акція, але поодинокі картини виведені в ній дуже живо, цікаво, згідно з історичною правдою. Крім образу невідрадних історичних обставин дав у ній Куліш також образ тодішнього життя різних верств українського громадянства, широкий малюнок народного побуту. Постаті в повісті — ясні, виразні, з характерними рисами вдачі. Так і врізується в пам'ять образ поважного суворого Шрама, веселого, добрячого Череваня, одчайдушного, палкого Кирила Тура, невмолимого, грізного діда-гана Пугача, що твердо стоїть на сторожі давнього ладу, давніх козацьких традицій. Куліш був також автором ряду повістей, що написані російською мовою.

З д р а м а т и ч н и х т в о р і в Куліша збереглися в цілості: *»Байда, князь Вишневецький«, »Петро Сагайдачний«, »Цар Наливай«.*

Куліш залишив також деякі історичні праці та літературно-критичні нариси. На жаль, у тих його писаннях найбільший слід залишила його непостійна, хитка вдача та пристрасна, гаряча натура. В історичних своїх творах перейшов Куліш повільно від романтичного захоплення козаччиною, від її ідеалізації до різкого й несправедливого її осуду, до ворожого становища супроти козаків, яких не вагається назвати »колючим будяком на степах України«. Також у критичних нарисах про поодиноких письменників, нпр., Котляревського, Шевченка — не вмів Куліш утриматися на спокійному становищі об'єктивного дослідника, а давав вислів хвилевим нагальним вибухам гніву, подразнення та роз'ярення. Натомість має великі заслуги, як етнограф, виданням дуже цінних *»Записок о Южной Руси«*, як популяризатор, редактор »метеликів« та як невтомний перекладчик. »Бажаючи виробити форми нашої мови на послугу мислі всечоловічій«, Куліш збагатив українське письменство, крім перекладу Святого Письма, багатьма перекладами творів европейських літератур. Зокрема його переклади поем Байрона та драм Шекспіра мають до сьогодні велику ціну. Як »пан української мови«, що володів усіми секретами її багатства й сили, вложив Куліш своїми перекладами тривкий вклад у скарбницю української літературної мови.

Петербурзька »Основа«. Діяльність Куліша та його товаришів у Петербурзі розбудила знов літературний рух, що його стримала трагедія »Кирило-Методіївського Братства«. Смерть царя Миколи I. звільнила Росію від кайданів деспотизму. Колишні члени »Кирило-Методіївського Товариства« вертаються із заслання і зустрічаються в Петербурзі. Куліш, Шевченко, Костомаров, Білозерський — пориваються знову до праці, в наслідок чого Петербург став центром українського літературного життя в шістдесятих роках. У 1861. році Василь Білозерський розпочинає видавати тут літературно-науковий місячник *»Основа«* і не тільки гуртує при ньому давні літературні сили, але й дає місце новим літературним талантам. Місячник був присвячений виключно українським справам. В »Основі« брали участь усі українські інтелігентні сили і завдяки цьому має вона першорядне значення в розвитку української літератури та української національної ідеї. Сильне поетичне слово Шевченка, що помер у самих початках існування »Основи«, єднало письменників старшого й молодшого покоління; високі ідеї, які висловив у своїх поезіях, запалювали до творчої праці й жертвенної служби. В »Основі« брали участь: Куліш, Костомаров, Марко Вовчок, Глібів, Кониський, Стороженко, Ганна Барвінок, Руданський, Данило Мордовець, який в молодих літах написав поему *»Козаки і море«*, а в »Основі« помістив оповідання *»Дзвонар«* і *»Салдатка«*, Свидницький, Чубинський, Чужбинський і багато інших. На жаль, вже в кінці 1862. р. видавання »Основи« припинено з причини деяких хиб у самім редагуванні.

Київська »хлопоманія«. Діяльність »українофілів«, які згуртувалися при петербурзькій »Основі«, спричинила також живіший літературний та науковий рух у Полтаві, в Харкові, в Чернігові й у Львові. В Києві постав у шістдесятих роках XIX. в. живий рух, відомий під назвою »хлопоманії«. З погордою називали »хлопоманами« польські аристократи й московські публіцисти молодих ідеалістів, студентів Київського університету, що з великим запалом кинулися до праці для добра українського народу. До ряду »хлопоманів« належали не лише українці, але також поляки, що вважали своїм обов'язком працювати для того народу, серед якого жили. Визначну роль грали серед них Тадей Рильський, Володимир Антонович і Павлин Свенціцький (псевдонім Павло Свій). Свою діяльність розвинули київські »хлопомани« головним чином в напрямі поширення народної освіти. Подібно, як петербурзькі українофіли, засновували »хлопомани« народні школи т. зв. недільні, й видавали книжки для потреб народних. Ці книжечки звалися »метеликами«. Подавали вони вибір найкращих творів українських письменників, у першу чергу твори Шевченка, Квітки й Марка Вовчка. Оті просвітні змагання на Наддніпрянщині в шістдесятих роках не тільки не зустрічалися спочатку з ніякими перепонами, а навпаки — знаходили підтримку з боку російської преси та з боку російського уряду. Одначе вже в 1863. році розпочинається наступ на українську мову. Як наслідок доносів і наклепів російської преси, приходить заборона ширити народну освіту та наказ замкнути недільні школи. Різні кари падають на українських діячів, серед яких деякі ломлять своє українське перо. Цей указ проти української мови й літератури з 18. липня 1863. року — зветься Валуївським, від міністра Валуєва, що в своєму таємному обіжнику висловив сумної пам'яті слова, що ніякої окремої української мови »не било, нет і бить не может«.

Оживлення літературного життя у Львові. Поезії Тараса Шевченка розбудили в шістдесятих роках живий рух також серед галицьких українців, що після короткого зриву в 1848. році, в 50-тих роках XIX, в. попали у стан зневіри й апатії.

Коли 1848. р. цісар Фердинанд I. увів в австрійській державі конституцію, враз із іншими народами рвонулися також до праці галицькі українці. Знесення панщини, проголошення рівноправности схилили також українців організувати свої сили. В цілях оборони політичних і національних прав заснували вони в добу »весни народів« політичне товариство »Головна Руська Рада«, яка стала ясно на становищі окремішности української мови й українського народу. Висловом думок і помішности української мови й українського народу. Висловом думок і поглядів »Головної Руської Ради«, її органом став тижневик »Зоря Галицька«, якої перше число вийшло 15. травня 1848. р. »Головна руська Рада« зайнялася народною освітою. На полі народного шкільництва вдалося українцям виборoти деякі пільги, а в Львівському університеті відкриття катедри української літератури. Супротивні змагання деяких одиниць, що згуртувалися в полонофільському »Руськім Соборі«, стрінулися з повною невдачею, а їх орган »Руський Дневник«, що його видавав Іван Вагилевич, скоро перестав виходити. Йдучи за прикладом інших слов'ян, що велику увагу приділили справі народної освіти, заснували львівські українці 16. червня 1848. р. товариство »Галицько-руська Матиця«. »Матиця« мала завдання видавати популярні книжечки та дбати про освіту широких кіл. Щоб розбудити живіший літературний рух та згуртувати всі наукові й літературні сили, скликано до Львова всіх учених

і письменників, завданням яких було встановити однакові форми для літературної мови і найвідповідніший правопис. Цей перший освітньо-науковий конгрес, відомий під назвою »З'їзду руських учених«, відбувся восени 1848. р. в залі Львівської духовної семінарії, яку прибрано синьо-жовтими барвами. З'їзд поділився на дев'ять секцій. На одному спільному зібранні всіх учасників проголосив Яків Головацький »Розправу о язиці южнорускімъ та його нарічіях«, де науковим способом довів самостійність української мови, її окремішність від церковнослов'янської та російської мови. Розвідка Головацького — це науковий гімн у честь народної мови. Важливим культурним центром, вогнищем освіти міг стати також »Народний Дім«, що постав завдяки ініціятиві й невтомним зусиллям священика Льва Трещаківського. У »Народному Домі« мали знайти приміщення »Матиця«, бібліотека, читальня, книгарня, друкарня, музей, театральна зала, бурса і т. ін. Але всі ці надії не сповнилися. Провідники галицької України зблудили з ясного, простого шляху, що ним ішли досі. В 50-тих роках найчільніших провідників галицьких українців захопило бажання з'єднати український народ із російським, злити його культуру з російською в одну течію. Для поширення цього заклику серед українського громадянства в Галичині багато зробив російський учений Погодін, що з цією метою відвідував Галичину та нав'язував переписку з визначнішими діячами та письменниками. Провід у цій протинародній, москвофільській роботі вів відомий ворог народної мови (»говору черні«) Денис Зубрицький, що в листах до Погодіна звав себе »отаманом погодінської колонії«. Слідом за Зубрицьким понесли клич об'єднання обидва брати Головацькі, історик Антін Петрушевич, поет Богдан Дідицький, Северин Шехович, Іван Гушалевич. Антін Петрушевич, пізніший крилошанин, був істориком та лінгвістом. Писав жахливою, дивоглядною мовою, яку він сам звав »праруською«... Видав збірку історичних матеріялів п. н. »Сводная Галицко-русская Літопись«. Свою цінну збірку рукописів та книжок пожертвував бібліотеці »Народного Дому« у Львові. — Богдан Дідицький був у 50-тих роках редактором »Зорі Галицької«, в 60-тих — »Слова«. Його становище не завжди було однакове й не завжди ясне. Коли в 60-тих роках видавав »Слово«, здавалося, що стояв на становищі окремішности української мови від московської і помістив навіть статтю Костомарова п. н. »Дві руські народности«. Але в 1866. р. після нещасного для Австрії бою під Садовою, поміщуючи статтю Наумовича »Погляд на будучність«, дав доказ, що погоджується з кличем об'єднання українців із москалями. Довший час мав Дідицький у своїх руках керму усього літературного руху в Галичині й тішився славою першорядного поета, хоч в його поемах »Буй-Тур Всеволод« та »Конюший« годі добачити більших мистецьких цінностей. — Северин Шехович, талановитий, але непостійний, видавав російською мовою часопис »Ладу« (1853.) і »Семейну бібліотеку« (1854.) — Іван Гушалевич, гімназійний катихит, був автором дуже поширених пісень »Мир вам, братя«, »Щасть нам, Боже«, що стали неначе гімнами галицьких українців. Писав також драми: »Підгіряни«, »Сільські пленіпотенти«, »Омана очей«. — Іван Наумович був знаменитим популяризатором. Свою літературну діяльність розпочав переробкою Мольерової комедії, якій дав назву »Гриць Мазниця«. Видав книжки для народної освіти і часопис для народу »Наука«.

До нового зриву в національній та літературній праці порвалися українці в галицькій області ураз із приходом Шевченкових поезій, які досі були відомі тільки небагатьом одиницям. Ідеї та кличі, що їх розвинув Шевченко в своїх полум'яних поезіях, захопили найперше молодь. Університетська молодь згуртувалася в »Громаду«. За її прикладом пішла також гімназійна молодь, не тільки у Львові, але й у кількох містах на провінції, організуючи скрізь гуртки, відомі під назвою »Громад«. Душею громад був Данило Танячкевич (Грицько Будеволя). Своїми ли-

стами, що їх писав окремим, своєрідним, поетичним стилем, поривав молодь, розбуджував серед неї патріотичні почування, заохочував до праці для добра народу.

Щоб оживити літературу та повернути народній мові назад її права на літературне життя розпочала університетська молодь видавати часопис *»Вечерниці«* в 1862. р. Редактором »Вечерниць« був Федір Заревич (Юрко Ворона). Помагали йому в редакційній праці Ксенофонт Климкович та Володимир Шашкевич, син Маркіяна. Оцю нову »руську трійцю« та її ідейних прихильників, що взялися працювати в народному дусі й на народній основі розвивати рідну мову й рідне письменство, назвали »народовцями« або »вечерничниками«. Коли »Вечерниці« перестали виходити, зачав Ксенофонт Климкович видавати літературно-політичний місячник *»Мету«* (в 1863. р.), де уміщував не тільки твори галицьких письменників, але й придніпрянських, нпр., Куліша, Вовчка. У редагуванні виявив публіцистичний талант, Крім »Мети« видавав також *»Руську Читальню«*. Після того, як »Мета« стала виключно політичним двотижневиком, літературне завдання перейняла *»Нива«*. Її редактором був Костьо Горбаль.

В 1866. р. Володимир Шашкевич став видавати замість »Ниви« тижневик *»Русалка«*. Але й вона довго не втрималася. Лише *»Правда«*, що стала виходити з 1867. р., затрималася довше й була не тільки головним органом галицьких »народовців«, але давала також частинний захист придніпрянським письменникам, які в добу наступу на українське слово та важких цензурних умовин в Росії осилали свої твори в Галичину.

Доказом національного пробудження галицьких українців та живішого розвитку українського народного життя було заснування театру. Постав він завдяки заходам віцемаршалка галицького сейму Юліяна Лаврівського при товаристві »Руська Бесіда« у Львові в 1864. р. і розпочав вистави у Львові й на провінції. Це спонукало деяких письменників, нпр. Климковича, Свенціцького подбати про збагачення українського театрального репертуару перекладами та переробками драматичних творів європейського письменства.

Дуже важною подією в розвитку української культури було заснування в 1868. р. товариства »Просвіта«. »Просвіта« мала ознайомлення поширенням всенародної освіти і позайнятися поглибленням та поширенням всенародної освіти і по-
стала тому, що »Галицько-руська Матиця« не виконувала свої завдання, бо її провідники захопилися кличем об'єднання.

Марко Вовчок. З письменників 60-их років вибилися силою свого таланту, поруч із Пантелеймоном Кулішем, Марко Вовчок і Юрій Федькович. В 1857. р. появилася заходом П. Куліша збірка *»Народних оповідань«* Марка Вовчка. Під цим псевдонімом заховалася Марія з Вілінських Марковичева (1834—1907), дружина члена »Кирило-Методіївського Братства« Опанаса Марковича. Марія походила з української поміщицької родини. Народилася в маєтку своїх батьків, в Єкатеринівці,

Єлецького повіту, Орловської губернії, виховувалася в Харкові. В Орлі познайомилася з Марковичем, що саме там жив на засланні за свою участь у »Кирило-Методіївському Братстві«, і вийшла за нього заміж. Від нього перейняла його ідеологію, його любов до української мови та його захоплення етнографічними студіями. Живучи разом із мужем в українських містах: Чернігові, Києві й Немирові, прислухувалася вона до української мови, вивчала її уважно та опанувала її так, що навіть Шевченка дивувала красою і багатством свого вислову. »Випила вона ввесь сік і запах українських цвітів« — як гарно висловився Куліш. Хоч Куліш і знав, що вона була автором »Народних оповідань«, все ж таки сам спричинився до помилкового погляду, який довго й уперто затримувався в істориків українського письменства, немов би то під псевдонім Марка Вовчка підходила спільна праця Марії та її чоловіка Опанаса, бо »вони удвох писали оповідання«. Так писав він у листі до історика українського письменства Омеляна Огоновського. Згодом виникли навіть такі, кривдячі письменницю погляди, що вона загарбала собі славу, що належала тільки Опанасові. Ці помилкові погляди розвіяв дослідник Василь Доманицький, який з цілковитою певністю довів на основі листів Марії Марковичевої та на основі її автографів, що тільки вона була автором оповідань. Краще володіла пером за свого чоловіка, ніжніше мала розуміння й відчуття краси й не кидала пера навіть тоді, коли жила окремо від чоловіка за кордоном (Дрезден, Лондон, Гайдельберг, Париж, Неаполь), втішаючись славою та признанням з боку европейських літературних кіл. Після смерти Опанаса Марковича вийшла заміж за поміщика Лобача — Жученка і останні роки життя провела на Кавказі.

У своїх оповіданнях дала Марія Марковичева яскраві, жахливі трагічною правдою малюнку образи кріпацького безталання. Ставлячи перед очі усього громадянства образи соромного поневолення людини, піднесла вона голосний протест проти понижування людської гідности, проти безглуздя кріпаччини. В тому її головна заслуга. Її оповідання здобули собі широку популярність, — ще більше тоді, коли російський письменник Тургенев переклав їх на російську мову. Дуже високо цінив талант Марковичевої Тарас Шевченко, що після повороту з заслання в окремій поезії *»Марку Вовчку«* назвав її »молодою силою«, »кротким пророком« та »обличителем жестоких людей неситих«. Шевченко пише у згаданому поетичному творі, що, блукаючи понад Уралом, благав Господа, »щоб наша правда не пропала, щоб наше слово не вмирало«, після чого каже...

...І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій,
Моя ти зоренько святая,
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднее! І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную — о доле,
Пророче наш, моя ти доне!
Твоєю думою назву.

Кріпацьке лихоліття лягло в основу прекрасного оповідання *»Інститутка«*, в якому М. Вовчок глибоко ввійшла в суть кріпацтва. Ціле оповідання про гірку долю кріпачки Устини та панського насилля над кріпаками вложила своїм улюбленим способом в уста самої Устини. В оповіданні »Інститутка« звернула письменниця увагу на хибну систему виховання дівчат в інститутах, де вони не одержували ні глибокої освіти, ні тривких моральних та етичних засад.

Образ кріпацького безталання виступає ще сильніше в оповіданні *»Козачка«*, в якому вільна козачка, виходячи заміж за кріпака, добровільно надіває на себе ярмо кріпаччини, що нівечить її молодість, вроду, силу й заганяє в могилу.

Зміст опов. »Козачка«. По смерті батьків вільна козачка Олеся виходить заміж за кріпака Івана Золотаренка й переноситься у двір. Там відчуває вона ввесь тягар кріпацької неволі. Пан забирає з собою Івана в Москву, де він умирає. Двох синів Олесі відправляють до міста з паничами. Олеся залишається з наймолодшим сином Тимком. Знеможена важкою працею, задавлена тяжкою розпукою, сходить вона передчасно з горя й смутку в могилу. »А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то пом'янути. Двірські люди самі й пом'янули й поховали нещасну«...

Кріпаччина дала Марку Вовчку також теми для інших оповідань, як *»Ледащиця«*, *»Викуп«*, *»Горпина«*. »Здається — характеридан, ує Марковичева — оцю болючу суспільну рану, — що в хуторі тихо й мирно... Цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось. Люди прокидались і лягали, плачучи, проклинаючи«...

В оповіданні *»Два сини«* торкнулася Марковичева також салаччини. Головну увагу звернула на переживання матері, в якої силоміць забрано до війська обох синів, — її радощі, її гордощі, її надії. У війську один із синів загинув. Другий вернувся до старої матері з надірваним здоров'ям, недугуючи, на те, щоб також у короткому часі зійти в могилу. Оповідання вложила письменниця в уста нещасної матері, яка так втішалася колись пустотливим Андрійком та задумливим Васильком, коли вони ще були дітьми, потім парубками, а потім залишилася сама з своїм горем, доживаючи віку. »Живу« — кінчає мати своє оповідання... — »дивлюся, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю; якось тумаю, наче жива у землю входжу«. По знесенню кріпацтва могла письменниця перейти до інших тем. В оповіданні *»Сестра«* дала гарний приклад посвяти для рідні. По смерті чоловіка молода вдоциця переноситься до брата, де їй приходиться терпіти примхи, докори та лайку братової дружини. Щоб оминути сварку та колотнечу, йде на службу і всі зароблені гроші передає братові. Високий приклад посвяти для ідеї: любови до рідного краю є темою оповідання *»Маруся«*. Сягнула в ньому письменниця до часів гетьмана Дорошенка й вивела високий приклад героїзму молоденької дівчини Марусі, що ні хвилиночки не вагається покласти власне життя для добра України. Слід підкреслити, що це оповідання здобуло собі широку популярність у Франції, де вийшло в шкільну програму для молоді.

Відносно слабішими є ті оповідання Марка Вовчка, в яких вона намагалася розвинути невирішені психологічні проблеми *(»Кармелюк«, »Від себе не втечеш«)*.

Народні оповідання Марка Вовчка мають велику ціну. Про це говорить глибокий, серйозний їх зміст, мистецька форма, пригарна мова, короткий, як скло, чистий спосіб оповідання. Марко Вовчок усім серцем спочуває людській недолі; тихим смутком сумує над горюванням нещасних кріпаків, радіє їх хвилевими радощами. Вірними, реалістичними описами пекла кріпацького поневолення закликає Марко Вовчок до зміни, до перебудови суспільного життя. І в тому саме велика ідейна цінність її оповідань. Сердечне тепло, яким навіяні образи недолі Устини (*»Інститутка«*) та інших жінок в оповіданнях Марка Вовчка, надають їм окремого чару. Гарно схарактеризував літературну творчість Марка Вовчка — Федькович, який висловився про неї такими словами: »Як нема у нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, так нема зіроньки, як Марковичка«.

Ганна Барвінок. Оповідання Марка Вовчка відбилися сильним впливом на творах деяких пізніших українських письменників. Помітний він у першу чергу в літературній творчості Олександри Кулішевої, що відома під псевдонімом Ганни Барвінок.

Походила вона з роду Білозерських. Народилася в батьківському хуторі Мотронівці під Борзною 1828. р. Була донькою чернігівського землевласника, сестрою Василя Білозерського, редактора »Основи«, дружиною П. Куліша. Будучи захоплена піснями Тараса Шевченка, які він співав на їх весіллі, жертвувала своє віно (клейноди), щоб молодий поет міг заграницею доповнити й поширити свою освіту. Її характерність, гарна вдача виявилися також у хвилину, коли Куліша зустріла кара заслання. Разом із ним виїхала вона до Тули і старалась полегшити йому життя. Вмів це оцінити навіть мінливий у своїх почуваннях Куліш. Присвячуючи їй свою історичну поему »Маруся Богуславка«, назвав її своїм »духом світлокрилим«, де говорив м. і.

»Ні, не на землі, не нам тебе благословляти,
Пречисту в помислах, у задумах величню!
Не знаєм, як тебе, яким ім'ям назвати
На пам'ять між людьми, на шану віковічню«...

На літературне поле виступила Ганна Барвінок в Кулішевій *»Хаті«* з оповіданнями *»Лихо не без добра«, »Восени літо«*. Потім пішов ряд інших оповідань. Деякі з них мають характер вірних і безпосередніх етнографічних записок, при чому письменниця використовувала казкові мотиви, переплітаючи їх народними піснями. Головну увагу присвятила вона образам жіночої недолі, за що Куліш назвав її *»поетом жіночого горя«*.

З оповідань Ганни Барвінок помітніші: »Русалка«, »Не було добра змалку, не буде до останку«, »Домонтар«, »Вірна пара«, »Хатне лихо«, — в яких можна зустрітися з правдивими образами народного побуту та з цікавими постатями селянського світу.

Олекса Стороженко. Коли в оповіданнях Марка Вовчка та Ганни Барвінок більш соціяльні умови життя знайшли свій вираз, то оповідання Олекси Стороженка мають більш етнографічний характер, при чому автор знову впадає в них у давній гумористичний тон та повиває їх серпанком буйної фантастики. Перші оповідання Стороженка появилися в петербурзькій »Основі«. Їх автор походив із стародавнього козацького роду. Його предки були полковниками й сотниками, і придбали собі села на Полтавщині. Там він і родився в 1805. р. Молоді літа провів поза рідним краєм. Виховувався у військовій школі в Петербурзі, потім поступив на військову службу. Коли його полк перенесено на Поділля, він їздив часто по Україні за закупом коней і при цій нагоді залюбки слухав оповідання старих людей про старовину. Так на Катеринославщині познайомився з 96-літнім запорожцем Микитою Коржем, що оповідав йому про події з останніх часів Запоріжжя. В 1829. році Стороженко брав участь у війні з Туреччиною, в час якої дістав рану. Після того звільнився з військової служби й служив по урядах. Останні роки життя провів на своїм невеличкім хуторі в Горішині, де розкошував серед прекрасної природи та розвів буйний сад. Помер у 1874. р.

Стороженко був не тільки талановитим письменником, але також музиком, художником та різьбарем. Писав також російською мовою. Всі його української оповідання, до яких брав теми безпосередньо з усної народної творчости, визначаються великою кращою й чистотою мови. В деяких із них буйною уявою сягав Сторосою й чистотою мови. В деяких із них буйною уявою сягав Стороженко в минулі часи. Гумористичні оповідання, як нпр., *»Вчи лінивого не молотом, а голодом«, »Два брати«, »Жонатий чорт«, »Дурень«, »Вивів дядька на сухеньке«,* мають сильний етнографічно-реалістичний характер. Буйну уяву виявив Стороженко в своїх історичних оповіданнях: *»Дорош«, »Матусине благословення«, »Кіндрат Бубненко Швидкий«, »Спомини Микити Коржа«*. Найбільший розголос здобуло собі історичне оповідання *»Марко Проклятий«*.

Марко Проклятий — це вічний бурлака, що мусить до кінця світу покутувати за свої страшні гріхи. Його батько одружився був із черкешенкою, що була товаришем йому в його походах, а свого маленького сина голодувала кров'ю пташенят. Це й було причиною, що Марко став лютим, жадним крови. Він убиває свою колишню суджену за те, що в час його неприсутности вийшла заміж, убиває її чоловіка, потім свою сестру й матір. За ці жахливі злочини проклинає його дух батька. Він мусить постійно носити із собою тяжку горбу, яку тільки він один завдяки своїй нелюдській силі може підійняти. В торбі носить він голови вбитої ним матері й сестри. Марко намагається відібрати собі життя. Але це йому не вдається; його торба стає ще тяжчою. Перестане він томитися й товктися аж тоді, коли з любови до добра робитиме добрі діла. Під час своєї мандрівки заходить він у Галичину й при допомозі баби Яги дістається до пекла. Але й там його не приймають. У часи козацько-польських воєн віддає Марко услуги козацтву.

Рівнобіжно до історії Марка розвиває Стороженко в оповіданні ще другу історію, а саме: історію ковацького провідника Кобзи-Павлюги, оповідаючи про його романтичне кохання з княгинею Четвертинською.

Велика заслуга Стороженка в тому, що він зібрав усі народні перекази про Марка й передав їх у поетичній формі. Артемов-

ський-Гулак, прочитавши на старості літ »поему« (так назвав Стороженко своє оповідання), написав власною рукою на ньому: »Зроду кращого не читав і читати не буду«.

Майже всі твори Стороженка є прекрасними зразками розповідного жанру в українській літературі.

Леонід Глібов. За гарним прикладом »україно філів«, що згуртувалися при петербурзькій »Основі« Василя Білозерського, пішов у Чернігові Леонід Глібов (1827—1873), що в 1861 р. за допомогою Номиса, Куліша і Конисського розпочав видавати »Чернігівський Листок«.

Леонід Глібов — поруч Євгена Гребінки — другий визначний український байкар. Народився у Веселім Подолі на Полтавщині, де його батько завідував кінськими табунами в посілості Гаврила Родзянки. Після закінчення Полтавської гімназії та Ніжинського ліцею був учителем історії та географії в Чернігові. Усунений з цього становища за діяльність на користь української культури бідував тяжко, поки одержав посаду управителя друкарні в Чернігові. Літературна діяльність Глібова виявилася в чотирьох окремих жанрах: ліриці, байках, приповістках для дітей і в драматичній творчості (»До мирового«).

В ліричних поезіях Глібова настрій сумний, елегійний. Поет лине тужними згадками до тих хвилин минулого, щастя (»Вечір«); іншим разом сумує за безповоротною молодістю (»Журба«).

Ніжним почуванням, сердечним ліричним настроєм навіяні також байки Глібова. Хоч теми брав він здебільшого в інших поетів, у першу чергу в російського байкаря Крилова, вмів їх — може в дещо меншій мірі, як його попередник, Гребінка, актуалізувати, нагнути до сучасних йому обставин українського життя і надати їм своєрідне українське забарвлення. Є деяка різниця між раннішими байками Глібова, що постали в п'ятдесятих і на початку шістдесятих років м. с., і пізнішими з кінця 80-их і початку 90-их років. У другій групі автор більш самостійний у виборі тем. Одначе скрізь ніжна його вдача не дозволила йому вдаряти в людей гострим вістрям колючої сатири. Байки Глібова — це радше лагідні, батьківські упімнення доброї людини, що вміє вибачити людям їх хиби. Він тільки з любови до них докоряє їм за неробство (»Бджола і мухи«), за незгідливість у громадській праці (»Лебедь, щука і рак«), за насилля над ближнім (»Вовк та ягня«), за хабарництво (»Лисиця і ховрах«), за клевету (»Прохожі та собаки«), за самохвальбу (»Синиця«), за гордість (»Жаба і віл«). Цікаво й гарно розвинув Глібов думку про потребу праці для рідного краю у байці »Бджола та мухи«.

Хтось наговорив мухам, що на чужині краще людям живеться. Стали вони думати й радити над тим, щоби кинути Україну й помандрувати на чужину, »аж до веселих тих країн, де доля кращая вітає«. Хотіли вони намовити до свого наміру й бджолу, але ця не схотіла.

Шкода, — сказала вона.
Я рідну Україну
Не проміняю за чужину...
Мені шаноба скрізь була,
Бо я без діла не тиняюсь...

Гарно виходять також у байках Глібова українські краєвиди. Ось у байці *»Шелестуни«* йде суперечка між листками-шелестунами та коренями явора про те, хто з них важливіший, при чім Глібов говорить про роль поодиноких верств народу в громадському житті. Шелестуни хваляться перед вітром:

»Якби не ми з тобою шелестіли,
То хто б долину звеселяв
І з ким би ти тут, вітрику наш милий,
Гуляючи любенько, жартував?
Що б тут було без нас? Краса якая?
Бур'ян та осока;
Була б долинонька, неначе пустка тая,
А подивися, тепер вона яка!
До нас зозуленька у гості прилітає
І весело кує, як в тихому кутку;
Вівчарик на сопілку грає
Під явором у холодку;
Співає соловей, неначе у садочку,
А серед ночі, в тихий час,
Тут мавочки гуляють у таночку
І ясний місяць дивиться на нас«...

Лагідний, ніжний тон мають також його віршовані приказки та загадки, що їх уміщував на сторінках львівського дитячого часопису *»Дзвінок«*. Підписувався під ними Глібов псевдонімом *»Дідусь Кенир«* і здобув собі ними любов та прихильність української дітвори.

Степан Руданський. Силу глибокого ніжного почування та поруч із тим бистрий дотеп та щирий гумор вложив у свої поетичні твори Степан Руданський. Визначався безсумнівним, веиким поетичним талантом, якого не мав можливости виявити в цілій повноті.

Степан Руданський (1833—1873) родився на Поділлі в селі Хомутинцях, недалеко Бердичева, де його батько був священиком. Вчився в Шаргородській парохіяльній школі, потім в духовній семінарії в Кам'янці-Подільськім. Вже в кам'янець-подільські роки його життя почалися непорозуміння між ним і батьком, бо батько нерадим оком дивився на те, що син захоплювався Українською народною мовою, українськими піснями та хилився серцем до простолюддя. Розрив наступив у 1856 р., коли Степан вступив на медичний факультет Петербурзького університету. У цей другий петербурзький період життя Руданський розвинув живу поетичну творчість. Хоч довелося поетові жити серед великих злиднів — голоду й холоду, талант його розвинувся в повній силі. В 1861. закінчив поет медичний відділ і виїхав у Ялту (Крим). Тяжка лікарська праця, невідрадні обставини життя, трагізм недібраного подружжя підірвали слабе його здоров'я й передчасно загнали в могилу, хоч поет не дожив ще й сорокового року життя. Безнадійний смуток і скорботу поет висловив у передсмертних поезіях:

На могилі не заплаче
Ніхто по мені.
Хіба чорний крук закряче,
Чорна хмаронька заплаче
Дощем по мені...

Руданський залишив по собі гарну пам'ять серед бідних людей, яких хилився серцем та яким помагав щиро, безкорисно, з посвятою.

Літературну діяльність розпочав Руданський баладами, перебуваючи в Кам'янець-подільській семінарії. Подібно до інших романтиків поет змальовує в своїх баладах народні вірування в мерців *(»Опир«, »Вечерниці«)*, переміну людей в рослини *(»Тополя«, »Верба«)*, говорить про чар-зілля *(»Розмай«)*.

Сюжет балади **»Розмай«** (1854. р.) такий: Тетяна покохала Гордія. Сумувала й тужила, бо Гордій її не кохав. Коли з відчаю хотіла кинутися в криницю і втопитися, затримала її стара бабуся й порадила причарувати Гордія розмаєм. Тетяна подала на вечорницях Гордієві у страві розмай. Але від цього зілля Гордій помер. З туги за милим скоро й Тетяна покінчила своє життя:

на того гробі положила,
которого сама згубила.

Поруч балад вже в цю пору постали й перші ліричні поезії Руданського, повні безнадії, спричиненої в великій мірі його нещасним коханням *(»Чорний кольор«)*. Найживішу оригінальну творчість виявив Руданський у петербурзькі роки життя, хоч переїзд у Петербург не вилікував його від його страждань і не вплинув на зміну його настрою. Навпаки, шум великого міста ще більше поглибив його самотність; кріпшала також туга поетова за коханою дівчиною, яку залишив далеко на Україні *(»Зозуля«, »Повій вітре на Вкраїну«)*. У кримський період Руданський займався головним чином перекладами чужих творів.

За життя поета мало його творів вийшло друком. Лише по смерті пощастило Олені Пчілці, Василеві Лукичеві, Франкові, Комареві й Кримському зібрати його розсипані перлини. Загальновідомий Руданський, як автор »співомовок«, коротких жартів, дотепів, приказок, сміховинок про жидів, панів, циганів, поляків, москалів, що їх зачерпнув у значній мірі з уст народу. Всі вони визначаються бистрим, гнучким дотепом та щирим гумором. Ними, як штучним засобом, розважав себе Руданський у невідрадних хвилинах життя. Завдяки своєму веселому настрою й легкій принадній формі здобули вони собі широкі кола читачів. Такі завжди цікаві й свіжі історії, як нпр. про того мужика, що не став дяком, бо не купив окулярів (*»Окуляри«*), чи про того цигана, що їв хрін лише тому, що заплатив за нього гроші *(»Циган із хроном«)*, чи про того батька, що казав синові в церкві свистіти *(»Чи голосна церква«)*, чи про того запорожця, що ставав із рабіном до дискусії, — не втратять ніколи своєї принади. Одначе, крім веселих »співомовок« Руданський писав ліричні поезії, повні тонких почувань, глибокої туги, гнітючого смутку, торкаючись у них не тільки своїх переживань *(»Чорний кольор«, »Ти не моя, дівчино дорогая«, »Студент«, »Голе моє поле«)*, але також суспільного й громадського життя *(»Наука«, »Гей, гей, воли«...)*. Був також автором великих історичних поем *(»Мазепа«, »Скоропада«, »Полуботок«, »Віщий Олег«, »Велямін«, »Апостол«, »Мініх«, »Цар Соловей«)*. З його перекладів найцінніші: переклад *»Слова о полку Ігореве«* п. н. *»Ігор Сіверський«* та переклад Гомерової *»Іліяди«*, написаний вільним, відмінним від оригіналу розміром п. н. *»Омирова Ільонянка«*. Пробував пера і на полі драматичної творчости й написав драму п. н. *»Чумак«*.

Оптимізмом, вірою в успішність праці на народній ниві визначається поезія Руданського »Та гей бики!...«

Та гей, бики! Чого ж ви стали?
Чи поле густо заросло?
Чи леміша іржа поїла,
Чи затупилось чересло?
Вперед, бики! Бадилля зсохло,
Самі валяться будяки,
А чересло, леміш, новії...
Чого ж ви стали? Гей, бики!
Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах,
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях.
А чересло моє із ліва,
Леміш із правої руки
Зітнуть і корінь того зілля...
Чого ж ви стали? Гей, бики!

Посіем ярее зерно,
А спаде дощик незабаром,
Та гей, бики! Зоремо поле,
В землі пробудиться воно.
Пробудиться і на світ гляне,
І як дівочії вінки
Зазеленіють наші ниви...
Чого ж ви стали? Гей, бики!
Та гей, бики! Зерно поспіє,
Обілле золотом поля,
І потече ізнову медом
І молоком свята земля.
І все мине, що гірке було,
Настануть давнії роки...
Чого ж ви стали, мої діти,
Пора настала! Гей, бики!

»Люборацькі« Анатоля Свидницького. Подібно трагічною, як життєва доля Степана Руданського, була також доля дуже талановитого письменника Анатоля Свидницького (1834—1873.). Скоро зійшов він у могилу й скоро про нього забули. Коли в 1885. р. Франко хотів видати його повість, звернувся в листі до Конишського з такими словами прохання: »Напишіть ради Бога свято того хоч яку звісточку про Свидницького, автора *»Люборацьких«*. и він живе, чи ні і що він за один?«

Свидницький здобув собі ім'я повістю *»Люборацькі«*, що появилася друком лише через двадцять п'ять літ після смерти автора. В повісті дав Свидницький цікавий, з мистецьким реалізмом виведений образ стародавнього побуту українського духовенства та показав, як молоде покоління, що вийшло з того середовища, під впливом російської (Антосьо Люборацький) та польської школи (Мася) відбивалося від свого грунту. У хлопців витворювався російський бюрократичний нахил, у дівчат шляхотська погорда до селянства. Повість Свидницького »Люборацькі«, що своєю темою та характером нагадує повісті Нечуя-Левицького: *»Старосвітські батюшки та матушки«* й *»Причепу«*, має безсумнівну літературну цінність. Автор виявив у ній вмілість обсервації життєвих явищ та постатей, дав ряд вірних, закінчених образців із побуту, виявив почуття міри й такту, заговорив своїм власним, окремим, з в'язким, місцями дотепним стилем. Крім повісти »Люборацькі« залишив 17 оповідань, в яких торкнувся селянського та священичого життя.

До Руданського і Свидницького зближує трагічна життєва доля талановитого поета **Віктора Забілу**, якого збірку поетичних творів п. з. **»Співи крізь сльози«** надрукував І. Франко в »Літературно-науковому вістнику« за 1906. р.

Громада письменників-»народовців«. Серед письменників галицької України визначився в шістдесятих роках у першу чергу Федір Заревич, редактор *»Вечерниць«*, автор оповідань, драми *»Бондарівна«* та повісти *»Хлопська дитина«*. В повісті »Хлопська дитина« Заревич дав образ пробудження галицьких українців у 1848. році. Героєм у повісті є Степан, »хлопська дитина«, що завдяки добрим людям здобуває освіту та стає адвокатом, оборонцем селян. На дорозі його особистого щастя, одруження з Ганною, стає опікун Ганни, священик-аристократ о. Євстахій. Але приходить 1848. р. Під впливом великих подій о. Євстахій зміняє свої погляди, стає демократом і погоджується на вінчання Степана з Ганною.

Над »Вечорницями« разом із Заревичем працював Ксенофонт Климкович, що вже як учень Станиславівської гімназії писав поезії. Там заснував він серед шкільної молоді літературний гурток »Руський Гелікон«. Був редактором »Мети« та »Руської Читальні«. В останньому видавництві вміщував переклади з чужих мов. В »Руській Читальні« вийшла повість Гребінки »Чайковський«, збірка оповідань Миколи Гоголя *»Вечорі на хуторі«* та драми Корженьовського. На короткий час зневірився в народний прапор і дав себе затягнути до редакції »Слав'янської Зорі«, яка виходила у Відні. З нагоди ювілею тисячоліття постання першої української держави написав поему »Великі роковини«, в якій дав вислів радости, що серед українського народу пробудилася національна свідомість, та висловив погляд, що Придністрянська й Придніпрянська Україна — дві рідні сестри. Крім оригінальних творів Климкович дав багато перекладів. З його перекладів на українську мову заслуговує на увагу переклад першої пісні Гомерової »Іліяди«, а на німецьку переклад Шевченкових творів. Безсумнівний ліричний талант помітний у поезіях Володимира Шашкевича. Захоплений ідеями свого батька, начитаний у творах европейського письменства, вмів внести у працю молодих ідеалістів шістдесятих років багато щирого запалу. Був одним із редакторів »Вечерниць«, потім »Русалки«. Крім сумних ліричних поезій, повних скарги на бездольне життя, що входять у збірку *»Зільник«*, писав також драматичні твори: *»Сила любови«*, *»Тимко Хмельницький»* та оповідання (»Пімста і великодушіє«).

Епічним поетом був Євген Згарський. Написав дві великі поеми: *»Святий вечер«* та *»Маруся Богуславка«*.

Дуже оригінальним письменником у шістдесятих роках був Павлин Свенціцький, що під українськими творами підписувався псевдонімами Данило Лозовський, Павло Свій, під польськими Стахурський. Походив із польського роду. Брав визначну участь у київському »хлопоманському« русі. Після невдачі польського повстання в 1863. р. перенісся в Галичину. Тут брав найперше участь у виставах українських і польських театральних дружин, потім одержав місце вчителя в українській академічній гімназії у Львові. Як учитель викладав українську літературу з любов'ю предмету, прегарною мовою. Ідеєю його життя було довести до порозуміння між українським

народом і польським на основах рівноправности обох народів з метою успішної боротьби з Москвою. Цій ідеї посвятив усе своє життя. Поширював її серед польського громадянства в окремім виданництві: »Sioło«. Pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ukraińsko-ruskim в 1866. році), де вміщував латинською азбукою найкращі твори української літератури.

Драматичне українське письменство збагатив рядом перекладів і переробок та оригінальною комедією *»Міщанка«*. Ім'я в українській літературі здобув собі легкими та принадними байками, які видав під псевдонімом Павло Свій та які здобули собі широку популярність *(»Дід і камінь«, »Дід і смерть«)*. Писав також польською мовою повісті та драми, беручи до них теми з українського життя та йдучи слідами поетів »української школи«. Коли в 1867. р. з причини виїзду Якова Головацького в Росію звільнилася катедра української мови у Львівському університеті, Павлин Свенціцький був одним із кандидатів на звільнену посаду. Одначе одержав її Омелян Огоновський. До цього часу Огоновський був професором в академічній гімназії у Львові. Визначився, як драматург і науковий дослідник. У 1860. р. вмістив в альманаху Дідицького: *»Зоря галицька як альбом«* епічну поему »Хрест«. У 1864. р. його поетичним прологом розпочато свято відкриття українського театру. Найвизначнішими його літературними творами є історичні драми *»Гальшка Острозька«* і *»Федько Острозький«*. Більшу ціну мають його наукові праці.

Як учень знаменитого славіста Міклошіча вмів Огоновський у різних працях, що їх оголошував українською мовою, польською та німецькою довести окремішність української мови від усіх інших слов'янських мов. Вже цінним вкладом в українську науку були такі його праці: Граматика української мови, Хрестоматія староукраїнського письменства, студія про »Слово о полку«, видання »Кобзаря« та п'ятитомова Історія української літератури. Історія літератури Огоновського є здобутком його довголітньої праці, багатим джерелом життєписних та бібліографічних вісток. Згадані твори не втратили свого наукового значення і для нас.

Юрій Федькович. Усіх згаданих поетів шістдесятих років силою та оригінальністю поетичного таланту перевищив Юрій Федькович, уроженець буковинської землі, що колись була під пануванням українських князів, потім переживала часи володіння татарів, румунів, турків, поки в 1775. р. не дісталася Австрії. В 1786. р. приєднано Буковину до Галичини. Тільки після 1868. р. постали на Буковині перші українські школи. Перед виступом Федьковича були вже на Буковині поети, як Гаврило та Василь Продани, Василь Ферлеєвич, але їх твори і мовою і змістом далеко стояли від життя. Пробудив національно буковинських українців лише Юрій Федькович. Його батько Адальберт Гординський-Федькович був управителем господарства Ромашкана у Путилові на Буковині та одружився з вдовою по священику Анною з Ганіцьких Дашкевичевою. Згодом став могутнім мандатором. Юрій родився в 1834. р. і під час хрещення по латинському обряду одержав імена: Осип Домінік. В дитячих його роках великий вплив мала на нього старша його сестра (по матері) Марійка, що оповідала йому казки та співала

пісні. Оті сестрині пісні та казки разом з буйною, могутньою красою гуцульських гір овівали леготом поезії ніжну, вразливу душу Федьковича та розбуджували в ньому поетичний талант. Федькович учився в нижчій реальній школі в Чернівцях, куди переїхав також напередодні знесення панщини і його батько, який мусив впливовий уряд мандатора проміняти на становище невисокого урядовця. Мати залишилася в Сторонці-Путилові на господарстві. На п'ятнадцятому році життя Федькович помандрував по Молдавії, де познайомився з малярем Рудольфом Роткелем. Уже тоді писав він поезії німецькою мовою. Роткель, — людина інтелігентна, обдарована поетичним хистом, — познайомив молодого поета з визначними творами німецької літератури і так розвивав його талант. Про цю сердечну, теплу опіку Роткеля згадував Федькович пізніше з великою вдячністю й часи, які провів із ним, зарахував до найкращих у своєму житті. На дев'ятнадцятому році життя за намовою та спонукою батька вступив поет до війська. Живучи десять літ у війську в Банаті, Семигороді, зненавидів військову службу так, що все життя нарікав на батька. В час війни з Італією одержав ступень офіцера і тоді в 1859. р. в таборі під Кассано написав перший свій твір українською мовою п. н. *»Ніцліг«*. Після війни з Італією Федькович затримався в Чернівцях, де познайомився з німецьким поетом Найбауером. Цей признав велику вартість німецьким поезіям Федьковича й заявив йому, що в лірициі може він рівнятися з кожним німецьким поетом. Тоді познайомився також Федькович з Антоном Кобилянським та Костем Горбалем, які заохотили Федьковича писати українською мовою. Взаємини з цими свідомими українцями не перервалися й тоді, коли поет помандрував із своїм полком у Семигород. Антін Кобилянський видав перший раз деякі українські поезії Федьковича в брошурі »Слово на слово до редактора »Слова« (Дідицького). В тій брошурі Кобилянський висловив своє незадоволення мовою »Слова« і боронив права народної мови. Дідицький оцінив свіжий та сильний талант молодого поета та словами повного признання заговорив про його поезії в »Слові«. Цією похвалою заохотив Федьковича, так що цей прислав йому нові поезії, з яких Дідицький одні надрукував у »Слові«, інші видав окремою збіркою з дуже прихильною передмовою у 1862. р. Тим часом поета томила на чужині туга за рідним краєм, за горами, »повними пісні й бервінку«, за свободою. Цю тугу розганяв поет тим, що збирав своїх земляків-жовнірів, співав із ними рідних пісень, розказував і велів розказувати казки, вчив їх, читав їм поезії Шевченка, оповідання Марка Вовчка та заводив із ними сердечні розмови. Його тогочасні поезії, в яких зайснів небуденним поетичним талантом, навіяні великим смутком. У той час написав Федькович також першу свою повість *»Люба-згуба«*, що появилася в »Вечерницях«. При кінці 1862. р. тяжко занедужав. Коли щасливо перебув недугу, звільнився з війська, повернувся на Буковину і прийняв православну віру та ім'я Юрія. Сповнилася його гаряча мрія: він кинув ненависний йому військовий одяг, зрікся навіть офіцерського стану й перебрався в гуцульський одяг. Як простий гуцул-селянин жив

він у Путилові, в домі своєї матері, якій на старості літ тяжко приходилося господарювати. Її смерть переболів поет тяжко. Після смерти матері займався не тільки господарськими та громадськими справами, але віддавався також літературній праці. В рідним селі здобув собі таке довір'я, що односельчани вибрали його старостою (війтом). Працював також на педагогічному полі й склав буквар живою мовою за фонечитним правописом, але, на жаль, ні православної Черновецької консисторії, ні Львівської шкільної ради ним не вдоволив. Два роки був Федькович шкільним інспектором Вижницького повіту і свої обов'язки виконував точно, чітко і вміло. В 1872. р. на запросини львівських українців виїхав до Львова, де взявся складати для Товариства »Просвіта« популярні книжечки, а для театру »Руської Бесіди« драматичні твори. Одначе з львівськими українцями не дійшов до згоди й ображений повернувся до Путилова. Коли в 1875. р. відвідав його Драгоманов, із жалем завважав, що Федькович марнує талант. Скоро після смерти батька переїхав Федькович до Черновець, де йому дістався по батькові дім. У Чернівцях жив близько десяти років, присвячуючи ввесь час астрологічним дослідам. Потім продав батьківський дім, подарував путилівське господарство наймитові, поселився в закупленому дімку й на безлюдді в хоробливім містичнім настрою займався »читанням на зорях«. З духового пригноблення вирвала його на короткий час праця при часописі »Буковина« (1884.) та при видавництві »Бібліотека для молодіжи«, для якої писав повісті й поезії. У 1886. р. черновецькі українці величаво святкували 25-літній ювілей літературної його діяльности. Підо впливом щирих побажань земляків, гарячих привітів галицьких українців, та проявів пробудження національної свідомости буковинських українців поет, що зневірився був у власні сили, хотів отряснутися з апатії, кинувся до праці, але смерть спинила її несподівано дня 11. січня 1888. р.

Поетична творчість Федьковича. Федькович належить до найвизначніших українських ліриків. У перших його ліричних поезіях головним змістом є ж о в н я р с ь к е ж и т т я. В »жовнярських думках« Федьковича знайшла гарний і оригінальний вислів велика туга новобранців за рідними сторонами, за горами, — туга, що зневолює нераз жовніра кинути кріс[1]) і тікати додому. Такий момент описав поет у поезії *»Дезертир«*. Жовнір читає при стожилку дрібне писаннячко. Це мати йому пише, що тяжка зима, що в хаті в неї холодно, бо нема кому врубати їй дрівець.

І схопився, як полумінь,
Полетів, як птах,
А вітер му не йде вдогін,
Бо годі му так.

Бо він летить до матоньки
Старої домів
Дрівець її врубатоньки,
Щоб хатку нагрів.

Свою власну тугу за рідним краєм висловив поет у поезії *»Сонні мари«*. — В синьому морі — говорить поет — потонуло сонце. З дому Марка несеться по лагунах[2]) срібний голос дзвонів.

[1]) Кріс = рушниця.
[2]) Лагуни = озера.

Місяць блукає в туманах. У кіпарисних гаях щебече соловейко, »як сиротятко, що не має роду«. По домах гасне світло. Деколи з закритої барки доходять тихі слова закоханих. Поет клонить голову на ясний мармур палати дожі і на нього находять »сонні мари«. Вчувається йому голос трембіти, що вітає його по довгих днях розлуки. Уявляється йому хвилина зустрічі з матір'ю, ніжна з нею розмова, в час якої поет розкриває своє серце. Ввижається Чорногора, Довбушеві могили, пригадуються дитячі літа. Чорногору звеличує такими словами:

Так, так тота гора ся називає,
Що онде пишно в небо ся змагає,
І князі скрані в золотії зорі
Ніби в коруну ясну укривае,
А буйні вітри білими снігами
Закрили главу, ніби рантухами.
Єй шати-квіти і шовкові бори,
Єй слово-громи, груди в неї — скали.
Поклоном гори околом припали...
Несіть подарки, ви, боярські двори,
А ви, загір'я, кармазини, кири,
Бо то цариця наша на Підгір'ї,
То Чорногора...

На своїй »шездарі« виспівав Федькович жовнярську долю: із тугою новобранця за рідною стріхою *(»Святий вечір«)*, домом, ріднею, такою великою, що доводить нераз до самогубства *(»Новобранець«)*; хвилини непевности і тривоги перед битвою *(»Нічліг«, »Під Кастенедолев«)*, часто трагічну смерть у чужій чужині *(»Під Манджентов«, »Зілля«, »В церкві)*; гарні приклади щирого побратимства *(»У Веронік«, »Лист«)*.

У поезії *»Під Манджентов«* бачимо улана, що його поранено в бою. Вірний товариш хоче йому простелити постіль та опівночі шабелькою копає йому яму. Докопався у пояс: більше не може; присів коло брата й питає його, чому не промовить. Але не чує вбитий дружніх слів побратима й незабаром укриває його могила. Молодий улан тужить при могилі товариша... Плачуть зірниці, мліють квіти. Тужить улан і питає товариша: »Із ким ти нічку сю ночуєш? Із ким ти будеш розмовляти, о твоїй неньці, о дівчаті?..«

»Жовнярські думи« визначаються щирим, глибоким почуванням, простотою вислову й мелодійністю. Помітно в них вплив народних пісень. Також у інших поезіях Федьковича дзвенить високо натягнута струна болю й смутку, бо писав їх поет у великім духовім пригнобленні. В такому понурому настрою написана поезія *»Пречиста Діво, радуйся, Маріє«*, в якій Федькович пересунув ряд сумних малюнків людського горя. Дуже гарною є низка його ліричних окрушин п. н. »Окрушки«, де поет ніжним, музикальним віршем описав свої враження, розбуджені видом зоряного неба. В деяких поетичних писаннях Федькович виявив свідомість свого посланництва в народі. До таких належать: *»До руського Боянства«, »На скін Шевченка«*. З більших поем Федьковича найкращими є *»Празник у Такові«, »Король Гуцул«, »Довбуш«*. З бігом часу муза Федьковича стала щораз більше підпадати під вплив Шевченкового генія й разом з цим його поезія втрачувала свої оригінальні риси.

Повісті Федьковича. — »Довбуш«. Красу гуцульських гір, палкі почування їх мешканців, усю »криваву гуцульську славу« оспівав Федькович у своїх оповіданнях. Гаряче, пристрасне кохання, трагічні конфлікти, що з ними зв'язані, високі приклади побратимства — це головний зміст оповідань Федьковича. Гуцули показані в них гарно прибрані, в багатих святочних одягах, у буйному розгоні почувань, із сильно підкресленими рисами лицарської сміливости, відваги, самопосвяти. Сафат Зінич є месником кривди занапащеної дівчини. Іван в оповіданні *»Серце не навчити«*, »за правдою бувало аж гине, аж топиться«. Їх сміливa, буйна уява, їх лицарська вдача виявляється і в їх одягах. »Легіні наші мов не видять, що дівчата в'януть. Понасувають кресані на мальовані свої брови, кинуть голови д'горі, мов лицарі які... А кресаки такі, що кожний вартував ретельно коло яких 500 срібних, коли не більше: такого золота, пав та червінчуків було на їх...«

Збірку оповідань Федьковича видав Драгоманов у Києві в 1876. Кращими з них є: *»Серце не навчити«, »Люба-згуба«, »Опришок«, »Дністрові кручі«, »Безталанне закохання«, »Сафат Зінич«*. — Основою оповідання *»Серце не навчити«* — нещасне кохання двох легінів[2], товаришів сердечних. »Іван був хмурний, неввічливий..., Василь опалистий та швидкий, мов та полумінь«... Закохались вони обидва в Гинцаришиній Олені. Постановили вирішити пистолями, »кому лицарське щастя послужить«. Вийшли в чагір на поляну й Василь стрілив перший. Але »лиш фоя посипалася по ялиці«. Тоді стрілив Іван. »З Василевого плеча почуріла кров по тоненькій сорочці, що сестричка усіми шовками та загірськими ліліточ-ками вишивала«. Потім Василь зник. Ніхто не знав, де дівся. Іван одружився з Оленою, тільки не зазнав щастя, бо не його вона кохала, а Василя. Прийшла весна. »Цвіти та цвіти, цвіти та цвіти, та запахи, та радощі, а Путилівка річка бринить по білому камінні, ти б гадав, що срібло розсипалося та задзвеніло«. Пішов Іван з Оленою до тещі на храм. Коли йшли плаєм, зустріли Василя, що був на Угорщині в опришках. Василь побачив Олену, завважав, що нидіє її врода, і сказав Іванові: »Віддай її мені!« Кинулися до ножів. Олена хотіла помогти Василеві, але замість стрілити в Івана, поцілила Василя. Похоронив його Іван, а Олені зрубав сокирою голову. Сам знайшов смерть у Черемоші.

Велика сила кохання довела до кривавої розправи також в оповіданні *»Люба-згуба«*. На »красний храм«, у весняне свято Николая приїхали до Сторонця з сусідніх сіл дівчата й парубки, між ними два брати з Довгополя: Ілаш та Василь. У час, коли Ілаш залицявся до Калини, Василь сидів понурий та невеселий. Його також причарувала пишна врода Калини, тому не звертав він уваги на палкі погляди Марічки, сестри товариша Юрія. Палке, глибоке кохання захопило його з такою силою, що в день весілля Калини й Ілаша вбив брата й себе.

[2]) Легіні = парубки.

»Невидимою появою в нашій літературі« назвав Куліш оповідання *»Опришок«*. Розказав у ньому Федькович, як один гуцул віддав свого гордого, бутного й палкого сина Івана до старого опришка Донди в »науку«. В Донди пильнував раз Іван зоряної ночі садовину й бачив, як під сад приплив човном молодий парубок Василь Зарічук на побачення з донькою старого опришка. Наступного дня Донда з усієї сили сперіщив дротяною нагайкою Василя за те, що не в день до його доньки приходив, а ніччю. Потім звелів йому слати старостів. Тією самою нагайкою дав також опришок науку Іванові за те, що не повідомив його про побачення молодих. Так відучив його від поганої звички ставати за щонебудь до бійки.

»Довбуш«. Крім поезії та повістей писав Федькович драматичні твори: оригінальні, переклади та переробки. З оригінальних драм найзамітніші: *»Керманич«* і *»Довбуш«*. Хоч »Довбушеві« присвятив поет велику частину свого життя, хоч переробляв кількома наворотами, — драма йому не вдалась. Поодинокі відокремлені сцени в драмі вдаряють силою поетичного слова, образами буйної творчої уяви, одначе драма, як цілість, ні з історичного, ні з психологічного боку не може вдоволити. Понурий настрій є виявом духової недуги поета, його невдоволення собою й людьми.

Федькович — великий мрійник у житті й у поезії, обдарований буйною уявою, смілим поетичним ширянням полонинних вітрів, — займає в українській літературі окреме місце, як співець шумливих гуцульських борів, запашних полонин, буйного зеленого Черемошу, мрійливої тримбіти та »кривавої гуцульської слави«...

Брати Воробкевичі. — Корнило Устіянович. Сучасником Федьковича був Сидір Воробкевич. Родився в Чернівцях 1836. року. Разом із братом Григорієм виховувався в домі свого діда в Кіцмані, де слухав народних пісень і казок та пізнав красу рідної мови. Після закінчення шкіл був священиком на селі, а потім учителем співу в греко-оріентальній семінарії. Під псевдонімом Данило Млака писав поезії, оповідання і драми (до яких сам складав музику). З його більших поем замітні: *»Кифор і Гануся«*, *»Мурашка«*, *»Нерон«*, *»Нечай«*, *»Клеопатра«*, з оповідань: *»Турецькі бранці«* і *»Муштрований кінь«*.

В поемі »Кифор та Гануся« відбився вплив Шевченкової »Тополі« та Квітчиної »Марусі«. На питання карооκої Ганусі, чи живий її козак, ворожка говорить, що загинув та що вовки-сіроманці роздерли його тіло. З туги дівчина нудить світом, сохне, в'яне й нарешті вмирає. Тим часом із Січі вертається Кифор. Пугач віщує йому лихо. На вістку про смерть Ганусі козак іде в світ та шукає смерти в боротьбі з бусурманами.

Історичний характер має поема *»Мурашка«*.

На татар, що з багатим ясирем вертаються додому, нападають запорожці й звільняють невільників. У степу залишається малий хлопчина, що не має до кого вертатися. Сплячого знаходить старий козак Сава й називає »Мурашкою«. Мурашка виростає на славного козака. В час війни гетьмана Самійловича з турками боронить він до останнього віддиху місто Ладичин й гине геройською смертю в боротьбі з переважаючими силами ворогів.

Козацькі змагання з турками лягли в основу оповідання *»Турецькі бранці«*.

У старої Горпини, якої чоловік, покійний Опанас, сотникував за гетьмана Павлюка, було двоє дітей: Івга та Петро. »Пишною вдалася Івга, мов гетьманша, а гарною, як калина в лузі«. Раз напали татари, вбили Горпину, а Івгу та Петра забрали в полон. Гарна Івга дісталася в дарунок царгородському султанові, Петра купив царгородський купець Мехмет. Хоч Івга стала жінкою султана, але томилася тугою за Україною. Раз почула вона вночі українську пісню, веліла покликати до себе співця й пізнала Петра. Але не довго тривало їх щастя. У Царгороді піднявся бунт проти султана Ібрагіма. Новий султан велів Івгу та Петра посадити в темницю, з якої визволив їх сивобородий татарин Ізмаїл, що колись також був козаком. Вони пустилися тікати, але яничари догнали їх. У боротьбі Степан-Ізмаїл поляг. Петро одержав глибоку рану. Івга з конем кинулася в море, щоб живою не попасти в руки ворогів.

Літературним талантом визначався також брат Сидора Воробкевича — Григорій Воробкевич, що підписувався під своїми поезіями: Наум Шрам.

Як автор історичних драм, заслуговує на увагу Корнило Устіянович, син Миколи Устіяновича, що виступив на літературному полі у шістдесятих роках. Корнило Устіянович залишив також гарні спроби з обсягу церковного й історичного малярства. В його історичних драмах *(»Олег Святославич Овруцький«, »Ярополк І. Святославич«)* відбився сильним відгомоном вплив Шекспіра.

»Спізнений романтик«. Давні часи, давній побут, красу природи, зокрема тієї, якої не торкалася ще людська рука, — оспівував у своїх поезіях Яків Щоголів (1824—1898. рр.), якого звуть »спізненим романтиком«. Походив із давнього дворянського роду. Родився в містечку Охтирці, Харківської губернії.

У своїх поезіях Щоголів часто тужить за своїми дитячими літами, які щасливо провів під оком дбайливої матері. Краса рідних краєвидів: недалекий степ, водяні млини, пасіки, ріка Ворскла — все це чаром поезії овівало ніжну душу хлопчини й відбилося відгомоном у його поетичних творах. Вже в час гімназійних наук у Харкові вмістив в альманаху Бецького *»Молодик«* (1843—44) свої перші вірші. Але сувора оцінка російського критика Віссаріона Белінського була причиною, що Щоголів спалив інші, недруковані ще твори і замовк на довгий час. У час університетських студій зблизився з професорами: Метлинським, Срезневським й Костомаровим і вони мали вплив на його світогляд. Під впливом Метлинського, що розбудив у нього тугу за минулим України, почав поет писати нові поезії. Ці нові його поезії появилися в Кулішевій »Хаті« 1860. р. Після закінчення університету вступив на державну службу, але згодом покинув її, живучи в тісному родинному гуртку, здалека від світового гомону. В 1883. р. видав збірку поезій *»Ворскло«*; в 1898. р. у день його похорону появилася його збірка *»Слобожанщина«*.

Мотивами поезія Щоголева багата. До Шевченка наближається він передусім тими поезіями, в яких ідеалізує козаччину *(»Золота бандура«, »Орлячий сон«, »Хортиця«)*. Поруч козакофільських по-

езій є в нього багато таких, в яких спирається на народних віруваннях у відьми, вовкулаків, лоскотарочки, у квіт папороті (*»Климентові млини«, »На полюванні«, »Ніч під Івана Купала«, »Рибалка«, »Вовкулака«, »Лоскотарочка«*), є стилізовані на зразок народних пісень в роді таких, як *»Горішки«, »Черевички«, »Рута«, »Не чує«*. У деяких (*»Ткач«, »Кравець«, »Мірошник«*) оспівує Щоголів ремісницький побут та ремісницьку працю, в інших висловлює свою пошану праці та живе спочуття тим, кому доля присудила йти тяжким життєвим шляхом (*»Бурлаки«, »Чередничка«*). В інтимній ліриці поруч з оспівуванням природи зустрічаються також поезії дидактичного характеру, в яких автор любить навчати й моралізувати.

15. Проти хвиль

Сімдесяті роки на Придніпрянщині. Після знесення кріпацтва в 1861. р. українське народне життя поплило ширшою течією. Але його дальший свобідний біг спинили в 1863. р. утиски російського уряду і таємний, так званий »Валуївський указ« з 20. VII. 1863. р. (від імени міністра Петра Валуєва) проти української мови. З ляку перед »сепаратизмом« російський уряд виступив із забороною української мови в народних школах, спинив видавання популярних книжечок і в'язницею та засланням покарав українських діячів та письменників. Розпочався новий застій у розвиненому ході української літератури, що тривав аж до сімдесятих років. Ще в 1864. р. вийшли приказки Номиса, по чім упродовж п'ятьох літ не появилася на Придніпрянщині ні одна українська оригінальна книжка. Лише в сімдесятих роках помітне оживлення наукового й літературного життя. Ціла громада визначних учених береться досліджувати українську історію, етнографію й українську мову. На мовознавчому полі виходять праці Потебні, Житецького, Науменка, Михальчука, на полі історіографії знамениті студії Володимира Антоновича; на полі етнографії праці Чубинського та Драгоманова. Всі ці вчені (за винятком Потебні) засновують у Києві в сімдесятих роках південно-західний відділ Географічного товариства, що скоро став осередком української думки й науки. Павло Чубинський, автор гімну *»Ще не вмерла Україна«* та збірки поезій п. н. *»Сопілка Павлуся«*, був провідником етнографічної експедиції на українських землях і багатство етнографічних записок використав у сімох томах надзвичайно цінних *»Трудів«*, що є необхідним джерелом матеріялів для історика й етнографа. На нові шляхи повів українську історіографію Володимир Антонович, який в ряді розвідок висвітлив деякі питання внутрішнього ладу на українських землях в їх історичному житті й торкнувся розвитку церкви, міст, козаччини, гайдамаччини. Крім цього разом із Михайлом Драгомановим склав він критичне видання історичних пісень українського народу. Цінну збірку народних переказів склав Драгоманов, збірку чумацьких пісень — Іван Рудченко, збірку казок — Атанасій Рудченко. Багато нових матеріялів уміщували на сторінках Записок південно-західного відділу географічного Товариства: Федір Вовк, Лоначевський (буковинські народні пісні) та Микола Лисенко, що оголосив репертуар кобзаря Вересая.

»Емський« указ. Львів — центром. Ця жива наукова праця, увінчана гарними здобутками, викликала нову нагінку на українську мову збоку російського уряду. В цій нагінці сумну роль відограв Михайло Юзефович. Дня 17. травня 1876. р. з'явився нечуваний в історії культури указ про заборону українського слова й українського письменства.

Указ підписав цар Олександр II. в Емсі (нім. літниську, близько Вісбадену), — тому й зветься він »емським« указом. На основі цього розпорядку не вільно було допускати у межі російської держави будьяких книжок, що вийшли заграницею; заборонено в межах російської імперії друкувати українською мовою не тільки оригінальні та перекладні книжки, але навіть тексти під музичними нотами; заборонено проводити українською мовою будьякі сценічні вистави, чи лекції. Жахливий указ ліг важким тягарем на українське письменство. Українські книжки не могли появлятися друком; а хоч деколи, винятково, завдяки особистим зв'язкам, який твір і одержав цензурний дозвіл, то мусив вбиратися в офіційний російський правопис. Одночасно з цим закрито південно-західний відділ Географічного товариства, сконфісковано зібрані етнографічні матеріяли, а Драгоманова позбавлено катедри, яку він займав у Київському університеті. Лише в 1881. р. розбиті наукові сили об'єдналися навколо журналу *»Кіевская Старина«*, в якій наукові праці й статті появлялися російською мовою, твори красного письменства, щоправда — українською, але обов'язково а російським правописом.

Зрештою ввесь літературний рух сконцентрувався в Галичині, де українське національне життя поплило широкою течією. Поруч інших культурних та освітніх установ, постало тут у 1873. р., заходами придніпрянських українців, зокрема Ол. Кониського, Д. Пильчикова, Е. Милородовичевої, М. Драгоманова — Наукове Товариство ім. Шевченка, що в час свого існування поклало дуже великі заслуги для розвитку української науки. В Галичині стали виходити також різні літературні часописи, в яких уміщували свої твори не тільки письменники галицької України, але й придніпрянської. Слідом за »Правдою« з'явився літературний часопис *»Зоря«* (з 1880. р.), потім дуже гарне видавництво *»Життя і слово«* (з 1894. р.), а з 1898. р. *»Літературно-науковий Вістник«*, якого річники під редакцією проф. Михайла Грушевського та Івана Франка заповнилися низкою перлин красного письменства. Чисто науковим органом стали *»Записки Наукового Товариства Шевченка«*, що збагатили українську науку цінними працями, переважно з обсягу українознавства.

Олександр Кониський. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові постало головним чином за почином Олександра Кониського, що на літературному полі виявив дуже багату творчість. Родився в 1836. році. Походив із стародавнього роду, який

у XVII. в. зайшов із Галичини в Чернігівщину. Вигнаний із Чернігівської гімназії за писання українських віршів, доповнював свою освіту самостійною працею. Потім виконував судову й адвокатську службу. Визначався видатним організаційним хистом і в громадське життя вмів внести рух і запал. За живу участь у громадській праці (заснування недільних шкіл на Полтавщині та складання підручників для народної освіти) заслано його до Вологди й Тотьми. З причини хвороби одержав від царя дозвіл виїхати за границю. При переїзді через Львів у 1865. р. познайомився з галицькими українцями. Потім виїхав до Німеччини. З Німеччини вернувся на Україну. Живучи в Києві, до смерти займався громадською й літературною діяльністю і постійно був у живих взаєминах із галицькими українцями. Помер у 1900. р.

Літературну діяльність розпочав Кониський в »Основі«, де вмістив перші свої поетичні спроби. У Житомирі видав збірку поезій п. н. *»Порвані струни«* під псевдонімом Яковенко. Друкував свої писання також у *»Чернигівському листку«* Глібова й у галицьких та буковинських часописах під псевдонімами: *»Сирота«, »Перебендя«, »Верниволя«, »Маруся«*. В його поезіях позначився спочатку вплив Шевченка, від якого згодом поет звільнився. В багатьох творах автор затримується над трагічною долею українського народу. В його країні скрізь на листках деревини тремтять краплини крови, а »з народних із сліз розійшлися береги рік«. У поемі *»Проповіді на горі«* славить високі ідеї та кличі Христової науки:

»Блажен... хто на громаду звик робить,
Хто брата темного навчає,
У хату вбогу вносить світ...
Блажен, хто щирими сльозами
Чужу оплакує біду...
Блажен, хто серцем незлобивий,
Хто приязно живе з людьми...
Блажен, хто милостив буває,
Хто неімущому дає,
Голодних кормить, наповає,
Одежу вбогим роздає,
Хто йде провідати в неволі
Яремних узників в тюрмі,
Хто вдовам, сиротам в недолі
І безпомощним в чужині,
У поміч стане, братом буде...
Блажен, хто сіє у народі
Зерно найкраще на землі:
Зерно любви, братерства, згоди
В громаді, в хаті і в сем'ї...

Високий приклад такої посвяти для загального добра дає поет у *»Ефтаєвій дочці«*. В інших поетичних творах енергійним тоном закликає земляків до праці для рідного краю з непохитною вірою, що ніколи »не пропадає те в світі, що гірким потом хто полив«.

Повісті Конського. Дуже цінним твором Конського є його двохтомовий життепис Тараса Шевченка. Одначе головним полем його літературної діяльности були оповідання й повісті, яких написав понад п'ятдесят. Торкнувся в них автор

дуже важливих питань національного та суспільного життя, беручи теми з життя інтелігенції й простолюддя. Сумний образ українського села після знесення кріпацтва: гірка доля безземельних селян, недостача освіти, крайня безрадність та безпорадність з одного боку, а з другого відокремлені зриви ідейних інтелігентних одиниць на користь народу — це головний зміст оповідань та повістей Конського. В ряді повістей бачимо, як ідейні одиниці (споміж верстви поміщиків — у повісті *»Грішники«*, сільських учителів — у повістях: *»Непримирена«, »Вісім днів з життя Люлі«*) кидаються до праці над піднесенням народу з його економічного та культурного занепаду. В інших показує автор, як різні сільські глитаї: писарчуки, крамарі, салдати — використовують працю селян для власної наживи та живуть їх коштом *(»Спокуслива нива«, »Наввипередки«)*. В деяких повістях із життя інтелігенції *(»Юрій Одинця«)* можна знайти багато автобіографічних вказівок. Багато оповідань, для яких теми взяв автор із життя селян, є неначе фотографіями дійсного життя й поодиноких постатей. У способі писання кидається в очі вплив Марка Вовчка. Між цими оповіданнями відрізняються вірним висвітленням побуту *»Наймичка«* і *»Дід Євмен«*. Повісті Конського в великій мірі тенденційні. Скрізь помітно в них гаряче бажання автора заохотити людей до праці на користь народу, викликати в них поривання до активної громадської роботи, бо інтелігенти, які такої праці не виконують — це »грішники«. Передусім ідеалізує Кониський людей праці, бо »життя складається з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої праці«.

Іван Нечуй-Левицький. Життя селян після скасування кріпацтва, взаємини сільської інтелігенції з народом, її національні переживання, її становище до поляків і москалів — висвітлив із глибшим знанням народного побуту й з більшим мистецьким хистом сучасник Конського — Іван Нечуй - Левицький. Знаменитий повістяр, творець українського роману — Іван Нечуй-Левицький народився 13. листопада 1838. р. в старій священичій родині в містечку Стеблеві над річкою Россю, серед чудової поетичної природи. »Од самого берега Росі, — пише згодом сам Левицький у повісті »Бурлачка«, — на південь, де Канівський повіт сходиться з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно найти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі покотились крутими хвилями. На крутих горах, у глибоких долинах зеленіють дубові та грабові старі ліси. Увесь край густо закиданий здоровими селами, містечками, присілками та хуторами. Села залиті старими садами. Ідеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки вулиць стоять сади, стінами, як старі дубові ліси. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Кирилівка, де бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садах, як у здоровому бору«.

Батько письменника, Семен, був добрим проповідником і освіченою людиною. Мати, Ганна — веселої вдачі, говірка та співуча, щиро прихильна до давніх народних демократичних традицій,

вщепила в серце сина любов до українського слова. Серйозні батькові оповідання про старовину, українські пісні матері, Шевченковий »Кобзар«, твори Гребінки, історичні праці Маркевича й Бантиш-Каменського оберегли його від денаціоналізуючого впливу російської школи. Вчився Левицький у духовній школі в Богуславі, в Київській духовній семінарії, а з 1861. р. в Київській академії.

Шістдесяті роки, повні гарячкової праці для народу, захопили й Левицького й спричинилися до устійнення його національних поглядів. Перша його повість — *»Дві московки«* появилася в Львівській »Правді« в 1868. р.

Перебування у різних місцевостях України: в Полтаві, в Сідльці, Кишиневі, де був учителем при гімназіях, — (крім цього вчителював також у Каліші) — дало йому змогу придивитися з різних боків до життя української інтелігенції й простолюддя. Останні роки життя провів у Києві, де й помер 2. квітня 1918. р. Похоронено його згідно з постановою Центральної Ради на кошти Української Держави.

Левицький, що прийняв у літературній праці псевдонім Нечуй, здобув собі популярність гарними повістями з життя інтелігенції й простолюддя. Ні один із письменників до нього не змалював таким широким почерком і такими яскравими барвами всієї картини народного горя й народної радости. У своїх повістях увійшов Левицький у саму глибінь українського народного життя й дав повний образ національного й соціяльного поневолення народу. Крім повістей писав також драматичні твори *(»Маруся Богуславка«, »На Кожум'яках«)*, розвідки наукового характеру *(»Світогляд українського народу«)* та видавав книжечки для народної освіти.

Селянський та робітничий побут у повістях Левицького. Образ селянського та робітничого життя дають передусім такі повісті Левицького: *»Гориславська ніч«, »Микола Джеря«, »Кайдашева сім'я«, »Бурлачка«, »Не той став«.*

В »Гориславській ночі« старий білобородий рибалка Панас Круть оповідає молодому чорновусому товаришеві Панькові, в ясну, чудову місячну ніч спомини зі свого життя. На своєму віку кравцював він, кушнірував, був шевцем та нарешті рибалкою. Мав хист, мав талант, та не мав щастя. Жид Берко забрав хату, жінка Одарка вмерла молодою, залишивши в його серці безмежний жаль та постійну тугу... »Чи бачиш, — говорить він товаришеві, — яка тепер тиха та ясна ніч; от така була моя Одарка... А оте сине небо не таке хороше, як були в неї тихі сині очі. Чи чув ти, як хороше між вербами співав соловейко? От такий був голос в неї, тонкий та рівний, як шовкова нитка«. — Оцей дідусь знаходить пізніше смерть у хвилях Росі в час повіді.

Поетичний вислів краси української природи — це одна з цінностей цього оповідання. Крім того — оповідання »Гориславська ніч« важливе ще характеристикою головної постаті цього постійного, вдертого ідеаліста, непоправного романтика, Панаса Крутя. Був у нього хист до всього, був талант, та не було щастя, бо не було практичного життєвого підходу, бо було захоплення чаром природи, синіми очима, була туга за красою...

В повісті »Микола Джеря« сягнув автор до часів кріпаччини, даючи вірні малюнки кріпацького лихоліття. Повість захоплює барвистістю

та багатством картин з життя рибалок - бурлак над Дністровим лиманом та на берегах Чорного моря.

Зміст повісти. Микола Джерея, син бідного кріпака в селі Вербівці, одружується з наймичкою Нимидорою. Панщизняні насилля пана Бжозовського, побиття батька, знущання над недужою Нимидорою — викликають в його натурі, вразливій на всяку неправду, прояви протесту. З ляку перед відданням у москалі — він втікає на сахарні і після довгого бурлакування зупиняється в Акерманщині. Згодом пристає до рибальської валки Івана Ковбаненка. Донька Ковбаненка, Мокрина, рада причарувати його своїм коханням, але він залишається вірний своїй дружині. Після скасування кріпацтва повертається до рідного села, але жінки не застає вже живою. Живе в доньки Любочки, не перестаючи й далі обурюватися проти всякого насильства. Закінчує автор повість таким ідилічним малюнком:

»Любка стояла під гіллям груші, а дід розказував унукам про далекий край, про Чорне море, про лиман... Вже сонце зайшло, вже сон розлився над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, ніби гула золотими струнами кобза, приграваючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері...«

Тяжке життя фабричних робітників знайшло відгомін у повісті »Бурлачка«. Героїнею повісти є Василина, якої красу й молодість занапащує молодий посесор, Стась Ястшембський.

Історія однієї селянської родини лягла в основу повісти »Кайдашева сім'я«. Автор на життєвому прикладі бажав показати основну рису вдачі українського народу, а саме: його індивідуалізм, змагання жити окремим, самостійним життям.

Сини Омелька Кайдаша в селі Семигорах, Карпо та Лаврін, одружуються. Гордий та впертий Карпо бере багату дівчину. Мотрю, веселий Лаврін убогу Мелашку. Одруживши, бажають жити окремим життям. Ці їх бажання мати окрему хату, свій городець, власні воли, коні є причиною постійних сварок, спочатку між старшою невісткою і свекрухою, потім між молодшою і свекрухою. Тиха, сумовита, мрійлива Мелашка кидає навіть одного дня хату Кайдашів та наймається в Києві в найми. Хоч потім Карпо ставить окрему хату, сварка між братами не вгасає — а все через грушу на межі. »А груша — кінчає автор повість — все розростається вшир і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашенками та з їх жінками, а здорові, як горнята груші й досі дряпатують малих Лаврінових та Карпових дітей«.

Повісті Левицького з життя міщанства й інтелігенції. Життя українських міщанських та давніх священичих родин і той розклад, що його вносять у спокійний побут цих родин чужі, вдачею, темпераментом й уподобаннями відмінні польсько-шляхетські елементи, послужили Левицькому темою повісти *»Причепа«* (»Нехаба«).

Подібно, як у *»Причепі«*, дав Левицький образ винародовлення української інтелігенції в повісті *»Хмари«*. Повість займає визначне місце в історії українського роману.

Студенти київської академії: москаль Степан Воздвиженський та українець Василь Дашкович вертались пізньою ніччю з гостей в академію й попали в чужий сад. Замість перелізти стіну братського манастиря, вилізли вони в сад купця Сухобруса, що мав дві гарні, чорноброві та карооокі доньки: Марту й Степаниду. Тиха Степанида припала до вподоби Дашковичеві, моторна Марта — Воздвиженському. Після закінчення студій Дашкович і Воздвиженський стали професорами академії й одружилися з Сухобрусівними. Дашкович — ідеаліст, справді захопився і жив наукою. Воздвиженський — груба, матеріялістична натура, дбав тільки про наживу та про кар'єру. Найстарші споміж доньок Дашковичів та Воздвиженських, Ольга Дашковичівна й Катерина Воздвиженська, вчилися в інституті »благородних дівиць«, в якому провідницею була пані

Турман де Пурверсе, що вщіплювала в серця інститутоk аристократичні погляди та химери. Цей шкідний вплив виховання відбився передусім на гарній Ользі Дашковичівній, яка мріяла тільки про багатство та про блеск, захоплювалася французькими романами, натомість не знала ні рідної літератури, ні рідної мови. Її пишна врода причарувала молодого українського студента, Павла Антоновича Радюка. Радюк був гарячим народовцем, вбирався в національний одяг, ходив в народ, записував народні пісні, захоплювався своєю мовою, переймався народною недолею. Коли пізнав Дашковичівну, то забув за ніжне, поетичне дівча, хуторянку Галю Масюківну, що покохала його щирим коханням. Він хотів відданости з боку Ольги для української справи, але це йому не вдалося. Хоч вона кохала Радюка, але одночасно тужила за розкішним життям, за блеском, тому вийшла заміж за полковника. Радюк нагадав собі тоді Галю Масюківну й тиху ідилю у вишневім садку. Дашкович під кінець життя збився зовсім із народного шляху й потонув увесь у хмарах всеслов'янських мрій.

Левицький дає такий ключ для розуміння провідної ідеї його повісти. »Закутали — каже він — важкі чорні хмари Україну; зібралися ті сумні хмари з усіх усюдів і давно заступили нам ясне й прозоре небо й закутали в тінь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари?« У повісті показує автор, що на обрію українського народного життя нависли темні »хмари«, хмари обрусіння над інтелігенцією, хмари безпросвітньої темрями над селянством. Поодинокі покоління ідейної української молоді кидаються до праці, щоб ці хмари розігнати (Дашкович у сорокових роках, Радюк у шістдесятих). І ці поривання ідейної молоді у боротьбі з національним та суспільним лихом є провідним мотивом у цілій повісті. В »Хмарах« замкнув Левицький багатий зміст українського народного життя, пересунув перед очима читачів ряди представників різних шарів української інтелігенції, проаналізував взаємини української інтелігенції з російським народом, показуючи на постатях Дашковича й Воздвиженського окремішні риси вдачі обох народів, показав потребу власної школи, затримався на відносинах освічених кіл до селянства, поетизував красу української природи, ідеалізував тихий домашний побут. Деякі образи в повісті, як напр.: побут Дашковича в Сегединцях, або гостювання Радюка на баштані — навіяні чаром ніжної поезії — свідчать про великий мистецький хист автора.

В повісті *»Над Чорним морем«* вивів Левицький постать свідомого націоналіста, робітника на народній ниві, Віктора Комашка.

Нечуй-Левицький є творцем української побутової повісти. Схопив він народне життя з різних боків і дав широкий, всебічний малюнок українського побуту. Життя селян у часах кріпацької неволі й після її скасування, селянські злидні, сварки, нажива жидівських лихварів, трагедія безземельних *(»Пропащі«)*, панський двір, деморалізаторський вплив фабричного життя *(»Бурлачка«)*, побут духовенства в ряді поколінь *(»Старосвітські батюшки та матушки«)*, ченців *(»Атонський пройдисвіт«)*, життя міщан, рибаків, професорів, студентів, поривання молодих інтелігентів до праці на народному полі — всі ці образи виведені з реальною правдою малюнку, складають широку картину народного життя.

Панас Мирний. Поруч Нечуя-Левицького другим визначним повістярем є Панас Мирний. Панас Мирний — псевдонім Панаса Яковича Рудченка. Рід Рудченків давній, козачий рід. Панас народився 1. травня (ст. ст.) 1849. р. В час шкільної науки в Миргороді й Гадячі вчився дуже добре, щороку одержуючи похвальні листи. Одначе обсяг знань, який дали йому названі школи, не був великий. Мирний власною систематичною працею мусив доповнювати прогалини освіти. Вже в 1863. р. поступив на урядову службу, на якій здобув собі признання завдяки своїй обов'язковості, хоч вдоволення в ній не знайшов. Помер у 1920. році серед голоду й холоду, в крайній нужді, в Полтаві, де був головою скарбової палати. На літературне поле Мирний виступив у »Правді« 1872. р. з віршем *»Україні«*. Того ж року надрукував теж у названому журналі оповідання *»Лихий попутав«*. Писав поезії, оповідання, повісті й драми, весь час старанно скриваючи своє ім'я під псевдонімом: Панас Мирний. Головним полем його діяльности — оповідання і повісті.

Соціяльна неправда, конфлікти між панами-багачами з одного боку, та кріпаками, що все життя й усі сили віддавали на чужу користь, з другого боку — це головний зміст і головна тема його творів. Його герої шукають правди й борються з насиллям, з кривдниками. Мирний глибоко вмів заглянути в душу людини; він повістяр-психолог. Тонкий, спертий на вдумливій обсерваційі аналіз психічних переживань деяких постатей, як Чіпки у повісті *»Хіба ревуть воли, як ясла повні?«*, Івана Ливадного в повісті *»П'ятниця«*, Телепня в повісті *»Лихі люди«*, Христі в повісті *»Повія«* — надає повістям Мирного великої вартости. Захоплюють вони т ож красою мови.

З усіх повістей Мирного найбільшу популярність здобула собі повість *»Хіба ревуть воли, як ясла повні?«*, відома також під заголовком *»Пропаща сила«*. Повість вийшла друком у Женеві в 1890. р. Воли не ревуть тоді, як ясла повні — хотів сказати автор. Герой повісти, Чіпка, стає паліем та розбишакою з причини тяжких, невідрадних обставин суспільного життя. »Куди не глянь, де не кинь, — каже Чіпка, — усюди кривда та кривда! Коли б можна, — ввесь би цей світ виполонив, а виростив новий«. Чіпка бачить кругом себе неправду, бачить, що багачі живуть коштом та працею бідних, бачить, що всюди царює неправда, — і це пануванння неправди робить його бунтарем, каже йому стати в ряді месників людської кривди.

Чіпка був сином пройдисвіта - двужона Остапа Хруща (на ділі Варениика). Коли прийшов на світ, жінки прозвали його »чортеням«. Священик ледви рішився охрестити. Держали його до хреста перехожі москалі. Хату його матері Мотрі (батько вже раніше подався на Дін) усі оминали. Через те вже з дитячих років не мав Чіпка радости й веселости. Глузування та посміхи дітей - ровесників вражали його болюче, вливали ненависть у його душу. Потім був Чіпка пастушком у козака Бородая. Коли Бородай його раз побив, Чіпка хотів його підпалити. Згодом, разом із Грицьком Чупруненком, був підпасачем у громадського чабана, діда Уласа. Дід Улас розказував йому про Бога та про грішних людей. Смерть баби Оришки, що одна тільки любила Чіпку, викликала в нього глибоке враження й завдала йому загадку, якої не міг розгадати. З цієї пори став

він ще хмарніше дивитися на світ. Раз у полі побачив він чудову дівчину Галю (розділ: »Польова царівна«). Вона була донькою Максима Гудзя, що по бурхливій молодості, по літах військової служби зажив достатнім життям на хуторі, промишляючи крадькома крадіжжю та розбоєм. Коли громада несподівано присудила Чіпці шматок поля, здавалося, що він стане путящою, роботящою людиною. Аж скоїлось лихо. Надійшов із Дону Луценків небіж і відібрав землю. У серці Чіпки закипіла злість, зродилося завзяття. Почав пити, пропиваючи все. Не помогли прохання й сльози матері, не поміг вид тихого щастя в хатині колишнього товариша, Грицька Чупруненка, що одружився з веселою сиротою Христею. Щоб добути гроша на горілку, почав Чіпка в товаристві п'яниць забирати чуже. Він став провідником розбишацької ватаги. В хаті Максима Гудзя ватага ділилася добром. Тут бачився Чіпка з Галею і посватав її. Ніжна Галя вміла спершу здержувати його від поганих діл. Чіпка став поважним господарем і громада вибрала його в земельну управу. Але коли прийшов указ віддалити Чіпку Вареника, тому, що колись крав пшеницю, він знову пішов давнім шляхом. Від тієї пори знову »карав«, »одбирав своє«, поки не опинився на Сибірі. Коли Галя побачила його закривавлену одежу по жахливій сцені різні на хуторі Хоменків, залилася божевільним сміхом: »Так оце та правда?... Оце вона?...« Потім завдала собі смерть.

Повість *»Хіба ревуть воли...«* є наслідок спільної праці Панаса Мирного й його брата, Івана Рудченка (Івана Білика). Перша редакція повісти, значно коротша, порівнюючи з остаточною переробкою, була готова вже в 1872. р. В її основу лягли враження, що їх Панас Мирний виніс із своєї подорожі з Гадяча до Полтави на початку 70-их рр. Велике враження зробило на Мирного оповідання про розбишаку Гнидку, яке він почув від молодого візника. Постать Гнидки зацікавила Мирного з етнографічного й психологічного боку. Цю першу редакцію роману п. н. *»Чіпка«* читав старший брат Мирного, Іван Рудченко, що визначався глибшою освітою, і він зробив ряд зауважень. Радив заголовок змінити на »Легкий хліб«, або »Розбишака«, радив поглибити постать Чіпки з соціологічного погляду, краще її схарактеризувати, спинитися для контрасту на постаті Грицька та присвятити більше уваги природі. Білик дав також заголовки окремим розділам. На основі зауважень і поправок Білика склав Мирний другу редакцію повісти й знов переслав братові, який із свого боку знов приклав до неї свою працю. Нарешті, як вислід »братської спілки«, появився роман, один із кращих в українській літературі. Глибокий, вдумливий аналіз вдачі Чіпки, що нагадує такі літературні постаті, як: Медведюк, Кармелюк, Гаркуша, Довбуш, — це тільки один бік повісти. Другу її частину заповнює столітня майже історія села Пісок, яку автор висвітлив із широким розмахом.

Подібним наслідком »братської спілки« є також роман *»За водою«*, закінчений у вісімдесятих роках минулого століття, але надрукований лише в 1917. р.

Великий епічний талант Мирного виявився в ряді інших його оповідань та повістей, які захоплюють образами, повними жахливої життєвої правди. Такими є *»Лихі люди«*, *»Лихий попутав«*, *»Повія«*, *»Лихо давне і сьогочасне«*, *»Голодна воля«*. Написав також комедію *»Перемудрив«* і драму *»Лимерівна«*.

Прегарний образ дитячої психіки дав Мирний в оповіданні *»Морозенко«*. Головною темою оповідання є переживання малого

хлопчини, що рішається на діло, яке перевищує його невеличкі сили. Пилипко, семилітній синок бідної Катрі Зайчихи (про її долю склав Мирний окрему поему, що залишилася між його рукописами), надумав звечора на Маланку йти до хрещеного батька посипати. Він бачив, як турбувалася його мати злиднями, знав, що витрясла вона вже останню мисочку борошенця, і хотів їй помогти та принести дарунки. Катря намагалася відхилити хлопчину від цього задуму й з цією метою лякала його страшним Морозенком, що кусає малих дітей. Але це не помогло. Хлопчина зірвався ранком, коли мати спала, й побіг до лісу. В лісі збився з шляху. Мороз був великий, і Пипилко замерз. Знайшла його мати на великій поляні. В неї від нестямного болю розірвалося серце. Це невеличке оповідання — мотивом схоже на баладу Гете п. н. »Лісовий цар« (»Erlkönig«). Реальні малюнки жахливих злиднів у хатині Катрі чергуються з буйними мріями хлопчини, якому перед смертю вбачається Морозенко й насуваються різні фантастичні привиди.

»Наче хто бризнув цілючою водою на моє серце«... — сповідався в листі до Левицького Панас Мирний про враження, яке викликали в нього повісті *»Дві московки«* і *»Рибалка Панас Круть«*, вважаючи Левицького подекуди своїм учителем. В'яже обох письменників схожість у темах, світогляді, бистра обсервація народного побуту. У мистецьких засобах почасти розходяться. Левицького цікавлять зовнішні обставини, зовнішня краса життя, він любується в описах природи. Натомість Мирного захоплює світ людської душі, її почувань та переживань.

»Скошений цвіт« Володимира Барвінського. На галицькому грунті, з життя української інтелігенції в Галичині дав низку цікавих образів Володимир Барвінський у повісті *»Скошений цвіт«*. Володимир Барвінський (1850-1883.) вийшов із сім'ї, що дала кількох щирих робітників. Поруч Володимира визначився на літературному полі його брат Осип, автор драми *»Павло Полуботок«*, на історичному — Олександр. Всі вони поруч таких робітників, як Омелян Партицький (редактор »Зорі«), Костянтин Лучаківський, Юліян Романчук (редактор »Батьківщини«), Олександр Борковський спричинилися своєю працею та своїми науковими дослідами до збагачення української культури. Володимир Барвінський був редактором »Правди«. В 1880. р. заснував політичний часопис »Діло«. У своїх статтях політичного, економічного та суспільного характеру, в яких виявив помітний публіцистичний талант, вказав українській інтелігенції її завдання й направив її на шлях реальної праці.

У повісті »Скошений цвіт« Барвінський обороняє права жінок. Оповідає про нещасну долю сироти Малані, що виховалася в аристократичнім домі о. Мартина Рожницького. Покохала вона молодого ідеаліста Степана, який під впливом Шевченкових поезій, овіяний поезією гімназійного »громадського« життя в шістдесятих роках, сміло й відверто проголошував національні та демократичні заклики. Лихі люди знівечили його особисте

щастя. З допомогою інтриг Гофманової студент теології Порфір приєднав для своїх планів опікунів Малані й одружився з нею, полакомившись на її придане. Своїм безпутнім життям занапастив долю Малані, що в безвихіднім горі покінчила життя самогубством.

Повість *»Скошений цвіт«* є ілюстрацією думок та поглядів української інтелігенції в 60-их роках XIX. ст. і, як така, має вартість цікавого історичного документа.

Борис Грінченко. Подібні постаті захоплених ідейних робітників на національному полі, як Степан у повісті *»Скошений цвіт«*, дав Борис Грінченко в повістях *»Сонячний промінь«* і *»На розпутті«*.

У сумну добу заборони українського слова високо держав він прапор української національної ідеї. Прибране ім'я Грінченка — Василь Чайченко. Походив із панської сім'ї, в якій щоденною розговірною мовою була російська мова. В нижчих класах гімназії попалися йому до рук »Енеїда« Котляревського та »Приказки« Гребінки й тоді пізнав він красу рідної мови. Великий вплив мав на нього Шевченків »Кобзар«, що схилив його до писання українською мовою. Замолоду мусив кинути науки й канцелярською працею заробляти собі на прожиток. Довгий час був також учителем на селі. Помер в Італії 1910. р. З 1880. р. почав Грінченко писати українською мовою поезії, оповідання, повісті й драми, вміщуючи їх у київських, галицьких і буковинських виданнях. Крім того видавав також книжечки для науки дітей і для освіти народу. У першій мірі був Грінченко громадським діячем і належав до найвизначніших робітників на просвітньому полі. Літературна діяльність служила йому засобом до розбудження й поширення національної свідомости серед інтелігенції й простолюддя. В поетичних творах закликає бадьорим, енергійним тоном до праці й до любови рідного краю. Така праця мусить — на думку поета — колись принести користь:

Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
Долю онукам дамо, —
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

(»До праці«).

Головна сила його письменницького таланту проявилася в його дрібних оповіданнях *(»Каторжна«, »Нелюб«, »Дядько Тимоха«, »Ксеня«)*. В оповіданнях з народного, або дитячого життя вказує на високі приклади посвяти для загального добра. В оповіданні *»Сестриця Галя«*, таким прикладом посвяти для родини — є дівчина Галя. В оповіданні *»Олеся«* ідеалізована постать сільської дівчини, що посвячує себе для цілого села й своєю посвятою рятує село, ведучи татарський відділ у лісову дряговину. Деякі менші оповідання є неначе фотографіями з життя. З драматичних його творів *(»Арсен Яворенко«, »На громадській роботі«, »Серед бурі«, »На новий шлях«)* найчастіше появляється на українській сцені історична драма *»Ясні зорі«*.

В повістях: *»Сонячний промінь«, »На розпутті«, »Під тихими вербами«* вивів Грінченко цікаві образці з народного побуту.

З повістей Грінченка найбільшу ціну має *»Сонячний промінь«*. У повісті вивів автор постать гарячого народолюбця Марка Кравченка, що, захоплений ідеями »Кобзаря«, кидається до праці для народу. Як студент університету виїжджає він після смерти батька, бідного чоботаря, на лекцію в хутір пана Городинського. Тут знайомиться з сім'єю Городинських. Окремі представники цієї сім'ї, захоплені російською культурою, з погордою дивляться на селянина, його мову і його побут. Одначе Маркові вдається звільна приєднати для своєї ідеї доньку Городинських, Катерину. Під впливом любови до Марка стає вона по його від'їзді сільською вчителькою в Додільні. Тим часом Марко з причини доносів приневолений кидати посаду гімназійного вчителя. На вістку про недугу Катерини їде до неї, бачить злидні її життя й вінчається з нею. На жаль, здоров'я Катерини, підірване невигодами та турботами, погіршується і вона вмирає в Криму. З її смертю гасне хвилевий сонячний промінь у житті Марка Кравченка.

Ідейно спорідненою з повістю *»Сонячний промінь«* є повість Грінченка *»На розпутті«*. Крім оригінальних писань ладив також Грінченко переклади писань Шіллера, Гайне, Ґете, Ібсена разом із своєю дружиною, письменницею Марією Загірною.

Володимир Самійленко. Коли Грінченко у своїх поезіях закликав своїх сучасників до праці для загального добра, заклик до об'єднання, до згоди кинув поет Володимир Самійленко:

»Гей, хто хоче всім свободи,
Поєднаймось, як брати,
Сонцем правди, світлом згоди,
Боже, шлях нам освіти«.

Володимир Самійленко (1864-1925.) відомий є також в українській літературі під псевдонімом Сивенький. На літературне поле виступив в 1886. р. у львівській »Зорі«, потім у харківському альманаху *»Складка«* (1887. р.). Вже перші поезії Самійленка, між якими визначається переклад першої пісні Гомерової Іліяди (переклад цієї поеми дав Петро Ніщинський під псевдонімом Петра Байди), виявили його поетичний талант. Поезії Самійленка, зібрані в збірці *»Україні«*, показують силу поетичного слова. В деяких проявляється щирий гумор, гостра сатира, їдкий сарказм, інші відзначаються гарною легкою формою та красою мови. З поезій Самійленка голосними стали сатира *»На печі«*, що її поет написав у столітні роковини нової української літератури, й поема *»Герострат«*. У »Геростраті« вивів автор постать Геростратa, що бажаючи здобути безсмертну славу, підпалив храм Артеміди в Єфезі. Велику вартість має його переклад *»Божественної Комедії«* італійського поета Данте й переклад Мольєрової комедії *»Тартюф«*.

Театр. — Михайло Старицький. Цінними перекладами збагатив також українське письменство Михайло Старицький, якого ім'я тісно зв'язане з розвитком українського театру. За його ініціятивою і при участі талановитих артистів: трьох братів Тобілевичів (Карпенка-Карого, Садовського та Саксаганського) і артисток Марії Заньковецької та Ганни Затиркевич виникла на Придніпрянщині перша правильна українська театральна дружина. Дружина одержала в 1883. р. дозвіл давати українські вистави, але при умові, щоб кожна українська вистава йшла впарі з ви-

ставою російської п'єси. Спочатку не можна їй було грати в Києві, ні в інших містах на Україні, тому дружина розпочала свої вистави в Москві та в Петербурзі. Зорганізування цієї дружини мало велике значення для розвитку українського драматичного письменства. З'явилася потреба збагатити театральний репертуар і ця потреба висунула нові драматичні таланти, а саме: М. Старицького, М. Кропивницького та Ів. Тобілевича.

Коли українські сценічні вистави із принагідних аматорських починів перетворилися в справжній театр і коли українська драматургія з вузької стежки легких, сентиментальних водевілів і фотографічно-етнографічних знімок вступила на шлях серйозної драми, то заслуга в тому в великій мірі діяльности і творчости М. Старицького, якого справедливо вважають одним із батьків новітнього українського театру.

М. Старицький народився в с. Кліщинцях на Полтавщині в родині старосвітських поміщиків 14 грудня 1840 р. Мати його походила з роду Лисенків. Учився в Полтавській гімназії, потім в університеті у Харкові і в Києві. Як студент університету разом із М. Лисенком займався збиранням мовних і етнографічних матеріялів. Після одруження з сестрою М. Лисенка, господарював на селі, а зимою жив з рідною в Києві. Помер 14 квітня 1904. р. На протязі свого життя Старицький розвинув надзвичайно живу культурну діяльність, працюючи як організатор аматорських вистав, як керівник театральної дружини (1883—1895. рр.), як видавець і вкінці на літературному полі як поет, повістяр і драматург.

Літературну діяльність розпочав під псевдонімом Гетьманець перекладами з російської мови. Переклади (з Крилова, Пушкіна, Лермонтова, далі Міцкевича, Байрона, Шекспіра і народних сербських пісень) заповнюють велику частину його літературної спадщини. З оригінальними творами виступив перший раз у львівській »Правді« з 1868. р. Його ліричні поезії відзначаються серйозною думкою, глибоким розумінням народних потреб та закінченою формою. Драматичну творчість розпочав у сімдесятих роках комедіями *»Різдвяна ніч«, »Як ковбаса та чарка«..., »Чорноморці«* і збагатив згодом український сценічний репертуар довгим рядом оригінальних драматичних творів і переробок (м. і. *»За двома зайцями«, »Лимерівна«, »Ой, не ходи, Грицю«, »Циганка Аза«*). У драмі *»Не судилося«* порушив Старицький важливу й болючу проблему взаємин між інтелігенцією та простолюддям, ілюструючи її прикладом трагедії сільської красуні, Катрі Дзвонарівни, обманеної й знеславленої паничем Михайлом Ляшенком.

Його історичні драми *»Богдан Хмельницький«, »Облога Буші«, »Остання ніч«, »Маруся Богуславка«* здобули собі широке розголошення.

Безсумнівна велика заслуга Старицького в тому, що він багато вложив щирих зусиль, працюючи над виробленням української літературної мови. Багато його неологізмів, якими у свій час дражнив сучасників, здобуло собі тривке місце в скарбниці української літературної мови, бо при їх творенні Старицький йшов завжди за духом народної мови.

Марко Кропивницький. Поруч з Старицьким другим визначним українським драматургом, який все життя віддав українській

сцені, був Марко Кропивницький (1840-1910.). Народився в селі Жеванівці, Єлисаветградського повіту, Херсонської губерні, як син управителя панських маєтків. У 1871. р. вступив в одеський театр і першим виступом в ролі Стецька в *»Сватанні на Гончарівці«* здобув собі великий успіх. В 1873. р. виставив свій перший драматичний твір *»Дай серцю волю, заведе в неволю«*. В 1875. р. виступав на українській сцені в Галичині. У вісімдесятих роках брав живу участь у театральній дружині Ашкаренка. Згодом при співучасті Заньковецької та Садовського утворив власну театральну дружину, що здобувала тріюмф за тріюмфом по різних містах. Як актор користувався Кропивницький загальними симпатіями. Як автор драм він є найтиповішим представником т. зв. »етнографічної драми«. Його драматичні твори (всього 44): *»Дві сім'ї«, »Глитай«, »Олеся«, »Невільник«, »Титарівна«, »По ревізії«, »Доки сонце зійде«*... і ін. — захоплюють не так закінченою драматичною будовою, як живим та вірним малюнком села й життя в ньому. Поодинокі сцени в його драмах повні життя, але між собою слабо пов'язані. Мова його драматичних творів іскриться від народних приказок та поговірок.

Велику роль в розвитку української драматургії відіграла п'єса **»Дай серцю волю, заведе в неволю«** — з основною темою кохання й заздрости. Заквітчане в зелені садки село повите надвечірньою тишею. Коло хати квіти, соняшники. Послався битий шлях. Вечоріє. Семен Мельниченко з заробітків спішить до коханої дівчини. Але до його Одарки залицяється син старшини, Микита Гальчук. Не зважаючи на його залицяння, його погрози й перешкоди, Одарка виходить за Семена. Микита роки живе з думкою про помсту. Але у вирішальну хвилину не відважується підняти руки з сокирою. — У п'єсі дав автор гарні образи побуту українського села та вдумливу характеристику типових сільських постатей.

Карпенко Карий. На новий шлях повів українську драматургію Іван Тобілевич (1845-1907. р.), відомий в українському письменстві під псевдонімом: Карпенко-Карий. Займає поруч із Лисею Українкою — одно з перших місць між українськими драматичними письменниками. Не затримується так, як його попередники, виключно на етнографічному малюнку села, а намагається ввійти глибше в причини »голоду, вбожества, темряви«, розв'язати складні питання громадського соціяльного та економічного життя. Є творцем української соціяльної драми. — Походив із Арсенівки на Херсонщині. Його батько Карпо, управитель панських маєтків, визначався природним розумом, багатим життевим досвідом і здібністю гарно, цікаво й дотепно оповідати. Мати походила з кріпацького роду. Була це людина м'якої, ніжної вдачі, що вміла вложити в серця синам міцне зерно добра. Теплим словом згадує про неї не тільки Карпенко-Карий. Обидва його брати, Садовський і Саксаганський, від матері взяли свої сценічні псевдоніми, висловлюючи так свою пошану до неї. На тринадцятому році життя Карпенко-Карий закінчив повітову школу в Бобринці. Була в нього гарна мрія про вищу школу, але довелося власною працею здобувати освіту. Короткий час виконував службу в повітовому суді в Бобринці й Єлисаветграді та при поліції в Єлисаветграді й Херсоні, після чого всі сили й увесь

свій великий талант присвятив українському театру. Після двохлітнього перебування на засланні в Новочеркаську посвятився всією душею драматичному мистецтву, беручи участь у виставах різних театральних дружин і збагачуючи українське драматичне письменство. Тільки влітку для відпочинку тікав у свою »тиху пристань«, на хутір Надеждівку, і тут заспокоював свою хліборобську любов, якою — як висловився — був »повен з давніх давен«. Помер у Берліні.

На театр дивився Карпенко-Карий, як на конечну, незвичайно цінну школу народного виховання, а свою діяльність у театрі вважав важливою громадянською службою. З 1883. р. стали появлятися його драми, в яких із великим реалізмом малюнку торкнувся важливих соціяльних, економічних та побутових відносин в українському житті. Слідом за *»Бурлакою«* (інакше »Чабан«), де відслонив понуру панораму соціяльного лиха та повного безправ'я в царській Росії, пішла *»Бондарівна«*, потім комедія *»Розумний і дурень«*, драма *»Наймичка«*, комедія *»Мартин Боруля«*, в якій з великим гумором підійняв автор на глум українську шляхту, що різними способами старалася втиснутися в ряди російського дворянства. За *»Мартином Борулею«* пішли нові драми, як *»Безталанна«*, *»Батькова казка«*, комедії *»Сто тисяч«*, *»Хазяїн«*, *»Паливода«* та історичні драми *»Сербин«*, *»Що було, те мохом поросло«*, *»Гандзя«*, *»Понад Дніпром«*, *»Сава Чалий«*.

Українське село в сірому, буденному вбранні, хижацька погоня різних глитаїв за грішми, за землею, за наживою, безоглядний визиск людської праці, темне царство насилля, самолюбство — ось улюблені теми драм та комедій Карпенка-Карого. Дуже часто проводить у них автор думку, що на безталанні одного будується щастя другого, при чім автор знає людську душу й уміє підмітити деякі явища в людському житті.

»Суєта«. Такий вдумливий аналіз людського життя знаходимо в комедії »Суєта«, що своєю ідейною основою висувається на одно з перших місць у ряді драматичних творів Карпенка-Карого. Основа комедії така:

Багатий селянин Макар Барильченко має чотирьох синів і одну доньку. Споміж синів Карпо є хліборобом, Михайло вчителем гімназії, Петро кандидатом прав, Іван старшим писарем. У надії на приїзд Михайла та Петра — Тетяна, жінка Барильченка, разом із донькою Василиною та невісткою Явдохою, клопочеться, як найкраще погостити синів. Старого Барильченка шле вона назустріч синам. Але коли сини приїздять, показується, що вони вже відстали від рідні, від рідної землі, що живуть своїм власним життям, якого старі Барильченки не розуміють. Михайло мріє про Рів'єру, куди виїхала його наречена, Наталя Сорокотисячникова, і на виїзд туди витягає в батьків гроші. Одружившись, відпадає від рідної землі та рідної сім'ї і замість сподіваної втіхи приносить батькові та матері страждання й упокорення. Відчужується від рідні також Петро, що одружується з Аделяйдою, яка не може стерпіти сопуху в селянській хаті. На батьківській землі зостається лише один Карпо, як зерно на господарстві. Інші відпадають, як полова. З рідної землі забирають вони все й у погоні за розкішним, вигідним життям переходять туди, де краще живеться. Комедію »Суєта« задумав Карпенко-Карий, як одну частину трилогії. Другою частиною є комедія »Житейське море«, третю »У пристані« забрав автор із собою в могилу.

Поруч своєї високої ідейної вартости комедія *»Суєта«* захоплює таким глибоким розумінням життя та людських характерів, якого не виявив перед Тобілевичем ні один український драматург. Деякі сцени в комедії з уваги на обсерваційний хист письменника та його творчу силу висувають Карпенка-Карого на вершини української драматургії.

Під стягом драматичного мистецтва. Драматичні писання Старицького, Кропивницького та Тобілевича поклали тривкі основи для розвитку українського театру й заохотили інших письменників пробувати щастя в цій галузі літературної творчости. Крім Лесі Українки, Франка, Мирного, Грінченка — вибилися на полі драматичної поезії Людміла Старицька-Черняхівська драмами: *»Сафо«*, *»Крила«*, *»Гетьман Дорошенко«*, Любов Яновська *(»На Зелений Клин«, »Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває«, »Людське щастя«*, »Noli me tangere«), а з галицьких письменників Григорій Цеглинський (автор комедій *»Тато на заручинах«*, *»Соколики«*, *»Аргонавти«* і драми *»Кара совісти«)*, Антін Крушельницький (також автор оповідань і повістей, з яких найцінніша повість *»Рубають ліс«)* та Василь Пачовський (автор гарної ліричної збірки *»Розсипані перли«* та історичних драм *»Сонце руїни«*, *»Роман Великий«*). Пробували також сил на ділянці драматичної творчости Олесь *(»По дорозі в казку«)*, Степан Васильченко *(»Недоросток«*, *»Кармелюк«*, *»Не співайте, півні, не вменшайте ночі«)*. Поетичним словом промовив із сцени Спиридон Черкасенко (»Про що тирса шелестіла«, »Казка старого млина«, »Вельможна пані Кочубеєва«), але силою стихійного таланту довший час панував над театром Володимир Винниченко.

16. На верхів'ях

Михайло Драгоманов. Великою постаттю в українському культурному житті, людиною европейської освіти й широких демократичних поглядів був Михайло Драгоманов. Народився в Гадячі в небагатій дворянській сім'ї 1841. р. Його батько обертався серед ліберальних російських кіл і писав українські вірші. Михайло вчився в »уїзднім училищі« в Гадячі, потім у Полтавській гімназії. Коли після смерти царя Миколи І. розпочалася серед російського громадянства агітація за скасування кріпацтва, видавали полтавські гімназисти рукописний часопис і Драгоманов був його редактором. Як студент Київського університету — працював у недільних школах. Після закриття недільних шкіл учителював у семінарії, не кидаючи університетських студій. В 1864. р. став доцентом всесвітньої історії в Київському університеті. Своїми ліберальними поглядами мав великий вплив на молодь. В 1870. році виїхав на бажання уряду для доповнення студій за границю й перебував у Львові, Празі, Гайдельбергу, Цюріху, Відні.

Після повороту до Києва брав видну участь у працях південно-західнього відділу Географічного товариства. В тому часі постало його видання українських історичних пісень, що його уклав разом

з Антоновичем, появився ряд політичних статтей та наукових праць із обсягу історії, літератури та фольклору. В літі 1875. р. був Драгоманов на першім українськім вічі в Галичі. Хоч не промовляв прилюдно, та знайшлися люди, які телеграфували в Росію, що він говорив промову й закликав до об'єднання України з Польщею і відірвання обох країв від Росії. Донос був причиною того, що Драгоманова усунено з університету і він опинився в Женеві, де жив п'ятнадцять літ. Упродовж цього часу розвинув багату й широку діяльність. Писав політичні статті (найважливіша: *»Историческая Польща и великорусская демократія«*, в якій довів історичні промахи Польщі й Росії у відносинах до України), наукові праці й видавав журнал »Громада«. В Женеві видав також Драгоманов роман Мирного *»Хіба ревуть воли, як ясла повні«*. В 1889. році покликано його до Болгарії на катедру всесвітньої історії в Софії. Помер 1895. р.

Велике історичне значення діяльности Драгоманова в тому, що він відкрив вікно західно-европейським новітнім, поступовим думкам та ідеям на Україну. Беручи на увагу вузькоглядність та застарілі погляди свого громадянства, знайомив його із здобутками европейської культури, будив серед нього думки та нагинав до ідейної праці. »Без ідеалу — говорив він — без віри в будучину — ніяка праця неможлива«... З другого боку Драгоманов був першим, що з українськими справами звернувся до Европи. Так на літературному конгресі в Парижі виступив він із протестом проти заборони української літератури. Крім того в різних заграничних журналах звертав увагу европейського світу на життя українського народу, його змагання та його потреби. Своїми писаннями, своїми думками, своїми ідеями спричинив Драгоманов перелом у поглядах та у світогляді українського громадянства (зокрема в Галичині) і вплинув на дальший хід української літератури та на напрям творчости деяких письменників. Зокрема захопив цей вплив Івана Франка й Лесю Українку.

Іван Франко. Від смерти Шевченка ніхто з українців не здобув собі більшого імени на всіх просторах України й ширшого розголошення між чужими, як Іван Франко. Це велике ім'я здобув Франко небуденним талантом і рідким багатством і різнорідністю діяльности та творчої праці. Політика й поезія, публіцистика й філософія, новелістика й літературна критика, повість і історія, драма й етнографія, комедія й соціологія, література перекладів і редагування часописів — все це одночасно, всуміщ стало полем його творчої праці та глибоких дослідів. Він знаходив насолоду в відчитуванні давніх полинялих рукописів і разом із тим із глибин душі добував правдиві ізмарагди почування, уяви й думки; занурювався у дослідах над староукраїнськими апокрифами й повістями і разом із тим »у днях журби« виливав страждання своє й свого народу; вслухувався у гомін українських народних пісень, поринав у глибінь народних приказок і разом із тим намічав пильно людські типи й характери та виводив їх у своїх повістях; прослідкував давні твори народної музи, слухаючи одночасно, як б'є живчик життя сучасної йому суспільности; сягав до індійських легенд, жидівських мелодій і разом із тим думав над поліпшенням соціяльних та економічних відносин народного життя, вказуючи нові шляхи; сходив у низини »на дно« і на бистрих крилах уяви й думки зносився »на вершини«, туди, куди є доступ тільки геніям... Був тим, що серед найдикіших хащів пробивав шляхи для інших, був тим каменярем, що довгі літа лупав скалу безідейности, байдужности, тим ковалем, що клепав серця й сумління свого громадянства, був тим ідейним провідником, що вів народ в обітовану країну народного щастя і впав на тім шляху. Був у першу чергу громадянином. Розбуджував серед суспільности думки, кидав між неї нові заклики, вказував нові шляхи в політичному та суспільному житті. Громадську службу мав передусім на оці, коли працював на полі української журналістики, коли знайомив українську суспільність з перекладами найвизначніших творів людського духа, коли інформував чужинців у польських, німецьких та російських видавництвах про життя свого народу, громадську службу мав передусім на оці, коли кидався на поле науки й літератури та збагачував ці ділянки творами першорядної вартости. Сам дивився на свою працю, як на твердий життєвий обов'язок. — »Муруючи стіну — говорив він на своєму ювілейному святі 25-ліття літературної діяльности в 1898. р., коли дякував за слова признання з боку громадянства — муляр кладе в неї не тільки самі гранітні квадри, але, як випаде, то і труск і обломки й додає до них цементу. Так само і в тому, що я зробив, може й знайдеться деякий твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, яким я заповнював люки і шпари«... А далі говорив він: »Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю тому простому народові«.

Життя Івана Франка. Іван Франко народився в селі Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, 15. серпня 1856. р. Був сином селянина-коваля. »Мій батько«, писав Франко в своїй автобіографії, яку М. Драгоманов вмістив у збірці його оповідань »В поті чола« (1890. р.), — як ремісник мав велику пошану не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі, і досі ще багато людей згадує Якова — коваля з Гори (бо так зветься присілок, чи слобода, де я родився...)«. У батьковій кузні перебував часто письменник малим хлопчиною, приглядався до батькової праці, прислухувався до цікавих селянських розмов. Іскри, що розсипались під ударами батькового молота, запалювали в серці майбутнього поета вогонь любови до праці, вогонь любови до свого народу, що яркім полум'ям горів упродовж усього поетового життя. Ці перші глибші дитячі переживання знайшли згодом відгомін в оповіданні »У кузні«...

»На дні моїх споминів — писав Франко — десь там у найглибшій глибині горить вогонь... Невеличке огнище не блискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це вогонь з кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас досі«.

Коли йому було шість років, батько віддав його до сільської школи в сусідньому селі Ясениці Сільній. Через два роки малий

Франко вступає до другого класу Дрогобицької так званої нормальної школи оо. Василіян. Вже тоді доля не щадила йому ударів. Незабаром утратив батька й цю втрату глибоко відчув. Нелюдяна знову поведінка деяких учителів із селянськими дітьми зродила в серці хлопчини перші відрухи бунту проти всякого насилля. Описи таких знущань дав згодом письменник в оповіданнях »Schön schreiben«, *»Отець гуморист«*. Завдяки вітчимові Гриневі Гавриликові закінчив Франко нормальну школу й гімназію в Дрогобичі. Іспит зрілости склав у 1875. р. з відзначенням. Уже в гімназії кинувся з запалом до читання. Незвичайно сильне враження зробив на нього »Кобзар«, що його одержав від учителя Верхратського. Скоро вивчив його напам'ять. Захоплювався також творами Вовчка й Мирного. Вже в гімназії почав збирати народні пісні. На гімназійні часи припадає також початок його літературної діяльности.

Почав писати віршем і прозою ще в нижчій гімназії. Пізніше під впливом двох учителів — Івана Верхратського та поляка Юліяна Турчинського, обох письменників та поетів — а ще більше заохочений живим прикладом старших товаришів — Дмитра Вінковського та Ізидора Пасічинського, вислав свої перші поетичні спроби до редакції часопису »Друг«, який видавала молодь, що гуртувалася в студентському товаристві »Академіческій Кружок«. Були це дві поезії, зложені під впливом народних пісень: *»Народні пісні« й »Моя пісня«*.

Ширше поле для наукових дослідів розкрилося перед автором »Захара Беркута« у Львові, де він вступив на філософський відділ університету. До Львова приїхав Франко з кількома зшитками готових робіт. Були там його власні поезії, оповідання, драми, переклади св. Письма, »Нібелунгів«, творів Гомера, Софокла. У Львові став поет членом студентського товариства »Академіческій Кружок«, в якому в ту пору йшли гарячі мовні та національні суперечки. Перелом у думках, етичних та національних поглядах членів цього товариства викликали листи Драгоманова. В листах доказував Драгоманов молоді, що вона під культурним та науковим оглядом лишилася позаду тодішнього культурного та наукового европейського руху, що лінива у думанні, що бракує їй етичних засад. Листи Драгоманова були причиною того, що »Друг« почав виходити в живій народній мові та що літературне життя помітно оживилося. Вплив Драгоманова відбився також на Франкові. Звороти до поглядів Драгоманова позначився вже в кінці його романтичної повісти *»Петрії й Довбущуки«*. Ще в більшій мірі помітний він у найвідомішій його тогочасній поемі *»Наймит«*.

В ту пору появилися також перші дрібні оповідання Франка, картини з життя простого люду. Під впливом листів Драгоманова, які він слав до редакції »Друга«, об'єдналися два студентські товариства, первісне москвофільське: »Академіческій Кружок« і друге українське: »Дружній Лихвар« — в одно. Заходами цього з'єднаного товариства вийшов альманах »Дністрянка« з календарем на 1877. рік. Тут надрукував Франко два оповідання: *»Два товариші«* й *»Лесишина челядь«*.

В липні 1877. р. скоїлася подія, що сильно відбилася в дальшому житті поета й у своїх наслідках була причиною неодної гіркої хвилини. В цьому році ув'язнено Франка й цілу редакцію »Друга«. Його вмішали в соціялістичний процес, вісім тижнів держали в слідчій в'язниці й посадили в тюрму між самих злодіїв і волоцюг. Вже сама тюрма була для поета страшною й тяжкою спробою. Ще тяжчі часи почалися для нього після виходу з тюрми. Його ім'я разом із ім'ям Михайла Павлика оббігало ввесь край, було пострахом для тодішньої старшої інтелігенції, виразом перевороту та революції. Після процесу Франко, не кидаючи університетських студій, грунтовніше почав знайомитися з соціялістичними теоріями. Разом із письменником Михайлом Павликом, автором оповідань *»Юрко Куликів«, »Тетяна Ребенщукова«*, заложив він у 1878. р. часопис »Громадський Друг«, якого числа постійно конфіскувала прокураторія за ширення соціялізму, так що довелося змінити його назву на »Дзвін«, а потім »Молот«.

Найвидатнішими літературними творами Франка в цю пору були повість *»Boa constrictor«* і поема *»Каменярі«*.

Після упадку »Громадського Друга« Франко почав видавати »Дрібну бібліотеку«. Працював також у »Правді«, в різних польських часописах і у віденському »Слов'янському Альманаху«, де містив оповідання, в яких торкнувся різних боків життя народу й його інтелігенції.

З початком 1880. р. його ув'язнено вдруге і втягнено в процес сестер М. Павлика в Коломиї. Час трьохмісячного перебування у тюрмі й хвилини після звільнення — це найприкріша пора в житті поета. Відгомоном страшних тюремних переживань є оповідання *»Но ці«*. Героєм в оповіданні, написаним із великою силою таланту, є Бовдур, якого люди зробили злочинцем. В цей період написав також поему *»Вічний революціонер«*.

Після звільнення з тюрми Франко почав разом із Іваном Белеєм видавати в 1881. р. місячник »Світ«, де помістив м. і. початок великої повісти *»Борислав сміється«*. Коли в львівському літературному часописі »Зоря« проголошено конкурс на повість, виготовив *»Захара Беркута«*. Повість одержала нагороду.

В 1885. і 1886. рр. був поет двічі в Києві. Там одружився й встановив взаємини з тамошніми українцями, що послужило причиною до нового його ув'язнення. В 1890. році разом з Павликом Франко організовує українську радикальну партію, якої органом став часопис »Народ«, редагований Франком при співучасті Михайла Драгоманова, Володимира Охримовича, Вячеслава Будзиновського та інших.

Для завершення студій виїхав у 1892. р. до Відня, де одержав ступінь доктора фільософії за наукову студію над повістю »Варлаам і Йоасаф«.

В 1895. р. Франко провів у Львівському університеті габілітаційний виклад на тему »Наймичка« Тараса Шевченка. Професорська колегія обрала його доцентом на вільну саме тоді після смерти Омеляна Огоновського катедру української літератури.

Одначе міністерство не затвердило його в зв'язку з осудженням у політичних справах. З цієї пори Франко посвятився цілком літературній та науковій праці. Він заснував літературно-науковий двомісячник »Життя і Слово« (1894—1897. р.) і вмів його поставити на зразок еврбпейських. З 1898. р. був одним із головних редакторів »Літературно-наукового Вістника« й одночасно належав до найвизначніших співробітників »Записок Наукового Товариства ім. Шевченка». Його літературні та наукові твори створили йому славу европейського письменника, доказом чого є той факт, що різні заграничні наукові товариства іменували його своїм членом.

Тяжка довголітня хвороба, що томила письменника, звела його нарешті в могилу 28. травня 1916. Українське громадянство без різниці станів віддало в час похоронів величавий поклін його заслугам і на його могилі зложило тернові вінки. В 1933. р. споруджено на його могилі пам'ятник у виді каменяра, що молотом розбиває скелю.

Оповідання та повісті Франка. Силу оригінального творчого таланту виявив Франко в ряді оповідань та повістей. Намічуючи впродовж свого життя різні типи та характери, дав автор у своїх оповіданнях і повістях цікаві, вірні образи, в першу чергу з життя тих, що »в поті чола« працюють на життя. Побут сільського й міського пролетаріяту і визиск його праці різними галапасами, знайшли відгомін у циклі оповідань високої вартости, писаних у реалістичному стилі, що здобули собі розголошення, як »бориславські оповідання«. Автор пересунув у них галерею постатей, що внаслідок темноти, невідрадних економічних умовин, безпорадности стають предметом наживи та визиску різних удавів Гольдкремерів. Кращими в циклі тих оповідань є *»Ріпник«, »На роботі«, »Наверненний грішник«, »Яць Зелепуга«, „Boa constrictor“*.

В оповіданні *„Boa constrictor“* дає Франко образ душевних переживань такого »змія-давуна« Германа Гольдкремера, найпершого багача між бориславськими капіталістами, що безпощадно давить свою жертву.

Подібних тем, як Франко в бориславських оповіданнях, торкається також Степан Ковалів (Степан П'ятка — помер у 1920. р.), малюючи бідні, темні села, світ нужди й розпуки та жахливі взаємини між кривдниками й покривдженими. Ковалів був учителем у Бориславі і мав нагоду приглянутись до життя цієї »галицької Каліфорнії«. В оповіданнях показав він усю глибину горя українських робітників, жертв безсердечних жидівських лихварів. Його оповідання заповнили збірки: »**Дезертир**«, »**Громадські промисловці**«, »**Риболови**«, »**Похресник**« і ін.

Але не тільки Борислав з усіми його злиднями, визиском робочої сили та пропастю моральної розпусти ліг темою оповідань Франка. З рівною силою таланту та рівним мистецьким виконанням висвітлив він працю всіх тих, що їм »у поті чола« доводилося коротати свій вік (збірки: *»Добрий заробок«, »Маніпулянтка»*). Відгомоном тюремних переживань є оповідання *»На дні«, »Панталаха«*. Тонка обсервація життя, знання людської душі,

вразливість на людське страждання, спочуття покривдженим, визискуваним, енергійна, сильна мова — все це запевнило оповіданням Франка тривку літературну вартість. Всі вони роблять враження, бо показують вірно людське життя.

От хоча б »Лесишина челядь«. Ніякої важливої, незвичайної події не оповідає автор, а дає нам лише картинку сірої буденщини селянського життя. Лесиху бив колись чоловік. Сама вона, пройшовши тверду школу життя, не має теплого слова для нікого: ні для нещасної невістки, ні для доньки, ні для бідного сироти Галая, ні для діда Заруби. І пливе в її хаті життя сіре, темне, важке, без надії на краще завтра. Такий ранок, такий і вечір... В такій хаті приходиться жити серед ненастанної праці, без родинного тепла, без любови, без радости, без надії нещасній Анні, яка з усіх сил тужить за родинним теплом, за щирим словом, за ласкавим поглядом і свою тугу виливає крадькома в сумних піснях.

Споміж усіх оповідань Франка найкращим, не тільки з погляду на силу поетичної уяви автора й тонкий психологічний аналіз дитячих переживань, але також і з погляду на композицію й гли- боку гармонійність у цілості й подробицях, є невеличке оповідання *»Під оборогом«*. Здавалося б на перший погляд, що тема невишукана. Малий сільський хлопчина з буйною уявою та тонким розумінням і відчуттям краси природи всувається у свіже, запашне сіно під оборіг і дає повну волю своїм думкам і мріям. І ось у тих його думках і мріях твориться окремий світ. У цьому окремому світі він сам — його частина — бере активну участь і намагається всією напругою сил прогнати градову хмару, що саме нависла грізною марою над його рідним селом. »Не пущу! Не пущу! — кричав Мирон. — Даремно грозиш! Я не боюсь тебе! Мусиш слухати мене! Атже бачиш, що я міг сперти тебе досі! І зіпру! І пущу! Вертай назад! На гори, на Діл! Не смій тут пускати!« Хлопець піднявся на коліна. Його лице горіло, очі горіли, в висках стукала кров, як молотами, віддих був прискорений, у грудях хрипіло щось, немов би й сам він двигав якийсь величезний тягар або боровся з кимсь невидимим з крайнім напруженням усіх своїх сил.

Писк, клекіт, зойк у хмарі зробився ще дужчий. Ось-ось вона тріснe, ось-ось сповниться велетнева погроза. Навіть вітер утих на хвилю. Блискавки над Ділом погасли. Була хвилина страшенного, тривожного напруження в усій природі; все, що живе внизу, — дерево, збіжжя й трави, звірі й люди стояли тремтячи й запираючи в собі дух; голос дзвонів на далекій дзвініці чувся тепер виразно, але не як сильна непереможна сила, а тільки як жалібне голосіння по померлім.

Та малий Мирон і тепер не подався. Він чув, що послабни він тепер, опусти руки, знизи голос — і найближча хвиля принесе спустошення на все село, і велетень зарегочеться всією своєю величезною хавкою й засипле, погребе, розторощить усе життя довкола. Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги в нього вже похололи, як лід, що його труди здавлює щось, що якась холодна рука, мов кліщами, стискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив

оба кулаки проти хмари і як міг найголосніше кричав: »На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А тут не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!« І в тій хвилі немов знято таємничу печать із природи, немов відсунено невідомий замок, немов піднято запору! Заторохтіли громи, осліпили очі блискавки, що немов з усіх кінців світу рівночасно вдарили в середину хмари, і та хмара розділилася моментально надвоє, і страшенний вітер заревів і почав гнати одну її половину на Радичів, а одну на Панчужну, на ліси, що обмежали село від півдня й від півночі...«.

При подібному мотиві затримався також М. Коцюбинський у повісті *»Тіні забутих предків«*, описуючи хвилину, як мольфар Юра проганяє градову хмару. До оповідання »Під оборогом« дуже сильно підходять характером та настроєм оповідання Ст. Васильченка, зокрема ті, в яких він намагався зв'язати буйний світ дитячої уяви з сірою життєвою буденщиною.

Франко залишив також ряд великих повістей: *»Петрій й Довбущуки«*, *»Захар Беркут«*, *»Не спитавши броду«*, *»Основи суспільности««*, *»Для домашнього огнища«*, *»Великий шум«*, *»Перехресні стежки«*, *»Борислав сміється«*, *»Лель і Попель«*. Із них найбільшу ціну має повість *»Захар Беркут«*. Постала вона, як вислів великої туги поета за ідеальним громадським ладом.

Цікава тема, гарні приклади героїчного поривання, посвяти для загального добра, ідеалізація старовинного громадського ладу, представником якого є постать Захара Беркута, вдала характеристика осіб, гарні описи поетичної гірської природи — все це запевнює повісті »Захар Беркут« тривке місце в ряді українських історичних повістей.

В повісті »Захар Беркут« автор дав образ життя Карпатської України в XIII. в. Подія відбувається в 1241. р. в тухольських горах. Боярин Тугар Вовк, якому князь Данило дарував у Тухольщині широкі полонини, організував лови на велику звірину. Він бажав познайомитися із сусідніми боярами й з цією метою запросив їх на лови. Разом із боярами відправилася донька Тугара Вовка Мирослава, в якої краса й жіноча ніжність ішли разом з сміливістю й відвагою. На чолі цілої виправи став молодий пасемець Максим Беркут, син дев'ятдесятилітнього провідника тухольської громади Захара Беркута. Максим познайомився у час цих ловів з Мирославою і тут серед небезпек зародилася в них взаємна любов. Максим урятував життя Мирославі, на яку кинулася ведмедиця. Він просив у Тугара її руки, але гордий боярин не хотів віддати своєї доньки »за смерда«. Тим часом за те, що Тугар Вовк порушував давні громадські порядки і відбирав у тухольців їхні полонини, покликали вони його на »копний«, громадський суд. Одначе Тугар Вовк не тільки не думав піддатися присудові громадського суду, але ще й убив на зібранні безрукого Митька Вояка, коли цей хотів оповісти, як боярин зрадив князя Данила в боротьбі над Калкою. Після того втік Тугар Вовк із Мирославою до татарів і з татарським відділом напав на село саме тоді, коли тухольська молодь, виконуючи рішення громади, під проводом Максима руйнувала дім боярина. Хоч тухольські молодці дуже хоробро боронилися, загинули всі; врятувався тільки Максим завдяки тому, що боярин дав слово Мирославі його пощадити. Його забрали в полон. Боярин, що стратив майже цілий відділ, намовив татарського полководця Бурунду піти на Тухлю й обіцяв йому вказати перехід через гори. Монголи розграбили Тухлю і спалили хати. Тим часом Мирослава не могла дивитися далі на зраду свого батька і втекла до тухольців. Вона навчила їх робити метавки, що засипали татарів, які стояли в долині. За радою

Захара завалено вихід із котловини, в якій знаходилися татари, кам'яними звалами й вода гірського потоку стала затоплювати татарське військо. Коли Бурунда побачив неминучу загибель усього відділу, підніс уже топір над головою Максима з тією думкою, що за життя сина дозволить Захар Беркут останкам монголів на свобідний вихід. Але старець не згодився. У хвилину, коли Бурунда замахнувся, щоб розрубати Максимові голову, відтяв йому Тугар Вовк шаблею руку. Відділ Бурунди загинув. Умираючи, Захар поблагословив сина на вінчання з Мирославою і сказав востанне ось такі слова: »Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю...«.

Історичний характер має також повість *»Великий шум«*.

У повісті дав автор малюнок українського життя в 1850. р., коли то в австрійській монархії слідом за проголошенням конституції та знесенням панщини настали часи політичної реакції. »Великий шум« пішов по мужицьких душах, у яких знесення панщини пробудило почуття особистої гідности, коли уряд при допомозі війська силою приневолював народ до платних робіт на панських ланах. Таким шумом зашуміло й підгірське село Грушатичі, де вибух гострий конфлікт між громадою, а скоріше її свідомішими представниками (Кость Дум'як) з одного боку й паном та священиком з другого боку. Конфлікт вибух тому, що пан Субота також за допомогою війська хотів присилувати селян до роботи на своїх ланах. В повісті оповідає автор, як донька цього гордого пана Суботи проти волі свого батька стає дружиною зненавидженого мужика Костя Дум'яка.

Соціяльну основу має повість *»Борислав сміється«*. Тут знайшов вислів побут робітничого пролетаріяту і визиск його сил різними галапасами.

Повість є продовженням оповідання »Boa constrictor«. Два ворожі світи пересунув автор у ній. Ворожі вони по своїх задумах і змаганнях, чужі собі метою, все ж таки сплетені між собою тісними вузлами: конечними умовинами життя. Перший світ — це світ Гамм шлягів, Гольдкремерів, світ багатих капіталістів, смілих підприємців, безпощадних спекулянтів — світ погоні за нафтою, за золотом. Другий світ — це світ сірих рядів голодних селян і робітників, чорних вуглярів, томлених, визискуваних, — світ столоченого життя, незаспокоєної туги за ясною днино̀ю... Конфлікт між цими двома світами, що заповнює зміст повісти, вибухає вкінці широким полум'ям, що охопило ввесь Борислав. Це так »Борислав сміється...«.

Поезія Франка. Як поет, Франко займає одно з найвидніших місць в українській літературі. В своїх поетичних творах дав вислів не тільки своїм власним переживанням, але й переживанням народу. Тематикою й мотивами поетичної творчости міг сягнути »вершин« людської думки *(»Смерть Каїна«, »Мойсей«)*, але вмів також підійти до сірого життя »низин«. Поруч зразків гарної рефлексійної лірики, в якій дав перевагу думці над почуванням (збірка *»Мій ізмарагд«)*, спромігся також на прекрасні перлини ніжної, глибоко відчутої любовної лірики у ліричній драмі *»Зів'яле листя«*. Вмів також знизитися до дитячих сердець, до дитячої психіки, тому то його *»Лис Микита«*, *»Абу Казем̀ві капці«*, *»Пригоди Дон Кіхота«* залишаться назавжди перлинами в українській дитячій літературі.

Поезії Франка зібрані в збірках: »З вершин і низин«, »Мій ізмарагд«, »Із днів журби«, »Давнє і нове«, »Зів'яле листя«, »Semper tiro«.

До найраніших його поетичних творів належить »Наймит«. У цій поемі зупиняється поет на постаті наймита, що від колиски до могили »в нужді безвихідній, погорді і печалі сам хилиться в ярмо. Щоб жити, він життя і свободу й силу за хліба кусник продає...« З тужливим співом оре поле, байдужий, що для чужого добра проливає піт. Той наймит — це наш народ, що »поту лле потоки над нивою чужою«. В рабстві й неволі, в лихолітті й недолі тягне своє ярмо. Байдуже — для кого, співаючи, він оре родючий широкий лан. Поет вірить, що він здобуде перемогу, здобуде волю й у власнім краї оратиме свій власний лан. У відомій поемі »Каменярі«, що появилася у »Дзвоні«, виводить поет себе й тисячі таких, як він. Всі вони, приковані ланцюгами до гранітної скелі, великими залізними молотами на приказ сильного, мов грім, голосу, лупають цю скалу. Мов водоспаду рев, мов битви грім кривавий, гримлять молоти їх раз-у-раз. І хоч вони знають, що не буде їм ні слави, ні пам'яті, добувають далі п'ядь за п'яддю землі. Вони невільники, що добровільно взяли на себе пута волі, вони каменярі на шляху поступу. Тільки живе в них велика віра, що розіб'ють скалу, що власною кров'ю й власними кістками змурують твердий шлях і принесуть щастя, нове життя, нове добро у світ. І хоч там далеко на світі, який вони кинули для праці, поту й мук, проливають за ними сльози мами, жінки й діти, хоч прокляті всіма і їх думки і їх діла, вони не випускають молотів із рук. Держать їх кріпко з тією сильною вірою, що рівняють шлях правді, а щастя всіх прийде аж по їх кістках.

У більшій поемі *»Панські жарти«* затримався Франко на панщизнянім лихолітті і дав гарний образ життя в українському селі напередодні знесення панщини та в сильних поетичних словах відтворив радість народу у хвилину проголошення волі.

Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом, не було
Для нас Великодня такого!
Від досвіта шум, гомін, крики,

Мов муравлисько все село
Людьми кишить. Як перший раз
»Христос воскресе« заспівали,
То всі мов діти заридали.

Аж плач той церквою потряс...
Так бачилось, що вік ми ждали,
Аж дотерпілись, достраждали,
Що Він воскрес — посеред нас.

І якось так зробилось нам
У душах легко, ясно, тихо,
Що бачилось, готов був всякий
Цілій землі і небесам

Кричать, співають: минуло лихо.
Найзліші вороги прощались,
Всі обнімались, цілувались...
А дзвони дзвонять, не стають!

А молодь бігає, мов п'яна,
Кричить щосили в кожний кут:
»Нема вже панщини, ні пана!
Ми вольні, вольні, вольні всі!«
Ба, й дітвора, що в старших баче,
Й собі вигукує, неначе
Перепелята по вівсі...«

Окрему увагу звертає в поемі постать старенького священика, що був справжнім батьком своєї громади, ділився із своїми громадянами їх турботами, смутками й терпіннями.

Крім поезій, оповідань та повістей писав Франко також драматичні твори: *»Украдене щастя«, »Учитель«, »Сон князя Святослава«, »Будка ч. 29«* та збагатив українську літературу перекладами творів Софокла, Байрона, Гете, Гайне, Золя та інших письменників.

»Зів'яле листя«. Найкращою збіркою ліричних поезій Франка є збірка *»Зів'яле листя«*, що вийшла в 1896. р. Сам поет у передмові до другого видання назвав »Зів'яле листя« »збіркою ліричних пісень, найсуб'єктивніших із усіх, що появилися в нас від часу автобіографічних поезій Шевченка«. Композиція всієї »ліричної драми« є така, що поет виводить постать людини слабої волі, яку сила й глибина кохання кладе в могилу. Мабуть, це тільки така літературна форма, в яку поет вложив вислів своїх власних глибоких почувань. Поодинокі »жмутки« цієї збірки поставали в різних відступах часу: перший в рр. 1886—1893., другий у 1895. р., третій і останній у 1896. р. У першому »жмутку« говорить поет про своє кохання, про свою »бліду, горем п'яну, безнадійну любов«, описує красу й принаду тієї, що цілком полонила всі його думки. У захопленні її вродою пише:

Твої очі, як те море,
Супокійне, світляне:
Серця мого давнє горе,
Мов пилинка в них тоне.

Твої очі — мов криниця
Чиста на перловім дні,
А надія, мов зірниця,
З них проблискує мені.

Але почув з її уст страшні жорстокі слова: »Не надійся нічого« і герой »Зів'ялого листя« годиться із резигнацією:

Я не діюсь нічого
І нічого не бажаю —
Що ж, коли жию і мучусь,
Не вмираю!

Що ж, коли гляджу на тебе
І не можу не глядіти,
І люблю тебе! Куди ж те
Серце діти?..

Свідомий того, що »спільним шляхом не судилось« їм іти, рішається:

Йди направо, я наліво
Шлях верстатиму в тумані,
І не здиблемось ніколи,
Як дві краплі в океані.
Як в дорозі здиблю горе,
Що тобі несе удар,

Сам його до себе справлю
І прийму його тягар.
А як щастя часом схоче
В мою хату загостить,
Я його до тебе справлю,
Най голубочком летить...

Тільки у мріях і снах втішається він чудовим образом, тільки як »привид« ввижається йому гарна квітка, його »сон царівни«. З наболілої душі несеться в епілогу його безнадійна пісня:

Розвійтеся з вітром листочки зів'ялі,
Розвійтесь, як тихе зітхання!
Незгоєні рани, невтишені жалі,
Завмерлее в серці кохання.
В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?

Хто взнає, який я чуття скарб багатий
В ті вбогії вірші вкладаю?
Ті скарби найкращі душі молодої
Розтративши марно, без тями,
Жебрак одинокий назустріч недолі
Піду я сумними стежками.

У другому »жмутку« на взір народних пісень, повних глибокої символіки, дає автор свої власні стилізації подібно до ось такої:

Ой, ти дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?
Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово гостре, як бритва?
Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожаром?
Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!
І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?
Ой, ти дівчино, ясная зоре!
Ти — мої радощі, ти моє горе!
Тебе, видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

Всі ці пісні служать поетові для вислову власних почувань і власних настроїв. Але його кохання кріпшає і на нього герой поеми не находить ради.

Як почуєш вночі край свойого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не трівожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко.
Це не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко,
Це розпука моя, невтишима тоска,
Це любов моя плаче так гірко.

Третій »жмуток« повний пісень глибокого внутрішнього хвилювання. Від тужних, сумовитих настроїв переходить герой до тону повної життєвої безнадійности й розпуки. Лякається приходу ночі, яку проводить, риючись у рані. Вкінці у чудових, зворушливих словах прощається з матір'ю:

Матінко моя ріднесенька!
В нещасний час, у годину лиху
Ти породила мене на світ!..
Не дала ти мені чарівної краси,
Не дала мені сили, щоб стіни валить,
Не дала мені роду почесного.
Ти пустила мене сиротою у світ,
Ти дала ще мені три недолі в наділ,
Три недолі важкі, невідступнії.
Що одна недоля — то серце м'яке,
То співацькеє серце вразливеє,
На красу, на добро податливеє.
А що друга, то хлопський рід,
То погорджений рід, замурований світ,
То затроєний хліб, безславний гріб.
А що третя недоля — то горда душа,
Що нікого не впустить до свого нутра,
Мов запертий вогонь сама в собі згора...

Після того у пісні »Пісне моя, ти підстрелена пташко« прощається також із своєю піснею, якій »час уже на спокій«, і накладає на себе руку. Франко розумів, що слабовільний герой його »Зів'ялого листя« не повинен нікому служити за зразок, тому і звертається від його імени до читача із словами: »Sei ein Mann und folge mir nicht nach«.

Поема »Мойсей«. На вершини поетичної творчости піднісся Франко у поемі *»Мойсей«*. Висока ідейна й мистецька вартість цієї поеми ставить її у ряд найвизначніших творів українського письменства. Головною темою в поемі смерть Мойсея, як пророка, що його власний народ не признав і відкинув. Поему розпочинає поет прологом, у якому в сильних, мужніх словах дав вислів своїй твердій вірі у кращу майбутність українського народу. »Прийде час — писав поет — і ти огнистим видом засяєш у народів вольнім колі, труснеш Кавказ, впережешся Бескидом, покотиш Чорним морем гомін волі, і глянеш, як хазяїн домовитий, по своїй хаті і по своїм полі!« У самій поемі затримався на трагедії Мойсея, що »наче буря вирвав свій народ з неволі« й сорок літ вів його до чудової обіцяної країни. »Все, що мав у житті, віддав він для одної ідеї« і.. за свою жертвенну працю, за довголітні зусилля, за посвяту усього життя діждався хвилини, що народ відіпхнув його. Відіпхнув його, бо зневірився в доцільність високої ідеї, в успішність усіх зусиль і послухав підшептів та покликів Датана й Авірона, які в поемі уосіблюють гін людської природи до вигідного безтурботного життя. Лише після відходу Мойсея зрозумів ізраїльський народ усю велич його посвяти, лише тоді відчув, що життя без ідеї, якої символом був саме Мойсей, — не має ніякої ціни.

Чули всі: щезло те, без чого
Жити хто з них негодний.
Те не[illegible]име, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм змисл життєвий,
Просвітляло і гріло...

Тим часом Мойсей боровся в пустині на самоті з сумнівами й докорами, що хмарою насіли на його душу. Зародилося жахливе питання: де причина його життєвої невдачі, всіх його зусиль? Уосібленням усіх цих сумнівів у поемі є постать темного демона пустині Азазеля, якому нарешті після довгих зусиль вдалося довести Мойсея до розриву з Єговою. Довгого часу потребував Мойсей, поки прийшов до рівноваги, поки зрозумів, що основним призначенням його народу не є розкішне життя, а праця в країні вселюдської культури. Одначе за момент зневіри заплатив смертю.

Поема »Мойсей« має алегоричний характер. Поет думав про український народ і про український народ співав пісню. У трагічній долі Мойсея, що вів народ до обітованої країни й сам упав на шляху, розумів поет трагічну долю провідника, якого народ не розуміє і відпихає від себе. Все ж таки, хоч між ідейним провідником і тверезою опортуністичною юрбою настає пропасть, остаточно зв'язок таки нерозірваний. Ідею Мойсея підхоплює молодь, що під проводом Єгошуи кидається до боротьби за народні ідеали.

Леся Українка. Поруч Т. Шевченка й І. Франка на вершини поетичної творчости знялася Леся Українка, письменниця европейської міри, що зуміла вийти поза тісний круг своєрідних тем на широке поле світових мотивів.

Леся Українка — це прибране ім'я Лярісси Косач-Квітки. Народилася 26. (н. ст.) лютня 1871. р. у Звягелі[1] на Волині, померла 1. серпня 1913. р. в Сурамі на Кавказі. Похоронено її в Києві. Батько письменниці Петро Косач, товариш Драгоманова, член старої громади, був освіченою людиною, майстром іронії. Великий вплив на Лесю в дитячих її літах мала її мати — Ольга Косач, якої літературний псевдонім — Олена Пчілка. В українському письменстві відома Олена Пчілка в першу чергу завдяки поемі *»Козачка Олена«* та оповіданням *»За правдою«* і *»Товаришки«*. Вона прищіпила в серці своєї доньки любов до рідної мови, до рідної пісні, до свого народу; під її оком робила Леся перші кроки на полі поетичної творчости. З ранніх літ жила Леся Українка в високому культурному середовищі, в якому йшла творча літературна праця. Сім'я Косачів жила у щирих, дружніх взаєминах із родинами Старицьких і Лисенків. Завдяки цьому змалку Леся мала нагоду чути цікаві розмови на літературні теми.

Під впливом дядька Драгоманова, з яким з ранньої молодости постійно листувалася та при його ліжку вела розмови, коли недужий лежав у Софії, — познайомилася з новими здобутками західно-европейської літератури й науки.

Дуже рано виступила із своїми ліричними поезіями. Її перша поезія: »Ні волі, ні долі у мене нема, лишилася тільки надія сама« постала на дванадцятому році її життя. На тринадцятому році життя надрукувала в Львівській »Зорі« за 1884. р. поезію »Конвалія«, під якою появилось уперше дорогоцінне в українській літературі ім'я: Леся Українка. В 1892. р. появилася перша її лірична збірка *»На крилах пісень«*. Вже в цій першій збірці поруч ніжних мелодій, в яких оспівана краса природи, задзвеніли сильні акорди патріотичної громадянської лірики. З цієї пори Леся Українка стала в центрі українського літературного життя. У 1899. р. вийшла її збірка *»Думи і мрії«*, у 1902. р. *»Відгуки«*.

У ліричних поезіях торкалася Леся Українка своїх особистих переживань і переживань цілого народу. В її особистій інтимній лириці, в якій з европейських поетів найсильнішим впливом відізвався Гайне, основними мотивами є мотив природи, мотиви кохання, самоти й хвороби. Оскільки Леся Українка торкається свого особистого життя, її поезія повна смутку, тихої меланхолії. Недуга, що томила її з ранніх літ і постійно примушувала шукати полегшення в Криму, в Карпатах, на Кавказі, в Італії, в Єгипті, відбилася тривким сумовитим, часто безнадійним настроєм у її інтимній лириці. Характерною під цим кутом зору є її поезія *»Давня весна«*.

[1] Так звуть волиняки м. Новгород-Волинський. Це — стара назва, що залишилася й по цей час.

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучі пташки!
Все ожило, усе загомоніло, —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бреніло, —
А я лежала хвора й самотна.
Я думала: »Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна«.
»Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.
Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині
І любий гай свій відгук з ним прислав.
Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

Дуже цікавило Лесю Українку питання, яка є роль поета серед громадянства та в чому сила поетичного слова, — і цьому питанню присвятила багато своїх поезій. Ширше розгорнула його у більшій поемі *»Давня казка«*.

Інший є характер громадської лірики Лесі Українки. Характерною її рисою є сильний, бадьорий тон, жива віра в кращу майбутність народу. Сильні, енергійні, мужні акорди громадської лірики Лесі Українки, бадьорий, оптимістичний їх настрій захопили Франка до такої міри, що він не завагався висловити ось які знаменні слова: »Від часу Шевченкового: »Поховайте та вставайте«... Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова, як із уст цієї слабосилої, хворої дівчини«. Найвищою мрією життя Лесі Українки було щастя рідного краю й до того щастя спрямувала вона свою поезію.

»Титанічний хід по верхогір'ях«. З найбільшою силою, виразністю та глибиною виявився талант Лесі Українки в творах останнього періоду її життя в формі драматичної поеми, та віршованої драми. До цієї форми письменниця перейшла від лірики після ряду більших розмірів поем: *»Русалка«*, *»Подорож до моря«*, *»Самсон«*, *»Роберт Брюс«*, *»Давня казка«*, *»Місячна легенда«*, *»Одно слово«*, *»Віла Посестра«*, *»Ізольда Білорука«*.

В поемі »Одно слово« старий якут оповідає про чужинця, який жив довго серед якутів самітний, недужий. Він намагався пояснити темним якутам причину своїх скорбот, але вони його не розуміли; в їхній мові не було відповідних слів.

»Я від того — казав їм чужинець —
Вмираю, що у вас ніяк не зветься,
Хоч есть його без міри в вашім краю.
А те, від чого міг би я ожити,
Не зветься теж ніяк: немає слова!«
(воля).

Генезис поеми зв'язаний, здається, з трагічною смертю українського поета Павла Грабовського (Павла Граба) автора збірок поезій »Пролісок« (1894), »З півночі« (1896) і ін., що вмер на засланні в Тобольську 1903. р., не діждавшись здійснення гарячих мрій про волю та про поворот на Україну.

В останню добу життя Лесі Українки, в добу її »титанічного походу по верхогір'ях«, написані драми: *»Блакитна троянда«, »У пущі«, »Руфін і Присцілля«, »Лісова пісня«, »Осіння казка«, »Камінний господар«, »Бояриня«, »Адвокат Мартіян«, »Кассандра«*, драматичні поеми: *»Вавилонський полон«, »Оргія«, »На руїнах«, »Мавка та Айша«, »Йоанна, жінка Хусова«* і діялоги *»Три хвилини«, »На полі крови«, »У катакомбах«, »В дому роботи, в країні неволі«*. В оцих, переважно екзотичних сюжетах (виняток становлять »Лісова пісня« й »Бояриня«), в яких у повному блеску заясніла висока духова культура письменниці, в яких у повній силі розвинула крила поетичного льоту, шукала Леся Українка розв'язки тих питань сучасного їй громадського, суспільного й політичного життя, що томили її душу. На цій ділянці Леся Українка залишила ряд першорядних по глибині поетичного задуму та майстерності його проведення творів, до яких теми брала не тільки з українського життя, але й античної історії: вавилонської, єгипетської, грецької, римської, із часів середньовіччя, французької революції, життя Північної Америки в XVII ст.

У драматичних творах Лесі Українки герої, що змагаються, ведуть завзяті, гострі суперечки, є тільки представниками ідей. Боротьба йде не між людьми, тільки між ідеями. Тут і вияснення малої сценічности драм Лесі Українки.

У драмі »Оргія« подія відбувається в грецькому місті Коринті, в часах, коли ним заволоділи римляни. Співець Антей міг би за свій чудовий спів досягти в багатих римлян багатств, слави та розкошів. Але він не хоче свого хисту кидати під ноги чужинцям-переможцям. З великим горем сприймає він те, що його приятелі запродують римлянам свої таланти. Своєму другові Федонові, який питає: »Не розумію, що ти в мене хочеш? Чи мав би я ввесь вік, як ти, сидіти без хліба і без слави«? — відповідає Антей рішуче: »Це повинен терпіти еллін, коли хліб і славу здобути може тільки з римських рук«. Одначе в своєму погляді він відокремлений — і в цьому його трагедія. Його приятелі один за другим у погоні за славою й багатством ідуть на службу до Мецената. Антей не в силі їх стримати. Не може він спинити й своєї дружини Нериси, якій слава потрібна так, »як хліб і вода«, коли вона йде танцювати на оргію Мецената. Але там він убиває її дорогоцінною лірою.

У постатях римлян Леся Українка дала характеристику російського панства за царських часів, у постатях греків тієї частини української інтеліґенції, що вислужувалася Росії.

»Лісова пісня« Лесі Українки. Мелодію вічно живої музики в природі підхопила Леся Українка в *»Лісовій пісні«*. Підхопила її ще тоді, коли жила серед тихих волинських лісів, і на свій лад передала у прегарній фантастичній драмі »Лісова пісня«, що є не тільки найкращим твором великої письменниці, але й гордощами української літератури. У дні, коли письменниці для зміцнення здоров'я прийшлося жити на чужині, родилася в її душі велика туга за тими лісами, серед яких провела найкращі дні свого

життя. І так у далекій Грузії, в місті Кутаїсі, над рікою Ріон продовж чотирьох днів із великої туги письменниці постала »Лісова пісня« й була готова 9. серпня 1911. р.

»Лісова пісня« — глибока, як блакитне небо, і як воно, таємна й загадкова. Поезію та красу волинської та поліської лісової природи звеличала Леся Українка, згідно з фантастикою українського народу, згідно з його легендами, переказами та віруваннями в ряді фантастичних постатей. Спокій і красу озер поетизувала в постаті суворого дідугана Водяника, їх чар та принаду в постаті химерної Водяної Русалки, яка грається з »Тим, що греблі рве«. Образом лісу є добрячий Лісовик, образом сонячних вогняних блисків — Перелесник, образом блудних, принадливих вогників на мочарах та дряговинах — Потерчата, а лицарем болот та багон — пакосний, злобний Куць. Красу ланів уосіблює Польова Русалка, а велику красу лісових полян та гущавин — найкраща постать у драмі — постать Мавки. Мавку обдарувала поетеса окремою зовнішньою та духовою вродою. Вона гарна й своєю красою принадна, як квітка лісової поляни, чиста в думках, як росяний ранок, мрійлива, вибачлива, терпелива, глибока в своїх почуваннях, вразлива на чуже страждання, кожної хвилини готова до великої посвяти. Вона є не тільки образом чару лісової природи, але взагалі символом усієї краси та всієї поезії в людському житті.

Поруч звеличання краси рідної природи порушила Леся Українка ще й інші питання, що нераз цікавили і хвилювали великих письменників. До таких питань слід зарахувати питання відносин людини до світу природи. Є люди, що люблять природу, розуміють її, захоплюються нею. Такою постаттю у драмі є дядько Лев. Є знов такі, що їх ніяка краса не зворушує й вони нівечать її без пощади й без потреби. Є ще й такі, що під примусом зовнішніх, твердих [illegible]тевих обставин задавлюють у своїй душі всякі ідеалістичні пориванння, хоч вони є потребою їх душі. Такою трагічною постаттю є Лукаш. Трагедія його життя в »Лісовій пісні« є трагедією всіх тих, що слухають матеріялістичних підшептів, хоч уся їх душа рветься до ідеалу. І Мавка переживає свою трагедію. Її переживання — це переживання мрійливих, поетичних, ідейних душ, яких мрії та ідеї зустрічаються у жахливому зударі з грубими умовинами буденщини, які приневолені »кинути високе верховіття« й »ступати дрібними стежками«. Провідною думкою в драмі є думка, що ніякі матеріялістичні заклики та доктрини не зможуть усунути з людського життя природженого людині тону до краси, до поезії, до висот.

Оповідання й повісті Кобилянської. — Н. Кобринська. Таким тоном до краси, до висот є уся творчість другої великої письменниці Ольги Кобилянської. Ольга Кобилянська народилася в 1863. році в містечку Гурагоморі на Буковині; вийшла з урядничої знімченої сім'ї. Початкову шкільну освіту доповнила самостійною працею та читанням художньої літератури. Захоплена творами німецької літератури, зокрема філософськими писаннями Ніцше, почала писати оповідання німецькою мовою й вміщувала у віденських та берлінських журналах. Українською мовою почала

писати перші свої твори, навіяні буйною фантазією, під впливом Наталії Кобринської та Софії Окуневської. Її новели, з яких найкращою є »*Valse melancholique*«, заповнили окремі збірки: »*Покора*«, »*До світа*«. Крім новел писала також Кобилянська більші повісті: »*Людина*«, »*Царівна*«, »*В неділю рано зілля копала*«, »*Через кладку*«, »*Земля*«, »*Апостол чорні*«. У повісті »*Царівна*«, що має форму щоденника, Кобилянська дала психологічну студію почувань та переживань дівчини з ніжною поетичною душею, з шляхетними пориваннями, вразливої на красу природи, якій довелося жити серед суворих, сірих обставин життя. »Я чую — говорить царівна (Наталка Веркович) — в собі проблиск якоїсь сили.. та її зацитькує та груба сила, що панує довкола мене всевладно«... Також в інших оповіданнях і повістях виступила Кобилянська до боротьби за права жінки, як людини, за її самостійне суспільне становище. З цією метою вона ставить залюбки українському жіноцтву та всьому українському громадянству перед очі високий ідеал жінки з тонкими почуваннями та великою вразливістю на красу.

Перша висунула серед української суспільности в Галичині жіноче питання й перша домагалася для української жінки повних прав вільного розвитку та вільної освіти — Наталія Кобринська, що походила з священичої родини Озаркевичів. Вже перше її оповідання »Пані Шумінська« (інший заголовок: »Дух часу«) зацікавило ширші кола суспільности.

Заохочена гарним успіхом перших оповідань — кинулася Кобринська до праці на суспільному та літературному полі. В 1884. р. дала почин до організації жіночого товариства в Станиславові. У 1887. р. видала жіночий альманах »Перший вінок«, де крім неї та Олени Пчілки помістили також свої твори Юлія Шнайдер-Німентовська (Уляна Кравченко«), Людміла Василевська (Дніпрова Чайка), Климентія Поповичівська, Леся Українка й ін. В дев'ятдесятих роках вийшли заходами Кобринської три випуски »Нашої долі«. З оповідань Кобринської вважають кращими: »Дух часу«, »Задля кусника хліба«, »Виборець«, »Жидівська дитина«, »Ядзя і Катруся«. В останньому оповіданні вивела Кобринська дві контрастові постаті: панської дитини і селянської Катрусі. Оскільки життя Ядзі сіре, безбарвне, порожне, остільки багате рухом, переживанням, горем та радістю, боротьбою життя селянки Катрусі.

Почасти відмінна характером від інших повістей Ольги Кобилянської є її повість »*Земля*«.

Прив'язання селян до землі, гіркі злидні жовнярського життя, туга за домом та рідною знайшли в ній прегарний вислів.

У своїх повістях захоплює Кобилянська читача тонким аналізом психічних переживань героїв та героїнь, своєрідним поетичним стилем та прегарними описами гірської природи. Вона є поетесою лісів (поезія в прозі »Битва«, оповідання »Некультурна«, повість »У неділю рано зілля копала«) та поетесою землі (повість »Земля«).

- »У неділю рано зілля копала«. Найкращою повістю Кобилянської є повість: »*У неділю рано зілля копала*«, яку вона побудувала на відомому мотиві народної пісні »Ой не ходи, Грицю, та на вечерниці«. Силу власної творчої інвенції виявила письменниця в цій повісті, прослідкуючи Грицеву вдану та його зраду.

Акцію перенесла в давні часи, в гірську околицю. »В ногах одної гори, названої »Чабаниця«, до якої й тулилося гірське село, бігла гучна ріка. Шумна й прудка, гонила розпінена через велике неповоротне каміння. Ріка та окружує Чабаницю, неначе б хотіла її обійняти. Немов і до тієї ріки сходили з самого верха »Чабаниці« смереки густими рядами, одні по других. Низько в долині вже над самою рікою опинилися вони.

Стояли тут з розширеними зеленими крилами та шпилями, зверненими до гори, й шуміли... Не як у долині здичіла ріка, голосним плескотом, гамором і гуком, але відмінно і на свій лад.

Спокійно й тужливо, хвилюючись і крилато, заколисувало щось у повітрі до сну, заливаючись при тім смутком. Рівно й обережно, тут тихо, там шепотом, а все в один голос, все шум і шум...« — У тому гірському селі — оповідає письменниця — спиняються цигани. У таборі рух, бо жінка ватажка Раду, молода Мавра, стала матір'ю білого сина. Раду задумує вбити Мавру, але її батько Адронаті рятує її, потайки несе недужу під гору Чабаницю. Її хлопця підкидає багачеві Дончукові у третьому селі. Мавру знаходить і забирає до себе багачка Іваниха Дубиха, в якої вона піклується молоденькою донькою Дубихи — Тетяною. Але циганська вдача велить Маврі жити по-своєму. Вона кидає хату Дубихи й поселюється в самітній колибі. Збирає по горах зілля й ворожить, не знаючи довший час нічого про свого сина. До неї заходить красуня Тетяна. Раз стрічає Тетяна на лісній стежці сина Маври, Гриця Дончука. Гриць захоплюється вродою Тетяни, хоч кохає синьооку Настку. Тут і причина нещастя. Дізнавшись, що Гриць посватав Настку, горда мрійна Тетяна добуває чародійного зілля й дає випити Грицеві. Гриць умирає, Тетяна божеволіє. Романтичне забарвлення надають цій гарній повісті поетичні постаті Тетяни, Маври, циганів, малюнки циганського табору, ворожби, таємні голоси передчуття й фантастична гірська сцена, на якій відбувається подія.

»Поет краси природи й краси людської душі«. Незвичайне захоплення красою природи та буйним світом народної фантастики зближає повість Кобилянської »В неділю рано зілля копала...« з »Лісовою піснею« Лесі Українки та з повістю Коцюбинського »Тіні з тих предків«.

Всі ці твори виникли під впливом нового звороту до давнього романтичного напрямку, у всіх них помітні риси так зв. неоромантизму. Автор останньої повісти — Михайло Коцюбинський належить до ряду найталановитіших українських письменників, що виступили на склоні XIX. в. Звуть його »поетом краси природи та краси людської душі«. Так сильно відчував він і розумів красу природи, так глибоко вмів заглянути в людську душу, знайти й відкрити в ній небуденну красу. Коцюбинський (1864—1913).) народився у Вінниці на Поділлі. Після закінчення Шаргородського »духовного училища« склав іспит на народного вчителя. Деякий час перебував у Бесарабії, де йому доручено нищити філоксеру. Боротьба з цим шкідником буйних бесарабських та кримських виноградників послужила йому темою для окремого цікавого оповідання »Для загального добра«.

З причини важкої хвороби на ревматизм покинув державну службу й одержав місце при статистичному відділі Чернігівської земської управи. Тут перебував до кінця життя, беручи живу участь у громадських справах. Для підкріплення здоров'я, виїздив на Капрі, то знов в гуцульські гори до Криворівні.

Від 1890. р. почали появлятися друком його оповідання й новели, як *»П'ятизлотник«*, *»Для загального добра«*, *»Ціпов'яз«*, окремо в різних часописах. Із таких оповідань постали згодом збірки: *»В путах шайтана«*, *»У грішний світ«*, *»Поєдинок«*, *»Дебют«*. У своїх оповіданнях, з яких перші мають ще сліди давньої реалістично-побутової школи Левицького й Мирного, дав Коцюбинський образ сучасного йому життя не тільки на Україні, але й поза її межами, поширюючи давню тематику новими темами з бесарабського та кримського життя.

У двох основних напрямках пішла вся літературна творчість Михайла Коцюбинського: він розвинув мало ще до його часів розвинену в українському письменстві психолотічну новелу й продовжував жанр соціяльної повісти. З часом звільнився також від впливу Нечуя-Левицького і знайшов свій власний шлях. Тематика його оповідань така: безвихідне лихо соціяльного ладу. *(»Ціпов'яз«, »Фата Моргана«)*, перші зародки протесту проти цього лиха (*»Під мінаретами«*), жахливі у наслідках зусилля погасити цей протест (*»Він іде«, »Сміх«, »Persona grata«*), людська темнота, дикі інстинкти, апатія (*»В путах шайтана«, »На камені«, »Лялечка«, »Поєдинок«, »Дебют«*) та поруч цього гарні поривання людської душі (*»Помстився«, »П'ятизлотник«*).

Такий гарний зрив людської душі є основою оповідання **»П'ятизлотник«**. Стара Хима, підкладаючи солому в піч, турбується, що свій хліб минувся, а купити нема за що. Та сама гризота, що в хаті останній шматок хліба минувся, а на заробітки нема надії, як іржа залізо, гризе душу його одержала, як йшла заміж від своєї баби на посаг, і мріяла віддати колись унуці. Хома, якого душу мулить невпинно думка, як добути хліба, просить Химу, щоб дала п'ятизлотник, але вона й чути про це не хоче. Не хоче дати його й тоді, коли в гостину приходить сват і нема чим його погостити, ані тоді, коли сотський із десятником приходять правити подать і забирають свиту з жердки. Лише, коли одної ночі ввижаються їй голодні, про яких читав батюшка на проповіді, відносить Хима за намовою Хоми п'ятизлотник в церкву й віддає на голодних. — Ціна цього невеличкого оповідання не тільки в тонкому психологічному аналізу душевних переживань головних постатей, але також в умінні знайти велику красу душі там, де звичайно її люди й не помічають.

З інших українських письменників умів цю красу відшукати й поставити людям перед очі автор »Ближніх« — Тимотей Бордуляк.

Подібний характер, як оповідання *»П'ятизлотник«*, має друге оповідання Коцюбинського, а саме *»Помстився«*, що жемчужиться прекрасними малюнками придунайських країн.

Дуже характерним для вивчення манери писання Коцюбинського є його невеличке оповідання — **»акварель«** *»На камені«*, типовий твір імпресіонізму, окремого мистецького напрямку, що любується у фрагментах людського життя, що намагається зловити й передати тільки хвилеві настрої людини, що оживлює природу та відтворює її звичайно в багатій грі світла й сонця і в таких настроєвих образах, в яких її бачить око і відчуває душа митця.

Найбільший твір Коцюбинського — повість *»Fata morgana«* дає образ соціяльних відносин в українському селі напередодні й у добу першої російської революції 1905. р.

Першу частину повісти написав Коцюбинський в 1904. р., другу в 1910. Почав писати ще третю, але не закінчив. »Світове горе — говорить автор у повісті — велике. Прокіп надивився на нього. і вдома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим, і нікому крикнути: »Зведись, народе, простягни руку по свою правду! Якщо сам не візьмеш, ніхто не дасть«. І Коцюбинський оповідає, як народ пробував звести руку по свою правду, але не тільки нічого не вдержав, але й руки покалічив... Розвіялися народні сподівання, як »фата моргана«, як і особисті мрії головних постатей в оповіданні: Андрія Волика, його дружини Маланки та його доньки Гафійки.

Подібно, як повість »Fata morgana«, відбиває події 1905. р. повість Миколи Чернявського *»Весняна повідь«*...

»Тіні забутих предків«. Найкращим твором Коцюбинського, в якому до вершин мистецького оформлення довів він усі свої композиційні й стилістичні засоби, такі оригінальні, такі питомі його великому літературному талантові, — є повість »Тіні забутих предків«, одна з найкращих повістей в українському письменстві. Постала ця повість під враженням краси гуцульських гір, які бачив Коцюбинський у час свого перебування в Криворівні, та буйної поезії гуцульського життя. В тематиці зустрівся Коцюбинський із Федьковичем і Кобилянською. Як і Федькович, як і Кобилянська, виспівав він красу гірської природи та поезію гуцульської душі. Але зробив це на свій оригінальний лад. У повісті, спираючись на народні вірування, на гуцульський фольклор, створив окремий фантастичний світ із мавками, »чугайстром«, »мольфаром«, »щезником«. І цей фантастичний світ, поруч із іншими високими цінностями повісти, в яку входять прекрасні описи гір, гірських потоків, Черемошу, полонин, незвичайні порівняння, поетичний стиль, вишукана мова з ароматом гуцульської говірки, дозволяє вважати »Тіні забутих предків« поемою гуцульського життя.

Ось фрагмент із повісти, в якій Коцюбинський описує дорогу Івана на полонину:

»Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину. Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай радісно підіймався угору поміж ворінням. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива, зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу!..

— Навіки слава.

— По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, якими покурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінко корова, або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище... А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових

кладовищах, забутих Богом і людьми, де лиш готури гоготіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли у далині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулося холодне полонинське дихання і розпростиралось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плуталися ноги, і мохи одягали камінь зеленим шовком.

Далекі гори одкривали один за одним свої хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалося, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та заллять світ. Вже синіми хмарами підпирали край-небо буковинські верхи, оточились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він уже стояв на цій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом і здавалось, що безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер гострий, як наточена бартка, бив його в груди, його дихання водно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнути на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору, аж до край-неба, щоб захитати море верхів...«

»Співець селянської недолі«. — З не меншим талантом, як Коцюбинський, умів душевні переживання людини схопити, за ними крок у крок стежити — »співець селянської недолі« — Василь Стефаник. Стефаник народився, як син селянина, в 1871. році в селі Русові, Снятинського повіту в Галичині. В гімназію ходив у Дрогобичі, медицину студіював у Кракові. З 1908. р. до 1918. р. був послом австрійського парламенту. Помер у 1936. р.

Перші оповідання Стефаника появилися в 1897. р. в »Праці« Вячеслава Будзиновського і з бігом часу заповнили збірки *»Синя книжечка«, »Камінний хрест«, »Дорога«, »Кленові листки«, »Моє слово«, »Земля«*. Характер нарисів Стефаника є наскрізь оригінальний, відрубний. Він зупиняється тільки на поодиноких моментах людського життя і висвітлює їх із таким знанням народного життя, з таким розумінням народної психіки, такою вразливістю на людські страждання, що його оповідання залишаться назавжди дорогоцінними перлинами в українській літературі. Так, напр., в нарисі *»Діти«* Стефаник зупиняється на хвилині, коли дід кладе граблі на межі і в голос починає нарікати на своїх дітей. В *»Синій книжечці«* показує, як п'яний Антін, пропивши маєток і останню хатину, пускається в світ із синьою службовою книжечкою за пазухою. При тім говорить:

»Іду. Лиш поступив ем си, а вікна в плач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони слозу за слозов просікають. Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов — так заплакала. Обтер ем полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурно, та й відступив ем цалком. Ой, легко, як каміне гризти. Темний світ наперед мене.«

Темою *»Засідання«* є сцена громадського суду над бідною Романихою, що вкрала дошку коло церкви, *»Святого вечора«* — коляди посинілої жебрачки, *»Кленових листків«* — смерть матері серед безрадного гурту малих дітей, оповідання *»З міста йдучи«* — розмова селян під час повороту з міста. У нарисі *»Стратився«* рекрут із туги за ріднею накладає на себе руку, в *»Лесевій фа-*

мілії« Лесиха разом із дітьми б'є мужа-п'яницю, в *»Камінним хресті«* Іван Дідух прощається з рідним селом перед виїздом у Канаду. Воєнні страхіття і воєнні переживання лягли в основу оповідань: *»Вона — земля«, »Марія«, »Дитяча пригода«*. Зокрема сильним у загальному настрої і вислові є оповідання *»Сини«*, в якому провідний мотив: сини йдуть вмирати за Україну, батьки висилають дітей. Є також серед Стефаникових оповідань ліричні фрагменти, короткі поезії в прозі (*»Дорога«, »Моє слово«*) чисто суб'єктивного, подекуди автобіографічного характеру. Форма Стефаникових мініятур викінчена й вирізьблена до найменших подробиць; автор висловлюється дуже короткими реченнями, зв'язним, ядерним стилем, користуючись для збільшення життєвої правди малюнку і невмолимого трагізму життя місцевим, покутським говором.

Для прикладу мініятурний нарис »Л а н«:

Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не мож. Пливе у повітрі, в сонці потопає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Виловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболь шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб і огірок та й мисчина. Чорний свердюк дотулився ніжки та й утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє. А посеред розкопаних корчів спить мати. Як рана ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь. Сонце раде би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару заходить. Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й кряче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото, я! Коло роботи спати.

Взяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває.

— Доб що спит. Така мука, така мука єму та й мині з ним. А заробити треба зо в зимі ніхто не даст. Нагнулася та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

Марко Черемшина. Тематикою оповідань, гарним знанням душі селянина, глибоким почуттям до його турбот та його горя зближається до Стефаника Іван Семанюк, якого літературний псевдонім — Марко Черемшина. »З дєді Юрія і нені Анни прийшов я на світ 13. липня 1874. р.« — говорить Черемшина у своїй »Автобіографії«. Народився в с. Кобаках, Косівського повіту, в сім'ї сільського дяка. Перші роки життя провів у діда Олексюка, в обставинах стародавнього гуцульського побуту та живих гуцульських традицій. Після закінчення сільської школи віддав його батько в Коломийську гімназію. Правничі студії закінчив у Відні, після чого в 1905. р. зайняв місце адвокатського конципієнта в д-ра Лагодинського в Делятині. Згодом відкрив власну канцелярію в Снятині. Помер 25. квітня 1927. р. в с. Кобаках, куди виїхав відвідати свою матір.

Перше оповідання Черемшини »Керманич« появилося в 1896. р. в черновецькій »Буковині«, якої редактором був Осип Маковей. Слідом за »Керманичем« появилися на сторінках »Літературно-наукового Вісника« та »Буковини« інші його оповідання, що ввій-

шли в збірку »*Карби*« (в 1901. р.). Збірка зустріла дуже прихильну оцінку Михайла Лозинського в »Ділі« 1902. р. Адвокатська праця та зв'язані з нею обов'язки стримали автора від дальшої літературної діяльности. Тільки воєнна хуртовина дала йому нові теми для оповідань, об'єднаних у двох циклах: »*Село вигибає*« та »*Верховина*«.

У літературній творчості Черемшини можна виділити три окремі періоди розвитку. До першого можна віднести оповідання »*Керманич*«, драму »*Несамовиті*« і його поезії в прозі. На другий період припадає збірка »Карби«, третій — повоєнні оповідання, в роді оповідання »*За мачуху молоденьку*«. Окремою характерною рисою Черемшини є нахил до ліричного вповивання ситуації та постатей. Ось яким ліричним вступом розпочинається оповідання »Карби«:

»У пригорщі брав би тото зелене село, леліяв би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву.

Дивіть, хитається межи горами, гей дубова колиска у віночку, чічки розкидає.

Хотів би тоті чічки позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити. Та скільки разів рука за ними потягне, стільки разів серця підіймає. Сухі надмогильні квіти на цвинтарних струпішілих хрестах.

А хоч би позліткою золотити, не повеселіють.

А хоч би їх росою росити, не покрасніють.

Лиш би їх до серця тулити, лиш би ними серце кривавити.

Най би раз сонце на комінним вершку сіло, най би на тото село подивилося»...

Такими ліричними тирадами-голосіннями, що їх автор будує на народній поетичній символіці, такими ритмічними речитаціями, що захоплюють музикою слова, постійно перетинає автор біг самого оповідання, яке часто сходить у нього на другий план.

В оповіданні »Туга« тужить Маріцка за Юрійком, що пішов на війну:

Заржав кінь у лісі, а я минаюся.

Беру, каже, свій кріс та свого коня, може борше тоту Україну виберемо.

А як я коня закосичила та й чорну гриву заплела заплітками, то він присягався, що не на війну, а на весілля їде.

— А яка, — питаю, — буде тота Україна?

А він схопився у стременах срібних та й каже: всі гори-долини та й полонини, як земля вширшки, як небо ввишки. Та й душив мене, обіймаючи. Ввесь ліс замаївся, всі трави позацвітали, вся птаха розщебеталася, всі води розіграліся, всі гори порозштрикалися.

А він верг на мене пав'яний вінчик та й битим гостинцем конем заграв. А за ним хлопці, сама охота, самі молодці, легіні грешні, як ліс молоденький. А село каже: то наша сила, наша надія, то наші стрільці, а напередовець — як божа днинка, як сонце в жнивка.

І відлетіли, як орли сизі, як вітер з гаю, як піна бистрої ріки. А я жду, сподіваюсь...

— Білю полотно над рікою та й переказую: Може ви десь спотіється з другими водами та найдете в світі мого Юру, то скажіть йому, що сльозами поливаю полотенце йому на рантухову сорочку білу...

Піду д'маржині в полонину та й визираю, та виглядаю, а його нема. Коровки пізнають мій страждунок та й мукають, аби милий відозвався, а овечки блеють, та й у травах афини показують. Та кому я їх буду рвати, мої ярочки любенькі?

Та кому я буду скором прятати, коровки красненькі?

А димарка (хата в полонині) каже: нема кому крізь віконце загомоніти, нема кому полонину розвеселити.

А дощик теплий дрібно намовляє: надівайся миленького кождої години. Кажу я до ліщини: зроди горішки для моєго Юри на колядочку!

А до явора кріслатого: тримай холод для миленького!

А до кедрини: цвіти голубо на весіллячко...«

В особі Маржа Черемшини знайшла гуцульська Верховина знов оригінального й дуже талановитого співця.

Новела. Гарне знання селянської душі виявив також Лесь Мартович, автор збірок оповідань »*Нечитальник*«, »*Хитрий Панько*«, »*Стрибожий дарунок*«. В його більшій повісті »*Забобон*« помітні є риси письменника-сатирика.

Велику літературну ціну признала критика Тимотеєві Бордулякові (помер у 1936. р.), авторові збірки оповідань п. н. »*Ближні*«. В цих оповіданнях, навіяних теплим ліризмом та подекуди тонким гумором, малював Бордуляк нужденне галицьке село й епізоди із щоденного селянського бідування. Умів спостерігати красу душі в непомітних сірих селянських постатях і вивести її на денне світло. Ясним, спокійним колоритом визначаються його оповідання »Дай, Боже, здоров'я корові«, »Михалкові радощі«.

Лагідним гумором, деколи з примішкою тонкої, легкої сатири навіяні оповідання *Осипа Маковея* (»*Клопоти Савчихи*«, »*Нові часи*«; збірка »*Прижмуреним оком*«), а теплою гуманністю оповідання Модеста Левицького (»*Щастя Пейсаха Лейбермана*«, »*Забув*«).

Як наслідок глибокого вивчення людської душі з'явилися оповідання Дмитра Марковича, зібрані в збірці »По степах та хуторах«, та Богдана Лепкого в збірках »*З життя*«, »*Щаслива година*«, »*По дорозі життя*«, »*Кара*«, »*Село*«. Сатиричним забарвленням вирізнюються оповідання з життя духовенства Володимира Леонтовича (Левенка) »Per pedes apostolorum«. Гарний є також його нарис »*Я заробив у мого Бога*«. Холодом песимізму віє знов від творів Грицька Григоренка. На полі оповідання й новели вирізнилися ще знанням бойківського світу — Юрій Кміт; сміливим добором та оригінальністю формальних засобів — Михайло Яцків; вибагливістю вишуканого вислову — Катря Гриневичева, крім них Гнат Хоткевич (оповідання, повість »Камінна душа«) й Денис Лукіянович, автор оповідання »За Кадильну«.

Культ чистого мистецтва. Значення творчої літературної праці таких письменників, як Франко, Леся Українка, Стефаник, Кобилянська, Черемшина та всіх новелістів у тому, що вони спирали свою творчість на західно-европейських модерних літературних прямках і нові мистецькі досягнення західно-европейських письменників переносили на український грунт. Цей подув із західної,

Європи овіяв у великій мірі також літературну творчість усіх тих поетів і письменників, яких звичайно об'єднують під назвою *»Молода Муза«*. Пов'язує їх усіх у першу чергу сильне намагання звільнити поезію від злоби дня, від домагань і потреб громадського життя та віддати її цілком на послуги чистому мистецтву. Безсумнівна заслуга письменників цієї т. зв. »Молодої Музи« в тому, що вони ввели різні прийоми європейського модернізму в українське письменство.

Найвизначнішими представниками »Молодої Музи« виявили себе спокійний та зрівноважений Володимир Бирчак, автор оповідань (остання збірка з 1937. р. *»Золота скрипка«*) та історичних повістей (*»Володар Ростиславич«*, *»Василько Ростиславич«*); темпераментний, буйний у поетичному льоті Василь Пачовський, (автор *»Сну української ночі«*, ліричних поезій: *»Розсипані перли«*, історичних драм, із яких найвидатніша *»Сонце руїни«*); сумовитий лірик і терпкий іроніст Петро Карманський (збірки поезій: »З теки самовбийця«, »Ой, люлі, смутку«, »Пливем по морі тьми«, »Al fresco«, »Кривавим шляхом«); бурхливий, невдоволений фантаст, сміливий у доборі символів Михайло Яцків (автор збірок *»В царстві сатани«*, *»Adagio consolante«*); журливий і розспіваний Степан Чарнецький (збірка лірик: *(»Сумні ідем«)*; химерний аристократ Остап Луцький *(»В такі хвилі«)*; нервозно-талановитий Осип Турянський *(»Поза межами болю«* — образи переживань у часи першої світової війни); вибагливий ерудит Михайло Рудницький та оригінальний співак осени й зів'ялого листя — Богдан Лепкий.

Своїм власним шляхом ішли: Василь Щурат, лірик, визначний учений, перекладач *»Пісні про Роланда«*, *»Нібелунгів«*, *»Слова о полку Ігоревім«*, та Олександр Козловський, автор збірки поезій *»Мірти й кипариси«*.

З придніпрянських поетів цьому самому культу чистого мистецтва віддавалися: »жрець краси« — Микола Вороний; Агатангел Кримський (визначний оріенталіст, автор збірки поезій на екзотичні теми *»Пальмове гілля«* та повісті, *»Андрій Лаговський«)*; Людмила Василевська (псевдонім: Дніпрова Чайка), авторка мініятур у прозі: *»Морські мелодії«*; песиміст Микола Філянський; »поет моря й степу« — Микола Чернявський та Христя Алчевська, поетеса настроїв, повна ніжної туги за красою, квітами та сонцем (збірки: *»Туга за сонцем«*, *»Вишневий цвіт«*, *»Пісні серця і просторів«*, *»Встань, сонце«)*.

Богдан Лепкий. Народився 9. листопада 1872. р. в подільському селі Крегулець у священичому домі, помер 21. липня 1941. р. Народну й середню школу закінчив у Бережанах, університетські студії у Відні, у Львові, Кракові. Після закінчення університету був гімназійним учителем в Бережанах, а з 1899. р. у Кракові. В час першої світової війни працював у таборах біженців та таборах воєнно-полонених в Австрії й Німеччині, де викладав історію української літератури. Потім став професором університету в Кракові.

Поетичні твори Богдана Лепкого, що заповнили збірки: *»Осінь«*, *»Листки падуть«*, *»Над рікою«*, *»З глибин душі«*, *»Поезіє, розрадо одинока«* — визначаються висловом щирого почування, тонкою вразливістю поета на красу природи та вибагливою, викінченою формою. У 1911. р. написав Лепкий поетичний твір п. н. *»Голос надії«*, в якому вказував на близьку світову хуртовину. Тоді писав:

»А я кажу вам: день іде,
Іде така година,
Коли ні тут, ні там, ніде,
Кордонів жадних не буде,
Лиш даль далека, сина.

А я кажу вам: близький час
І хвиля недалека,
Що буря звіється нараз,
Згуртує і змітає нас
І зблизька, і здалека.

Хто каже вам, що все одно,
Де жити, як вмирати,
Той тягне вас в багно, на дно,
Той вам дає без дна судно
І каже кермувати.

А я вам кажу: майте слух,
І позір тому дайте,
Що вам говорить волі дух
Про близьку хвилю заверух
І хвилі тої чайте!...

Крім ліричних поезій писав Лепкий оповідання, навіяні тужливими спогадами та сердечним теплом про українське село, обряди й звичаї в ньому. Дав також ряд повістей: *»Під тихий вечір«*, *»Сотниківна«*, *»Зірка«*. Найбільше розголошення здобула собі велика історична повість *»Мазепа«* (поодинокі її частини: *»Мотря«*, *»Не вбивай«*, *»Батурин«*, *»Полтава«)*, в якій автор звеличав постать великого українського гетьмана та його велику ідею української державности.

На полі історичної повісти виявили ще свою творчість Андрій Чайковський (**»Побратими«**), Осип Назарук (**»Ярослав Осмомисл«**, **»Роксоляна«**), Юліян Опільський (**»Іду на вас«**, **»Сумерк«**, **»Ідоли падуть«**, **»В царстві золотої свободи«**), Осип Маковей (**»Ярошенко«**), Катря Гриневич (**»Шестикрилець«**), Микола Голубець (**»Жовті води«**), Ф. Дудко (**»Великий гетьман«**).

17. Серед першого буревію

Революційні настрої. Воєнна хуртовина в 1914—1919 рр.

Така хвилина, про яку писав Лепкий в поезії *»Голос надії«*, надійшла. Знявся страшний буревій, прошумів понад світом, прошумів із окремою силою над Україною. Потряс основами життя цілої нації і відбився могутнім відгомоном у літературі. Перші ознаки великої хуртовини виявилися вже у тих революційних настроях після російсько-японської війни в 1905. році, які натхнули Франка написати *»Мойсея«* та відбилися в повістях Коцюбинського *»Фата моргана«*. Після цього розгорнулися події світової та визвольної війни. В кінцевому висліді загорілося світло »кривавої зірки«, від якого до сьогодні кривавим відблиском грають Дніпрові хвилі. Всі ці буревійні події знайшли свій відгомін у літературних творах, у яких стільки ж противенств, хвилювань, суперечностей і неспокою, скільки їх було в житті всього народу в останніх десятиріччях.

Висловом таких внутрішніх хвилювань, стихійних вибухів революційних настроїв та трагічних суперечних потрясень є уся літературна творчість Володимира Винниченка (нар. 1880. р.). Він брав видну участь в українському революційному русі. Як письменник виявив великий стихійний талант у довгій серії оповідань, повістей та драм. Характерну особливість творчости Винниченка становить сміливість у виборі тем та своєрідне їх висвітлення. Цікавлять його різні, часто дразливі питання родинного та суспільного життя і він сміливо вказує на різні »щаблі життя«, вишукує життєві контрасти передусім на соціяльному підкладі і намагається вияснити причини »дисгармонії« в людських взаєминах. »Краса і сила«, нужда й горе, боротьба з визиском тіла й душі, прагнення щастя серед тяжких, сірих днів — це мотиви його оповідань, *(»Краса і сила«, »Кузь та Грицунь«, »Історія Якимового будинку«* і ін.), повістей *(»По — свій«, »Рівновага«, »Голота«, »Божки«, »Записки Кирпатого Мефістофеля«)* та драм (у роді *»Щаблі життя«*, »Memento«, *»Базар«, »Брехня«, »Закон«, »Гріх«* і ін.). Вплив Винниченка позначився на творчості А р х и п а Т е с л е н к а, що залишив збірку оповідань *»З книги життя«* (найкраще: *»Страчене життя«)* та на творчості Наталії Романович-Ткаченко.

Без сумніву, є в Винниченка оригінальний талант, є сила вислову, є рух, є динаміка в його творах, є цікаві образи з побуту пролетаріяту, є відгомін революційних настроїв, але є також очевидні намагання автора деякі, низькі людські інстинкти, гін до задоволення життєвих насолод та розкошів виправдати за всяку ціну окремою, своєрідною життєво-гедоністичною філософією. Ось у цьому від'ємна риса Винниченкової творчости, далекої від психіки й розуміння українського громадянства.

Із творів Винниченка широке розголошення здобув собі трьохтомовий утопійно-авантурничий роман **»Сонячна машина«**. В романі намагався письменник провести основну думку, що не колектив, не пролетаріят, а тільки геніяльні одиниці можуть ущасливити народ.

Поезія Олеся. — Чупринка. Бурхливі настрої революційних часів та глибокі переживання першої світової і української національно-визвольної війни знайшли також вислів у поезії Олеся, але цей вислів засадничо відмінний, порівнюючи з Винниченком.

Олесь — це псевдонім Олександра Кандиби. Поет народився в 1878. р. на Слобожанщині. Перша збірка його поезій *»З журбою радість обнялась«* появилася в 1907. р. і завдяки їй Олесь зайняв відразу чільне місце на тодішньому українському Парнасі. Вибіг поет на світ »у майовий день«, коли »шумів травою степ широкий«, і вдарив у дзвінкі життєрадісні акорди особистої й громадської, національно-революційної лірики.

Ось вислів його перших гарних надій і сподівань:

Сніг в гаю... але весною
Розів'ється гай...
...Може долею ясною
Зацвіте мій край.

В небі мла, а сонце гляне,
Мла ростане вмить...
Може й мій народ повстане,
Морем заклипить...

Такі гарні мрії й сподівання овівають душу поета повним оптимізмом і відбиваються у його лірі бадьорими, життєрадісними акордами:

Сонце на обрії, ранок встає, —
Браття, вставайте,
Сонце стрівайте:
Ранок встає!...

Але в міру того, як стали підноситися вгору супротивні хвилі реакції царату, зродилися сумніви, чи всім доведеться побачити вимріяну весну народного щастя. Ця зневіра знайшла прекрасний вислів у символічнім образі в поезії *»Айстри«*.

Опівночі айстри в саду розцвіли...
Умились росою, вінки одягли,
І стали рожевого ранку чекать,
І в райдугу барвів життя убирать..

І марили айстри в розкішнім півсні
Про трави шовкові, про сонячні дні, —
І в мріях ввижалась їм казка ясна,
Де квіти не в'януть, де вічна весна...

Так марили айстри в саду восени,
Так марили айстри і ждали весни...
А ранок стрівав їх холодним дощем
І плакав десь вітер в саду за кущем...

І вгледіли айстри, що вколо тюрма...
І вгледіли айстри, що жити дарма,
Схилились і вмерли... І тут як на сміх
Засяяло сонце над трупами їх«. (1905. р.).

Все ж таки від першого свого виступу Олесь віддав свій талант на послуги національним ідеалам. Його муза постійно голосним, б ьорим покликом відзивалася в моментах повсякчасного народног зриву, а в добу розчарувань відкликалась щирим, повним болю стогоном за втраченими надіями...

Стою один...

— писав поет на еміграції —

...журюся самотно на руїні,
Співаю щось помалу і без слів...
Нудні мої пісні, як нудно на Вкраїні,
Серед могил і зломаних хрестів.

Поруч мотивів національно-громадської лірики в Олеся є також мотиви особистої, інтимної лірики, ніжної, часто сумовито-елегійної, часто химерно-настроєвої, завжди тонко викінченої у вислові:

Коли хочеш знать, серденько,
Як тебе люблю, —
Єсть тут гай один близенько,
Там щебече соловейко
Про любов мою.

Ліризмом навіяна також символічна драма Олеся *»По дорозі в казку«*; нотки сатири бринять у *»Перерві«*.

Трохи пізніше від Олеся виступив у літературі Г р и ц ь к о Ч у п р и н к а (1879—1921) і вже в перших збірках своїх поезій:

»Дзеньки-бреньки«, »Ураган«, »Метеор«, »Сон-трава« — показав себе вибагливим віртуозом форми. В його поетичних творах музика слова, легкість ритмічної будови й багатство рим доходять часом до вершин технічних досягнень.

Напр.:

Поміж листом, поміж рястом
Дзвінко,
Гінко,
Дрібно, часто
Соловейко виграє...

Або: *З вікна.* Зимовий етюд.

Мов пушинки,
Порошинки,
На покрівлі,
На будівлі,
Ніжно падають сніжинки,
Так легенько
Б'ються, б'ються,
Так тихенько
В'ються, в'ються
В сніговій молочній млі,
Мов не хочуть пригорнутись,
Мов бояться доторкнутись
До змертвілої землі, —
Там, де квіти,
Первоцвіти,
Де лілеї,
Орхідеї
В світосяйнім колориті
Пишно, ніжно
Розвивались,
Дивовижно
Розцвітались
Під одчиненим вікном,
Там сніжинки,
Порошинки
Обгорнули всі билинки
Сріблом витканим рядном.

(Із збірки »Сон-Трава«, 1911. р.).

Дзвінка струна творчости Чупринки ввірвалася передчасно: поет загинув, розстріляний більшовиками.

Нові умовини. Від 1917. р. обставини народного життя на Придніпрянській Україні зазнали корінних, повних змін. Після короткотривалого тріюмфу української національно-державної ідеї перевалилася на Україну червона хвиля диктатури пролетаріяту, затопила всі давні цінности, пригасила народні сподівання. Після короткої, хоч великої радости, коли здійснилися найкращі мрії народу, прийшли хвилини великих розчарувань. Політичні й економічні умовини життя ввесь час не були сприятливі для розвитку літератури. Зі зміною настроїв громадянства — щирою, чи нещирою — змінялa орієнтацію преса, творилися щораз нові угрупування письменників. У 1917. р. відновлено *»Літературно-науковий вісник«*, що виходив до 1919. р. Виникли також органи: *»Шлях«* (у 1917. р.) і *»Мистецтво«* (1919. р.). Одночасно з 1917. р. починаючи, виходив бібліографічний журнал *»Книгар«* (1917—1919 рр.). У 1921. році почали виходити в Харкові *»Шляхи мистецтва«*, що об'єднали всіх молодших українських письменників. Появились також незалежні альманахи, що були виразом думок, настроїв та літературних уподобань деяких гуртків письменників. Такими альманахами були *»Літературно-критичний альманах«*; *»МузаГет«* (з національним забарвленням), *»Червоний вінок«* і *»Зшитки боротьби«* (з поклоном *»Новим формам життя«)*, *»Гроно«*, *»Жовтень«* (останній з гаслами пролетарської поезії). Гуртки письменників *»Плуг«* (спілка селянських письменників), *»Гарт«* (спілка пролетарських письменників), *»Вапліте«* (Вільна Академія пролетарської

літератури), нова група *»Аспіс«*, що розпалася на турток *»Ланка«* і групу »неокласиків«, — висували щораз нові пробоєві заклики, ставили щораз нові завдання і цілі літературі. Вкінці постановою партії ліквідовано 1932 р. всі літературно-мистецькі угрупування і утворено єдину всесоюзну спілку радянських письменників, на чолі якої стояв М. Горький.

За цей час поезія послідовно розриває з давніми досягненнями, давніми традиціями і пробує відбити в своєму ритмі, в своїй строфічній будові прискорений рух міського життя, гук моторів, свист сирен, льот літаків, використовуючи на свій лад і для своїх цілей сміливі поклики італійського поета Марінетті, що проголосив тезу: »ми прославляємо любов до машини«. Зрештою усю літературну творчість із часів після першої війни характеризує якийсь неспокій, нервозне шукання нових форм і засобів вислову. В погоні за оригінальністю поети кидаються від одного літературного напрямку до другого, нерідко відкидаючи те, що самі колись славили. Мінливе чергування думок і літературних напрямків разом із помітним культом поетичного слова є характерною рисою літературних творів останніх десятиріч.

Одначе, поезії та письменству взагалі накреслено було над Дніпром швидко межі й визначено точно ідеологічні напрямні. Треба було писати під диктат, славити існуючий режим, співати пісні в його честь, поетичним словом »закріплювати здобутки революції«, захоплюватися »новим, квітучим, радісним життям«. І тут розпочалася трагедія українських письменників. Одні з них, сильніші характером, не хотіли нагнутися і пішли під розстріл (Грицько Чупринка, Дмитро Фальківський, Григорій Косинка, Олекса Влизько), або самі наложили на себе руки, як це зробив Микола Вільовий. Про багатьох інших слух загув; їх слід пропав. Ш інші занепали духово і разом із тим самохіть погасили в собі іскри поетичного польоту. До останніх належить Павло Тичина.

Поезія Тичини. Павло Тичина, без сумніву, один із найталановитіших поетів новітніх часів (народ. 1891. р.), розпочав літературну творчість з 1918. р. збіркою *»Сонячні кларнети«*. Вслід за нею пішла збірка *»Золотий гомін«*. Разом із їх появою виринула на обрії українського літературного життя нова, свіжа, оригінальна поетична сила. Тичина виступив із новими засобами поетичної творчости, із *»сонячними кларнетами«, »золотим гомоном слів«*, сполучаючи багатство нових образів і нових символів із музикою нових мелодій. Сонячність настроїв, гомінкі акорди, віра в перемогу національних поривань, евфонія музичного слова — це питомі риси його поезії в ранніх часах творчости. Колись співав Тичина:

Гаї шумлять —
Я слухаю,
Хмарки біжать —
Милуюся.
Милуюся — дивуюся,
Чого в душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде —
Іздалеку,
Думки пряде
Над нивами,
Над нивами — приливами,
Купаючи мене
мов ластівку.

Я йду, іду —
Зворушений,
Когось все жду —
Співаючи,
Співаючи — кохаючи,
Під тихий шепіт трав
Голублячий.

Щось мріє гай
Над річкою.
Ген неба край —
Як золото.
Мов золото — поколото,
Горить-тремтить ріка,
Як музика.

Колись умів також Тичина оригінальним ладом дати прекрасний вислів своїм національним почуванням, напр. у поемі *»Скорбна мати«* релігійним образам надавав український національний колорит.

Проходила по полю —
Зелене зеленіє...
Назустріч Учні Сина:
Возрадуйся, Маріє!

Возрадуйся, Маріє:
Шукаємо Ісуса.
Скажи, як нам простіше
Пройти до Емауса.

Звела Марія руки,
Безкровні, як лілеї:
Не до Юдеї шлях ваш,
Вертайте й з Галілеї.

Ідіте на Вкраїну,
Заходьте в кожну хату —
Ачей вам там покажуть
Хоч тінь його розп'яту...

Але часи змінилися. Разом із новими збірками *»Вітер з України«* (1924), *»Партія веде«* (1934), *»Чернігів«*, *»Чуття єдиної родини«* (1938) — прийшли обов'язкові пеани радянській владі, славлення »нового творчого життя« і разом з цим прийшло пониження колишнього поетичного льоту.

В промінні кривавої зірки. Поетична творчість українських письменників останніх років розвивалася в різних обставинах життя і йшла різними шляхами. Ця розбіжність не тільки в ідеології, мотивах, провідних думках і тематиці, але подекуди також у формальних засобах творчости зарисовується, очевидно, в першу чергу між поетами Придніпрянської України і поетами по цей бік Збруча.

Між поетами Придніпрянської України можна вирізнити окремі групи наймолодших поетів, а саме: символістів, футуристів, представників пролетарської поезії, неоромантиків і неокласиків. До групи письменників, у яких помітний нахил до символізму, належать: Яків Савченко, автор збірок: *»Поезії«*, *»Земля«*; Олекса Слісаренко, автор збірки *»На березі Касталь-ському«*; Микола Терещенко, автор ряду збірок, м. ін. *»Лабораторія«*, *»Чорнозем«*, *»Поеми«*; поет Полісся, Дмитро Фальківський (збірки *»Обрії«*, *»Полісся«*); песиміст Євген Плужник (збірки *»Дні«*, *»Рання осінь«*); Володимир Ярошенко — автор збірок *»Світотінь«* і *»Луни«* та найомолодший з них Теодор Осьмачка автор збірок *»Круча«*, *»Клекіт«*. Сюди можна також зарахувати Дмитра Загула (родом із Буковини), автора збірок *»З зелених гір«*, *»На гранi«*, *»Мотиви«*; Володимира Кобилянського, автора збірки *»Мій дар«*.

Представниками українського футуризму, що, нехтуючи засобами давнього мистецтва та руйнуючи їх, »брали під ноги Шевченка« і в своїх писаннях — за оцінкою деяких критиків — »про-

бували ходити догори ногами« є Михайло Семенко, автор збірки *»Prélude«*, *»П'єро кохає«* та Юрій (Гео) Шкурупій (*»Психотези«*, *»Барабан«*, *»Жарини слів«*).

Найзамітнішою рисою футуризму — це звукове експерментаторство словом, позбавленим змісту. Напр.:

Хайль семе нкоми
Ихайль кохайль альсе комих
Ихай месен михсе охай
Мхайль кмс мнк мих мих
Семенко енко нко михайль
Семенко мих михайльсе менко
О семенко михайль!
О михайль семенко!

М. Семенко: »Автопортрет«.

Представниками пролетарської поезії, поетами робітничого побуту є Василь Еллан (збірка *»Удари молота і серця«*), І. Кулик, Василь Чумак (*»Заспів«*), Валеріян Поліщук (м. ін. *»Сонячна міць«*, *»Вибухи сили«*, *»Радіо в житах«*) і Володимир Сосюра.

В. Сосюра (народ. 1898. р.) здобував освіту серед тяжких умовин і згодом брав участь як активний борець у червоноармійських загонах під час громадянської війни. Його пролетарське минуле, участь в червоній армії і збірка »Червона зима« (1921. р.), в якій оспівав свої особисті воєнні переживання, затримали його на більшовицькому Парнасі, хоч у його дуже талановитих поезіях нераз відзивалися струни націоналістичної ліpики, нераз дзвеніли нотки ідеалізації минулого України (поема **»Мазепа«**).

До гуртка неоромантиків зараховують »архітекта слова« Миколу Бажана і »поета моря« Юрія Яновського.

Одне найкращі досягнення на ділянці поетичного слова можуть вказати поети-неокласики. Спираючись у своїй літературній творчості на досягненнях попередників, шукали вони гармонії в житті, шукали її у поезії. Один із них — Павло Филипович — є автором збірок *»Земля і вітер«*, *»Простір«*. Другий — Микола Зеров — знавець класичних літератур — дав *»Антологію римської поезії«* і збірку *»Камена«*. До неокласиків належить також Михайло Йогансен, автор збірок *»Д'горі«*, *»Революція«*, *»Ясень«*. Але найталановитішим їх представником є: Максим Рильський.

Максим Рильський. Народився 20 (н. ст.) березня 1895. р. в Києві. Є сином відомого київського »хлопомана«, товариша Володимира Антоновича, Тадея Рильського. На літературне поле виступив у 1910. р. із збіркою *»На білих островах«*. Слідом за нею появився довгий ряд дальших збірок: *»На узліссі«* (1918. р.), *»Під осінніми зорями«* (1919. р.), *»Синя далечінь«* (1922. р.), *»Поеми«* (1924. р.), *»Крізь бурю й сніг«* (1925. р.), *»Тринадцята весна«* (1926. р.), *»Де сходяться дороги«* (1927. р.), *»Гомін і відгомін«* (1929. р.), *»Знак терезів«* (1933. р.), *»Київ«* (1935. р.), *»Літо«* (1936. р.), *»Україна«* (1938. р.), *»Збір винограду«* (1940. р.).

Поезія Рильського захоплювала колись античним спокоєм, чіткою витриманістю у формі. Поет розгортав колись прекрасні

українські краєвиди, співав пісні у хвалу молодого кохання, линув думкою у »синю далечінь« минулого і знаходив у ній мотиви для своєї творчости. Колись умів Рильський ніжним музичним словом зворушувати почуття:

Цвітуть бузки, садок біліє,
І тихо ронить пелюстки.
Напівзабуте знову мріє,
Як помах милої руки.

У небі вітер кучерявий
Колише теплую блакить,
І на землі гойдає трави,
І затихає, й знов шумить,

І раптом схоплює на крила
Хвилясті співи журавлів,
І знов душі все, що любила,
Нагадує хвилястий спів.

Але змінилися часи і змінилися мотиви поезії Рильського. На місце оригінальних творчих задумів прийшла офіційна шаблонова тематика за наказом партії. Все ж таки висока культура поетичного слова, прекрасні формальні засоби в нього залишилися, доказом чого може служити хочби ось така його строфа:

»Ми збирали з сином на землі каштани,
Ми дивились довго, як хмаринка тане,
Як хмаринка тане, як синіє синь,
Як колише вітер струни павутинь... (1936. р.).

Ця висока культура письменника і краса його поетичного слова виявилися в його великій »віршовій повісті« *»Марина«*, над якою працював Рильський п'ять років і яка появилася в 1933. р. Темою поеми — занапащення польським паном долі сільської дівчини в добу кріпаччини та її помста. Ось один фрагмент поеми:

Високі сосни, вам кладу поклін!
Хоч, України польової син,
Я більше звик до дуба, до грабини,
До тих гаїв, де теплої години
Лише осика шепчеться ясна;
Хоч край мого дитячого вікна
Береза довгі розпускала віти,
Але навчився я і вас любити,
Пишнозелені, пишноголосні.
Ваш гомін десь у сивій давнині
Зродився й виник. Дні і покоління
Змінялися; старих церков каміння
Сипучим розпадалося піском;
Хмельниччину, та Уманський погром,
Неначе мох, легенди обростали,
І хижоокі вершники ушкали
Навчились продавати шашлики,
Тай вам не раз від людської руки
Лихо бувало і жорстока знута, —
А пісня та, од вітру перечута,
Із роду в рід незмінена ішла.
Їй рівне все: криваві ті діла,

Що з них історія сплелася наша,
Чи чумака притомленого каша,
Мисливця непристойний анекдот,
Чи шепотіння смертних двох істот,
Що присяглись в любові невмирущій...
Хай літні ночі йдуть скороминущі,
Хай осені прощання золоте, —
Ви, наче море, глухо шумите,
Байдужі до життя, неначе море.
Живиці стигне капливо прозоре,
Дрімає проти сонця смолокур,
У небесах, як довгий, рівний шнур,
Летять і гаснуть птиці косокрилі, —
А ви в своєму сонному дозвіллі
Гойдаєтесь, як щогли кораблів,
І тільки часом монотонний спів
Вам дятел монотонний протинає.
Тож як у небі блискавка заграє,
Як грім застогне, злива зашумить, —
Мелодія сосновних верховіть
Лише гучніша, та не інша стане.
Все на землі відоме вам і знане,
Високі сосни! Вам кладу поклін!
На пагорбі між двох ясних долин,
Де бір до бору сходились краями,
Стояла корчма...

(Глава шоста).

По цей бік Збруча. Поезія Є. Маланюка. Споперед поетів по цей бік Збруча вибилися в час після першої світової війни: Роман Купчинський, Олесь Бабій, Юра Шкрумеляк, Микола Матіїв-Мельник; з молодших Богдан Кравців (сильні, ковані *»Сонети і строфи«*), Юрій Косач *(»Черлень«, »Мить із майстром«)*, Богдан Антонич *(»Привітання життя«, »Три перстені»)*, Святослав Гординський *(»Буру[illegible]«, »Барви і лінії«*, переспів *»Слова о полку«*), Наталія Лівицька *(»Вогонь і попіл«)*, О. Ольжич *(»Рінь«)*, Л. Мосендз.

Визначне місце поміж ними усіма зайняв Євген Маланюк, якого поезія завдяки основному тонові глибокого національного патосу та вибагливій культурі поетичного слова здобула собі загальне признання. Маланюк народився 1897. р. на Херсонщині. Як старшина армії УНР емігрував до Чехії, де закінчив господарську академію. Після того жив у Варшаві. Його поетичні твори зібрані в збірках: *»Стилет і стилос«, »Гербарій«, »Земля й залізо«, »Земна Мадонна«.*

Поезія стрілецького життя. Окремим характером визначається поезія стрілецького життя. Великий ідейний зрив, що завів квіт української молоді в 1914. р. в ряди Українських Січових Стрільців і розсипав їх на полях битв, розбудив стрілецьку творчість, у якій знайшла вираз збірна психіка українського стрілецтва, виявилися його почування, його надії, його розчарування та відбилися переживання поодиноких стрільців. Творчість УСС-ів залишила слід в українській літературі і в українському мистецтві. В літературній творчості улюбленими жанрами були сатира та пісня.

Сатира з серйозним ідейним підкладом мала на меті підбадьорити Січове військо у важких хвилинах воєнних трудів, очистити стрілецьке життя від усякої домішки самолюбних цілей та особистих амбіцій. Стрілецька поезія відтворювала образ стрілецького життя. Поезії стрільців, що виникли під впливом настроїв і переживань на фронті, нагадують генезисом твори усної народної поезії. Стрілецькі пісні швидко перейшли в уста народу й стали власністю народу. Споміж цих пісень здобули собі широке розголошення: *»Ой, у лузі червона калина похилилася«* — Степана Чарнецького, *»Ой, видно село, широке село під горою«* — Льва Лепкого, *»Питається вітер смерти«* — Юри Шкрумеляка, *»Ой упав стрілець«* — Михайла Гайворонського. Із жартівливих пісень здобули популярність: Льва Лепкого *»Бо війна війною«, »Казав мені курат на сповіді...«*, з любовних: М. Гайворонського *»Їхав козак на війноньку«*, Р. Купчинського *»Човен хитається серед води«* й *»Зажурились галичанки«*. Після переходу Українських Січових Стрільців за Збруч у 1919. р. виникла пісня Р. Купчинського *»Ой, та зажурились«*. На полі стрілецької пісенної творчости висунулися в першу чергу: Роман Купчинський і Лев Лепкий. Поруч них належали до стрілецького Парнасу: Ю. Назарак, М. Голубець, Ю. Шкрумеляк, В. Бобинський, А. Лотоцький, А. Баландюк, Л. Луців, М. Угрин-Безгрішний. Драматичне письменство поставлене в стрілецькій творчості тільки одною комедією »Штурм на полукіпки«. В ділянці прозової творчости розвинулися нариси, спогади, літописи й новели.

Тут здобули заслуги: А. Лотоцький, А. Бабюк (Ірчан), В. Кучабський, Д. Вітовський, О. Назарук, В. Дзіковський, Лев Новіна-Розлуцький, М. Угрин-Безгрішний, Мирон Заклинський. Свої твори вміщували Українські Січові Стрільці в різних журналах і в окремому органі *»Шляхи«*, що з 1915. р. став виходити у Львові під редакцією Ф. Федорцева. В 1916. р. появився *Стрілецький календар на 1917. рік*. У 1918. р. вийшло перше число літературного збірника українського січового війська п. н. *»Червона калина«*. Зредагував його М. Угрин-Безгрішний. У 1917. р. митець Лев Гец виготовив спільно з молодим поетом В. Бобинським велику Антологію УСС. Ця видатна праця написана рукописно на зразок старовинних книг.

Стрілецьке життя, буйні мрії, гарячі почування та палкі пориванння молодих ідеалістів, що йшли в розріз із твердою дійсністю, лягли згодом в основу повісти Романа Купчинського: *»Заметіль«*, що складається з трьох частин: *»Курилася доріженька«, »Перед навалою«, »У зворах Бескиду«*.

Оповідання й повість. На розбіжних шляхах. Переживання з часів першої світової та визвольно-національної війни дали також іншим письменникам теми для повістей та оповідань. Змагання українського війська з більшовиками лягли в основу повістей Федора Дудка п. н.: *»Чорторий«, »Квіти і кров«, »На згарищах«, »Прірва«*. Дуже цікавий образ життя волинського села на-

передодні і в часах війни дав — Улас Самчук у повісті *»Волинь«*. Повість *»Волинь«*, в якій автор виявив небуденний талант, належить до найвидатніших явищ української літератури в останніх роках. Живим, оригінальним стилем, у сильних образах вивів знов Юрій Липа боротьбу українських партизантських частин із більшовицькою навалою в збірці оповідань п. н. *»Нотатник«*. Малюнки воєнного середовища, різні воєнні ситуації та ряд типових постатей українського війська пересунув О. Бабій у повістях *»Останні«, »Дві сестри«*. В тематиці оповідань та повістей останніх часів воєнні переживання висунулися на перше місце. Треба підкреслити, що письменники на цій ділянці письменства поширили сюжети на техніку, затрималися на чужинних краєвидах, постаттях, типах, дали образи міського життя, морських пейзажів, екзотичної природи.

В прозовій творчості відзначилися в останніх роках по цей бік Збруча: Василь Софронів-Левицький *(»Липнева отрута«)*, Юрій Косач (замітне оповідання: *»Змія«*; повість *»Сонце в Чигирині«)*, Галина Журба: *»Зорі світ заповідають«*, повість Вільде (новели *»Химерне серце«*; повісті *»Метелики на шпильках«, »Б'є восьма«, »Повнолітні діти«)* і Наталена Королева (збірка оповідань *»Інакший світ«*, автобіографічна повість *»Без коріння)«*. На Наддніпрянщині на полі оповідань і повісти відзначилися в останніх десятиріччях: Григорій Косинка, Михайло Івченко, Гнат Михайличенко *(»Блакитний роман«)*, Валеріян Підмогильний, В. Гжицький (повість *»Чорне озеро«)*, Антоненко-Давидович, Іван Лекитенко, Петро Панч, Микола Хвильовий. Оповідання вченка, що увійшли в збірки *»Шуми веснянi«, »Імлистою рікою«, »Горіли степи«*, відрізняються ліричним підходом до тем та романтичним їх висвітленням. Реалістично-побутові картинки дав Валеріян Підмогильний в оповіданні *»В епідемічному бараці«* і в збірці *»Військовий летун«*. Спроби заглянути глибше в життя українського села в умовах царської Росії, і в пізніших часах, в умовах радянської влади, очевидно, з обов'язковою ідеологією та обов'язковим тенденційним підходом, піднявся Андрій Головко. Перша збірка його оповідань появилася в 1922 — 1924 рр. *(»Можу«)*. Слідом за нею пішов роман *»Бур'ян«* та повість *»Мати«*. Андрій Головко — письменник, без сумніву — талановитий, вихований на зразках повістей М. Коцюбинського, до якого дуже наближається і тематикою і мистецькими засобами творчости.

Одначе на ділянці прози споміж письменників Придніпрянщини найбільшу силу таланту показав Микола Хвильовий.

Микола Хвильовий (Фітільов) народився 1. грудня 1893. року в Тростянці на Харківщині. Походив із робітничої сім'ї. Освіту здобув власною працею. В 1914 — 1916 рр. перебував у війську. Літературну творчість розпочав поезіями (збірки *»Молодість«, »Досвітні симфонії«)*, від яких перейшов на поле новели й оповідання. Був засновником Вільної Академії Пролетарської Літера-

тури *(»Вапліте«)*, яку більшовики ліквідували в 1927. р. за націоналістичні *»ухили«*. Хвильовий був також ініціятором гарячої літературної дискусії, в якій сам захищав думку про потребу літературних зв'язків із західною Европою, а не з Москвою. За свої націоналістичні погляди зазнав переслідування радянської влади і покінчив життя самогубством в 1933. р. Повне видання творів Хвильового вийшло в 1928 — 29 рр. Ввійшли до нього, крім поетичних творів, збірки оповідань *»Осінь«*, *»Сині етюди«* та повість *»Вальдшнепи«*. Оповідання Хвильового талановиті, оригінальні в поетичних задумах та стилістичних засобах.

Тематикою оповідань зближається до Хвильового Петро Панч, автор збірок »**Солом'яний дім**«, »**Мишачі нори**« та повістей »**Голубі ешелони**, »**Облога ночі**« (1932—1934) і »**Мир**« (1937. р.). Характерною рисою в оповіданнях і повістях Панча — схильність до сатиричних образів.

Драматургія. М. Куліш. На ділянці драматичної поезії великий драматичний талант виявив М. Куліш, що за свою ідейну непохитність томиться десь на засланні. Його слід вважати найвизначнішим представником на полі української драматургії, — не Корнійчука, що своїми гидко-тенденційними драмами та топтанням національних українських ідеалів здобув собі популярність в Радянському Союзі, ордени, почесті й достоїнства. Микола Куліш (нар. 1892 р.) був членом літературної організації »Гарт« потім разом із М. Хвильовим стояв у проводі *»Вапліте«*. З його драматичних п'єс (*»97«*, *»Комина в степах«*) окремими ідейними і мистецькими цінностями визначається комедія *»Мина Мазайло«*, в якій автор виявив драматичний талант, майстерність у будові діялогу, тонкий дотеп і передусім залишився вірним сином своєї нації.

На порозі нової історичної доби. Українська література XX. ст., яка розвивалася серед буревію й громовиці, в дуже складних умовах політичного, суспільного й матеріяльного життя вимагає окремого, систематичного, одноцілого розгляду. Українські письменники, розділені не тільки політичними, але й ідеологічними кордонами, йшли в своїй творчості не раз зовсім протилежними шляхами, виявляючи розбіжність не тільки у виборі тем, підході до них, їх висвітленні, в мистецьких засобах, але й у розумінні завдань літератури, її напрямних та її ролі в житті народу. Перед дослідником українського літературного життя на порозі нової історичної епохи стоїть ще важливе завдання: звести здобутки літературної праці українських письменників останніх десятиріч під один критерій. Тим критерієм буде: майбутність української нації. З цієї точки погляду прийдеться розглядати деякі літературні факти і явища, виправдати те, що можна виправдати, натомість викинути раз і назавжди все те, що треба викинути... У хвилину, коли завдяки [redacted] сили на широких просторах українських земель [redacted] коли у хвилях Дніпра грають блиски [redacted] прапорів, в розвитку української літератури розпочинається нова доба з чудовими перспективами у мрійну золото-синю далечінь...

ЗМІСТ

ДАВНЯ ДОБА

стр.

1. Дорогою століть . . . . . 3—11
   Література як міра культури народу — 3. Усна народна творчість — 4. Обрядова поезія — 5. „Билини“ — 7. Казки — 8. Значення усної словесности — 10.
2. Взаємини з Візантією . . . . . 11—17
   Візантійська культура — 11. Кирило та Методій — 12 Церковно-слов'янська мова — 14. Початки літературної праці — 14. Переклади св. Письма і писань отців церкви — 15. Збірники — 16.
3. У світі уяви . . . . . 18—23
   Апокрифи — 18. Мандрівка Богородиці — 19. Повісті — Варлаам і Йоасаф — 20. Троянська війна. — Александрія — 21. Індійське царство. — Синагрип і Акир — 22. Стефаніт і Іхнілат. — Девгеній Акрит — 23.
4. Для християнства . . . . . 23—34
   Зав'язки оригінальної творчости — 23. Митрополит Іларіон — 25. Кирило Турівський. Клим Смолятич — 26. Теодосій Печерський — 27. Яків Мних — 28. Нестор — 29. „Поучения дітям князя Володимира Мономаха“ — 30. Печерський Патерик — 31. Паломник ігумена Данила — 32.
5. Лицарський побут у письменстві . . . . . 34—43
   Літописи, як літературний пам'ятник — 34. Літописні перекази — 35. „Слово о полку Ігореве“ — 36. Слово Данила Заточника — 42.
6. На переломі . . . . . 43—48
   Перша руїна — 43. Галицько-волинський літопис — 44. Митрополит Кирило, єпископ Серапіон — 45. Змагання до релігійної унії — 46. Литовсько-руські літописі — 46. Ідейні та мистецькі цінности староукраїнського письменства — 47.

СЕРЕДНЯ ДОБА

7. Подув із заходу . . . . . 49—56
   Зв'язки із західною Европою — 49. Гуманізм. Реформація — 50. Друкування книг — 51. Переклади св. Письма — 52. Завіщання Загоровського — 52. Острог, як культурний осередок — 53. Львівська братська школа — 54. Культурна праця в Києві — 55. Могилянська колегія — 55.
8. За Церкву і народність . . . . . 57—67
   Писання релігійно-морального й наукового характеру — 57. Відгомін релігійних суперечок — 58. Мелетій Смотрицький — 59. Іван Вишенський — 60. В оборону православ'я — 62. Промовідь — 63. Перелетні птиці 66.
9. Під брязкіт козацької зброї . . . . . 68—83
   Вірші — 60. Пам'ятки віршової літератури — 69. Вірші Сковича на похорон Сагайдачного — 70. Побутові й історичні вірші — 70. Мандрівники — 71. Початки драми — 73. Шкільна драма — 74. Шкільна драма на Україні — 75. Історична драма — 76. Драма про збурення пекла — 77. Інтермедії — 78. Вертеп — 79. Думи — 80. Козацькі літописи — 82.
10. На досвітках національного пробудження . . . . . 84—89
    Історія Русів — 84. Сковорода — 85. На світанку — 86. Лірика — 87.

НОВА ДОБА

11. Тріюмф народної мови . . . . . 90—108

Іван Котляревський — 90. „Енеїда“ — 91. „Енеїда“ як літературний твір — 93. Драматичні твори Котляревського — 96. Сатира Артемовського — 97. Громадська сатира Гребінки — 99. Харківський гурток — 100. Квітка-Основ'яненко — 102. Квітчина „Маруся“ — 104. Село в повістях Квітки — 106. Під впливом „Полтавки“ — 107.

12. На крилах романтизму . . . . . 108—121

Романтизм — 108. Пісенна скарбниця — 109. „Українська школа“ в польському письменстві — 110. Представники українського романтизму. Левко Боровиковський — 110. Амвросій Метлинський — 111. Галичина перед виступом Шашкевича — 112. Життєвий шлях Шашкевича — 115. Писання Шашкевича — 117. Слідами Шашкевича — 119.

13. Слово Генія . . . . . 121—140

Ідейний зрив у Києві — 121. „Кирило-Методіївське Братство“. — Микола Костомаров — 123. Життя Тараса Шевченка — 124. Балади Шевченка — 128. „Перебенда“ — 129. Історичні поеми — 130. Побутові поеми Шевченка — 134. Суспільні та політичні поеми Шевченка — 135. „Думки“ Шевченка — 139. „Назар Стодоля“ — 139.

14. Слідами Шевченка . . . . . 140—166

Пантелеймон Куліш — 140. Творчість Куліша — 143. Петербурзька „Основа“ — 146. Київська „хлопоманія“ — 146. Оживлення літературного життя у Львові — 147. Марко Вовчок — 149. Ганна Барвінок — 152. Олекса Стороженко — 153. Леонід Глібов — 154. Степан Руданський — 155. „Люборацькі“ Анатоля Свидницького — 157. Громада письменників-„народовців“ — 158. Юрій Федькович — 159. Поетична творчість Федьковича — 161. Повісті Федьковича — 163. Брати Воробкевичі. — Корнило Устіянович — 164. „Спізнений романтик“ — 165.

15. Проти хвиль . . . . . 166—181

Сімдесяті роки на Придніпрянщині — 166. „Емський“ указ. Львів — центром — 167. Олександр Кониський — 167. Повісті Кониського — 168. Іван Нечуй-Левицький — 169. Селянський та робітничий побут у повістях Левицького — 170. Повісті Левицького з життя міщанства й інтелігенції — 171. Панас Мирний — 173. „Скошений цвіт“ Володимира Барвінського — 175. Борис Грінченко — 176. Володимир Самійленко — 177. Театр. — Михайло Старицький — 177. Марко Кропивницький — 178. Карпенко-Карий — 179. „Суєта“ — 180. Під стягом драматичного мистецтва — 181.

16. На верхів'ях . . . . . 187—207

Михайло Драгоманов — 181. Іван Франко — 182. Життя Івана Франка — 183. Оповідання та повісті Франка — 186. Поезія Франка — 189. „Зів'яле листя“ — 191. Поема „Мойсей“ — 193. Леся Українка — 194. „Титанічний хід по верхогір'ях“ — 195. „Лісова пісня“ Лесі Українки — 196. Оповідання й повісті Кобилянської. — Н. Кобринська — 197. „У неділю рано зілля копала“ — 198. „Поет краси природи й краси людської душі“ — 199. „Тіні забутих предків“ — 201. „Співець селянської недолі“ — 202. Марко Черемшина — 203. Новела — 205. Культ чистого мистецтва — 205. Богдан Лепкий — 206.

17. Серед першого буревію . . . . . 207—218

Революційні настрої. — Воєнна хуртовина в 1914—1919 рр. — 207. Поезія Олеся. — Чупринка — 208. Нові умовини — 210. Поезія Тичини — 211. В промінні кривавої зірки — 212. Максим Рильський — 213. По цей бік збруча. — Поезія В. Маланюка — 215. Поезія стрілецького життя — 215. Оповідання й повість. — На розбіжних шляхах — 216 Микола Хвильовий — 217. Драматургія. — М. Куліш — 218. На порозі нової історичної доби — 218.